

VILNIAUS UNIVERSITETAS

LINA STRUPINSKIENĖ

**TARPTAUTINIO BAUDŽIAMOJO TRIBUNOLO BUVUSIAI
JUGOSLAVIJAI ĮTAKA SUSITAIKYMUI BOSNIJOJE IR
HERCEGOVINOJE**

Daktaro disertacija

Socialiniai mokslai, politikos mokslai (02S)

Vilnius, 2015 metai

Disertacija rengta 2011 – 2015 metais studijuojant VU doktorantūroje.

Mokslinė vadovė - doc. dr. Inga Vinogradnaitė (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, politikos mokslai – 02S).

TURINYS

IVADAS.....	6
PROBLEMA IR JOS AKTUALUMAS	6
TIKSLAS IR UŽDAVINIAI	9
KAIP IEŠKOMA ATSAKymo Į PAGRINDINĮ TYRIMO KLAUSIMĄ?	11
GINAMIEJI TEIGINIAI	13
DISERTACIJOS PLANAS	14
1. TEORINĖ METODOLOGINĖ DALIS	16
1.1. SUSITAikymo sąvokos apibrėžimas.....	16
1.2. PRIEŽASTINIO RYŠIO NUSTATymo LOGIKA	22
1.3. PROCESO SEKIMO METODAS.....	26
1.4. PRIEŽASTINIŲ MECHANIZMŲ KONCEPTUALIZAVIMAS	33
1.4.1. Horizontaliojo pasitikėjimo kūrimo mechanizmas	33
1.4.2. Vertikalojo pasitikėjimo kūrimo mechanizmas.....	40
1.5. PRIEŽASTINIŲ MECHANIZMŲ TIKRINIMAS.....	43
1.5.1. Hipotezių įrodymų svorio testai	43
1.5.2. Kaip įvertinti gautų duomenų patikimumą?.....	45
2. EMPIRINĖ DALIS	48
2.1. LAUKO TYRIMAS	48
2.1.1. Tyrimo vietos atranka.....	48
2.1.2. Lauko tyrimo metu surinkti duomenys.....	54
2.1.2.1. Pusiaus struktūruoti interviu	54
2.1.2.2. Spaudos archyvų analizė: Kozarski Vjesnik.....	57
2.1.2.3. Stebėjimai dalyvaujant.....	59
2.1.2.4. Antriniai šaltiniai (dokumentai, ataskaitos, kt.).....	60
2.2. TRUMPA PRIJEDORO ISTORIJA	61
2.3. PRIEŽASTINIŲ MECHANIZMŲ TIKRINIMAS.....	65
2.3.1. Horizontalaus pasitikėjimo kūrimo mechanizmo tikrinimas	65
1. H1: TBtBJ užsiima atskaitomybės normos sklaida	69
2. H2: Vietos politinis elitas perima TBtBJ atskaitomybės retoriką	78
3. H3: Vietos bendruomenė pasinaudoja atsiradusiu politinių galimybių langu ir ima organizuoti reikalauti tesėti pažadus (buriasi į formalias ir neformalias organizacijas / asociacijas).....	98
4. H4: Bendradarbiaujant randasi tarpusavio pasitikėjimas tarp skirtingų etninių grupių narių	108
2.3.2. Vertikalojo pasitikėjimo kūrimo priežastinis mechanizmo tikrinimas.....	112
1. H1: TBtBJ pašalina senąjį elitą iš politinės arenos.....	118
2. H2: Naujas politinis elitas vykdo kiek nuosaikesnę politiką, nebesipriešina pabėgėlių sugrįžimui į Prijedorą.....	121
3. H3: Į Prijedorą sugrįžta pabėgėliai ir ima dalyvauti miesto politiniame gyvenime.....	126
4. H4: Elitas ir toliau vykdo nuosaikėjančią politiką.....	130
5. H5: Auga pasitikėjimas valdžios institucijomis, ypač teisėsauga.....	136
2.3.3. Alternatyvūs susitaikymo aiškinimai.....	143
1. A1: Spontaniško, savaime vykstančio susitaikymo aiškinimas.....	145
2. A2: Tarptautinės bendruomenės daromo spaudimo aiškinimas	150
IŠVADOS.....	155
1 PRIEDAS	162
2 PRIEDAS.....	163
LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	167

SANTRUMPOS

AI – Tarptautinė nevyriausybinė organizacija „Amnesty International“.

BiH – Bosnija ir Hercegovina.

BRNA – Balkanų tiriamosios žurnalistikos tinklas.

ECPR – Europos politikos tyrimų konsorciumas.

ES – Europos sąjunga.

ESBO – Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacija.

HRW – Tarptautinė Žmogaus teisių stebėjimo organizacija „Human Rights Watch“.

ICG – Tarptautinė krizių grupė.

ICMP – Tarptautinė dingusiųjų asmenų komisija.

ICRC – Tarptautinis Raudonojo Kryžiaus komitetas.

ICTJ – Tarptautinis pereinamojo laikotarpio teisingumo centras.

IDMC – Šalies viduje perkeltų asmenų stebėjimo centras (angl. Internal Displacement Monitoring Centre).

IDP – šalies viduje perkeltas asmuo (angl. Internally displaced person).

IW – tarptautinė nevyriausybinė organizacija „Impunity Watch“.

JT ST – Jungtinių Tautų Saugumo Taryba.

NATO – Šiaurės Atlanto sutarties organizacija.

NRC – Norvegijos pabėgėlių reikalų taryba.

NVO – Nevyriausybinė organizacija.

OHR – Aukštojo atstovo Bosnijai ir Hercegovinai tarnyba.

PPP – NATO Partnerystės taikos labui programa (angl. Partnership for Peace Program).

PTSD – Potrauminio streso sindromas.

RS – Serbų respublika, BiH.

SFOR – NATO vadovaujamos Taikos stabilizavimo pajėgos BiH.

TBTBJ – Tarptautinis baudžiamasis tribunolas buvusiąjai Jugoslavijai.

UNDP – Jungtinių Tautų vystymo programa.

UNHCR – Jungtinių Tautų vyriausiasis pabėgėlių komisaras.

UNMIBH – Jungtinių Tautų misija Bosnijoje ir Hercegovinoje.

UNODOC – Jungtinių Tautų narkotikų kontrolės ir nusikalstamumo prevencijos biuras.

UNOHCHR – Jungtinių Tautų Vyriausiojo žmogaus teisių komisaro biuras.

USAID – JAV Tarptautinio vystymosi agentūra.

IVADAS

Problema ir jos aktualumas

Pastaraisiais dešimtmečiais tiek akademinėje literatūroje, tiek tarptautinėje ar nacionalinėje konfliktų sprendimo retorikoje vis daugiau dėmesio skiriama pereinamojo laikotarpio teisingumui (angl. *transitional justice*). Pereinamojo laikotarpio teisingumas plačiąja prasme reiškia naujojo režimo pastangas atitaisyti tokias buvusio režimo padarytas skriaudas kaip vykdytus masinius žmogaus teisių ar tarptautinės humanitarinės teisės pažeidimus, karo nusikaltimus, genocidą ir pan. Nuo įprasto teisingumo jis pirmiausia skiriasi tuo, kad yra paskatintas perėjimo iš autoritarinės valdymo formos į demokratinę arba iš karo į taiką. Be to, jam keliama daug platesnio pobūdžio tikslai nei vien tik nubausti kaltuosius – pavyzdžiui, užtikrinti tvarią taiką ir visuomenės susitaikymą.

Paprastai pereinamojo laikotarpio teisingumą įgyvendina valstybės bei tarptautinės organizacijos, tačiau paskutiniu metu prie jų vis dažniau prisijungia ir nevyriausybinės organizacijos, vietos bendruomenės ar net privatūs asmenys. Pereinamojo laikotarpio teisingumo instrumentais laikytini tarptautiniai baudžiamieji tribunolai, nacionaliniai žmogaus teisių teismai, tiesos ir susitaikymo komisijos, reparacijų programos, institucinės reformos, politika, skirta skatinti visuomenės susitaikymą bei atminti aukas, draudimas dirbti valstybės tarnyboje su buvusiu režimu susijusiems asmenims, amnestija ir pan. Šiandien tarptautinėje bendruomenėje yra įsigalėjusi nuostata, jog tvarkytis su praeities skriaudomis būtina ir jog be to neįmanoma nei tvari taika, nei stabili demokratija.

Jau daugiau nei dešimt metų veikia Niujorke įsikūręs Tarptautinis pereinamojo laikotarpio teisingumo centras (ICTJ), Oksfordo universiteto leidykla nuo 2007-ųjų leidžia Tarptautinį pereinamojo laikotarpio teisingumo žurnalą, įkurta dešimtys specialių magistro studijų programų, kuriami pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų institutai, o nuo 2010-ųjų ši tema kasmet nagrinėjama ir Europos politikos tyrimų konsorciumo (ECPR) konferencijose. Be to, jau galime kalbėti net apie tai, ką Kimberley Theidon vadina „pereinamojo laikotarpio teisingumo industrija“, kurią sudaro „ekspertų ir konsultantų komandos, standartizuota duomenis apdorojanti programinė įranga bei mąstymo prielaidų rinkinys, nurodantis, ką ir kaip derėtų

atsiminti visuomenėms, atsigaušančioms po praeities konfliktų, bei kodėl tai yra svarbu“¹. Tad šiuo metu esame įžengę į pereinamojo laikotarpio teisingumo „normalizavimo“² erą, kuomet jis tapo įprastu taikos kūrimo paketo įrankiu bei tapo savarankišku ir sparčiai besivystančiu studijų lauku, apimančiu tarptautinių santykių, lyginamosios politikos, politikos teorijos ir net filosofijos bei sociologijos disciplinas.

Vis dėlto kyla klausimas, ar tikrai pereinamojo laikotarpio teisingumas yra konfliktą arba perėjimą iš autoritarinės valdymo formos į demokratinę išgyvenusių visuomenių panacėja? Ar tikrai šios institucijos, kurių biudžetai siekia milijardus dolerių³, veikia – ir, jei taip, tai kaip konkrečiai jos prisideda prie perėjimą išgyvenusių visuomenių susitaikymo bei tvarios taikos garantavimo? Pirmieji pereinamojo laikotarpio teisingumo srities autorių darbai, pasirodę aštunto dešimtmečio pabaigoje, šį klausimą tarsi praleidžia. Dauguma to meto publikacijų – tai deskriptyvinio ar normatyvinio⁴ pobūdžio studijos, nagrinėjančios, kokia politika būtų tinkamiausia šaliai, atsigaušančiai po karinio konflikto, ir kaip ji turėtų būti įgyvendinta. Šioms studijoms būdinga prielaida, jog pereinamojo laikotarpio teisingumo mechanizmai yra būtini ir jog jie tiesiogiai prisideda prie visuomenės susitaikymo bei tvarios taikos.

Per pastarąjį dešimtmetį padaugėjo empirinių lyginamojo pobūdžio studijų (nors jų vis dar trūksta), kur pradėta kvestionuoti šią prielaidą ir siekiama empiriškai tirti pereinamojo laikotarpio teisingumo mechanizmų poveikį perėjimą išgyvenančioms visuomenėms. Janine N. Clark⁵, Alexandros Barahonos De Brito, Carmen Gonzalez-Enriquez ir Palomos Aguilar⁶, Kirsten Cibelli ir Tamy Guberek⁷,

¹ K. Theidon, „Editorial Note“, *International Journal of Transitional Justice* 3, 2009, p. 296.

² R. G. Teitel, „Transitional Justice Genealogy“, *Harvard Human Rights Journal* 16, 2003, p. 90–91.

³ Pavyzdžiui, TBTBJ biudžetas 2012–2013 m. siekė ketvirtį milijardo JAV dolerių, ir čia reikia nepamiršti, kad institucija baigia savo darbą, mažina apimtis, jai jau nebereikia investuoti į liudininkų paiešką, tyrėjų keliones ir pan.

⁴ Normatyvinio ta prasme, kad apeliuoja į tai, kaip mechanizmai turėtų veikti, o ne tai, kaip jie iš tiesų veikia (angl. *normative*).

⁵ J. N. Clark, From Negative to Positive Peace: The Case of Bosnia and Herzegovina, *Journal of Human Rights* 8, 2009, pp. 360–384.

⁶ A. B. De Brito, C. Gonzalez Enriquez, P. Aguilar, *The Politics of Memory and Democratization: Transitional Justice in Democratizing Societies*, Oxford: Oxford University Press, 2001.

⁷ K. Cibelli, T. Guberek, „Justice Unknown, Justice Unsatisfied? Bosnian NGOs Speak about the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia“, A Project of Education and Public Inquiry and International Citizenship, Tufts University, 1999 <[https://www.hrdag.org/resources/publications/justice report.pdf](https://www.hrdag.org/resources/publications/justice%20report.pdf)> [žiūrėta 2012-06-20].

Johannos M. Selimović⁸, Kathryn Sikkink ir Carrie B. Walling⁹, Jameso D. Meerniko¹⁰, Monikos Nalepos¹¹, Donnos E. Arzt¹², Jameso L. Gibsono¹³ ir kt. tyrimų rezultatai, nors ir negali būti laikomi galutiniais, leido pagrįstai suabejoti ankstesne prielaida, kad pereinamojo laikotarpio teisingumo mechanizmai esmingai prisideda prie tvarios taikos, visuomenės susitaikymo ir demokratijos konsolidacijos. Vis dėlto, atidžiai išnagrinėjus šią naujosios tyrėjų bangos literatūrą, pastebimi keli esminiai trūkumai: a) autoriai, tiriantys pereinamojo laikotarpio teisingumo mechanizmų poveikį vietos visuomenių susitaikymui, paprastai neaiškina pačios susitaikymo sąvokos, taip apsunkindami galimybę suprasti, ką jie nagrinėja arba palyginti ar verifikuoti jų daromas išvadas; b) dauguma autorių sustoja prie išvados, jog pereinamojo laikotarpio teisingumo instrumentai prisideda arba neprisideda prie visuomenės susitaikymo, ir nebeaiškina, kaip – t. y. neteoretizuoja priežastingumo mechanizmo, slypinčio už susitaikymo procesų; c) vis dar nėra aišku, ar priežastinis ryšys tarp pereinamojo laikotarpio teisingumo institucijų veiklos ir visuomenės susitaikymo iš tiesų egzistuoja, nes autorių daromos išvados yra prieštaringos. Pavyzdžiui, Meernikas¹⁴, Meernikas, Nicholsas ir Kingas¹⁵, De Brito, Gonzalez-Enriquez ir Aguilar¹⁶ prieina prie išvados, jog tiek tarptautiniai baudžiamieji tribunolai, tiek nacionaliniai teismai neturi statistiškai reikšmingos įtakos grupių bendradarbiavimui, demokratizacijai ir tvariai taikai, o Nalepa¹⁷, Sikkink ir Walling¹⁸,

⁸ J. M. Selimović, „Perpetrators and Victims: Local Responses to the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia“, *Focaal* 57, 2010, p. 50–61.

⁹ K. Sikkink, C. B. Walling, „The Impact of Human Rights Trials in Latin America“, *Journal of Peace Research* 44(4), 2007, p. 427–445.

¹⁰ J. D. Meernik, „Justice and peace? How the International Criminal Tribunal affects societal peace in Bosnia“, *Journal of Peace Research* 42(3), 2005, p. 271–289.

¹¹ M. Nalepa, „Why Do They Return? Evaluating the Impact of ICTY Justice on Reconciliation“, Houston, 2007, p. 1–36 <http://www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/OCV_Nalepa.pdf> [žiūrėta 2014-10-06].

¹² D. E. Arzt, „Views on the Ground: The Local Perception of International Criminal Tribunals in the Former Yugoslavia and Sierra Leone“, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 603(1), 2006, p. 226–239.

¹³ Gibson J. L., Gouws A., *Overcoming Intolerance in South Africa: Experiments in Democratic Persuasion*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

¹⁴ Meernik, 2005.

¹⁵ J. D. Meernik, A. Nichols, K. L. King, „The Impact of International Tribunals and Domestic Trials on Peace and Human Rights After Civil War“, *International Studies Perspectives* 11 (4), 2010, p. 309–334.

¹⁶ De Brito, Gonzalez Enriquez, Aguilar, 2001.

¹⁷ Nalepa, 2007.

¹⁸ Sikkink, Walling, 2007.

Clark¹⁹, Artz²⁰, Selimović²¹ bei Longas ir Brecke'as²² patvirtina tarptautinių tribunolų bei teismų poveikį visuomenės susitaikymui.

Patikrinti, ar tribunolas, ypač jei jis yra įsikūręs už šalies, atsigaujančios po konflikto, ribų, prisideda prie tokio daugiasluoksnio visuomeninio proceso kaip susitaikymas, yra be galo sudėtinga. Dažnai institucijos poveikis yra netiesioginis – tai reiškia, jog susitaikoma gali būti ne todėl, kad tribunolas nubaudžia kaltuosius, o, pavyzdžiui, todėl, kad nubausti kaltieji nebedalyvauja politikoje, jų vietą užima kiti, kurie yra mažiau radikalūs ir kurie priima nuosaikesnius sprendimus, o tai savo ruožtu teigiamai veikia sugyvenimą ir bendruomenės narių pasitikėjimą vienu kitais. Būtent todėl tiesioginėmis koreliacijomis grįstiems priežastingumo tyrimams gali būti sudėtinga pagrįsti priežastinio ryšio tarp nepriklausomojo (tribunolo) ir priklausomojo (susitaikymo) kintamųjų egzistavimą ar nurodyti jo kryptį. Tad pereinamojo laikotarpio teisingumo studijoms būtini tyrimai, sprendžiantys minėtas teorines ir metodologines problemas, t. y. bandantys sukonkretinti vartojamas sąvokas ir atsekti realų institucijų poveikį, gilinantis į priežastinę grandinę, jungiančią jų veiklą su tariamais tos veiklos rezultatais.

Tikslas ir uždaviniai

Disertacijoje atsižvelgiama į minėtus akademinės literatūros trūkumus ir siekiama ne tik empiriškai patikrinti, ar Tarptautinis baudžiamasis tribunolas buvusiąją Jugoslaviją prisideda prie visuomenės susitaikymo, kaip siekiama įrodyti normatyvinio bei deskriptyvinio pobūdžio pereinamojo laikotarpio teisingumo literatūroje, bet ir identifikuoti priežastinį mechanizmą, galintį paaiškinti šį poveikį. **Tad darbo tikslas – ištirti, ar ir kaip TBTBJ prisidėjo prie susitaikymo BiH.**

Siekiant šio tikslo išsikelti tokie uždaviniai:

1. Atlikti kritinę literatūros apžvalgą ir išsigryninti susitaikymo apibrėžimą bei nustatyti būtinus susitaikiosios visuomenės bruožus. Kitaip tariant, atsakyti į

¹⁹ Clark, 2009.

²⁰ Artz, 2006.

²¹ Selimović, 2010.

²² W. J. Long, P. Brecke, *War and Reconciliation: Reason and Emotion in Conflict Resolution*, Cambridge, London: The MIT Press, 2003.

- klausimą, kas yra susitaikymas ir kokie yra susitaikiusios visuomenės bruožai, kad būtų galima identifikuoti miestą, tinkamiausią tyrimui (papildomas kriterijus – aktyvi TBtBJ veikla mieste).
2. Remiantis išsamia pereinamojo laikotarpio teisingumo literatūros analize, konstruoti teorines hipotezes apie priežastinius mechanizmus, galimai jungiančius TBtBJ veiklą su konkrečios BiH bendruomenės susitaikymu.
 3. Teorines prielaidas pritaikyti empiriniam tyrimui ir, remiantis proceso sekimo metodologija, sukonstruoti instrumentą tikrinti TBtBJ poveikiui.
 4. Ištirti TBtBJ poveikį susitaikymui – atliekant kelis pakartotinius lauko tyrimus ir tikrinant priežastinių mechanizmų grandžių egzistavimą pusiau struktūruotų kokybinių interviu, stebėjimų dalyvaujant, spaudos archyvų ir antrinių šaltinių analizės metu surinktais duomenimis.
 5. Patikrinti, ar priklausomojo kintamojo (susitaikymo) negalėjo nulemti alternatyvūs veiksniai (ne TBtBJ) ir ar aiškinimas TBtBJ poveikiu yra tikrai įtikinamiausias.
 6. Atskleidus priežastinius mechanizmus, įrodančius TBtBJ poveikį susitaikymui BiH, paaiškinti jų tarpusavio ryšį, įvertinti jų stiprumą bei išskirtinumą (specifiškumą / kontekstiškumą). Įprasminti tyrimo rezultatus platesniame teoriniame bei empiriniame kontekste.

Kadangi panašaus pobūdžio empirinių tyrimų vis dar yra be galo mažai, ši disertacija esmingai pildo naujosios pereinamojo laikotarpio teisingumo tyrimų bangos literatūrą, nagrinėjančią realų tribunolų poveikį vietos visuomenių susitaikymui. Priežastinio mechanizmo, jungiančio TBtBJ veiklą su susitaikymu, atskleidimas leidžia pagrįsti institucijos poveikį ir geriau suprasti, kaip vyksta susitaikymo procesas, sykiu atsakant į klausimą, kodėl kai kuriais atvejais pageidautinas efektas lieka nepasiektas (pvz., kai nutrūksta priežastinė grandinė). Žinant, kokia priežastinių veiksmų seka nulėmė, kad TBtBJ suveikė, galima būtų šiuos skatinti tikslingai, rengiant atitinkamas susitaikymo kūrimo programas ir vykdant įrodymais grįstą politiką. Mokslinė prasme tai reikštų, jog būtų patvirtintas ryšys tarp TBtBJ ir susitaikymo bei įrodytas juos jungiantis priežastinis mechanizmas. Galiausiai disertacija taip pat yra ir vienas iš nedaugelio bandymų

konkretinti bei operacionalizuoti pereinamojo laikotarpio teisingumo autorių taip dažnai vartojamą susitaikymo sąvoką.

Kaip ieškoma atsakymo į pagrindinį tyrimo klausimą?

Tyrime siekiama išsiaiškinti, ar ir kaip TBTHJ galėjo prisidėti prie pokario visuomenės susitaikymo BiH. Čia verta pabrėžti, jog tyrimo objektas yra ne tiek pats susitaikymo procesas, kiek tipinės pereinamojo laikotarpio teisingumo institucijos (tribunolo) poveikio mechanizmas. Atsakinėjant į disertacijoje keliamą klausimą „Kaip susitaikymą paveikė tribunolas?“, atsakoma ir į klausimą „Ar jis iš viso veikė?“, nes, atskleidus mechanizmą, jungiantį priežastį su pasekme, įrodomas ir pats priežastinis tribunolo poveikis. Atradus priežastinį mechanizmą, suveikusį BiH, bus identifikuojamos sąlygos, kurių reikia, kad mechanizmas būtų „aktyvuotas“, tuomet tyrimo rezultatus bus galima generalizuoti ir kitiems atvejams. Tai aktualu todėl, kad pačios tarptautinių tribunolų institucijos skiriasi viena nuo kitos savo mandatais, vidine organizacija ir, svarbiausia, politiniu kontekstu, kuriame jos veikia (pvz., Ruandos²³ arba Bangladešo²⁴ tarptautiniai baudžiamieji tribunolai dažnai kritikuojami už perdėtą šališkumą, bandymą susidoroti su politine opozicija ir pan.), todėl ne visuomet gali kurti identišką poveikį vietos visuomenėms.

Kadangi disertacijoje didžiausias dėmesys skiriamas priežastinių mechanizmų, jungiančių TBTHJ veiklą su susitaikymu, identifikavimui, tyrimas pradedamas nuo konkrečios BiH bendruomenės pasirinkimo, kurioje aiškiai matytųsi abu kintamieji – aktyvi TBTHJ veikla (iškelta 10 ir daugiau bylų) ir santykinai aukšto lygmens visuomenės susitaikymas. Tam būtina apibrėžti susitaikymo sąvoką ir nurodyti susitaikiusios visuomenės bruožus, kuriuos vėliau reikia operacionalizuoti bei apie juos surinkti empirinius duomenis. Manoma, kad susitaikiusi bendruomenė turi pasižymėti minimaliomis ypatybėmis – įvykusi kariniu konfliktu, skirtingų etninių

²³ V. Peskin, „Beyond Victor’s Justice? The Challenge of Prosecuting the Winners at the International Criminal Tribunals for the Former Yugoslavia and Rwanda“, *Journal of Human Rights* 4, 2005, p. 227–228; L. Reydam, „The ICTR Ten Years On: Back to the Nuremberg Paradigm?“, *Journal of International Criminal Justice* 3(4), 2005, p. 977; J. M. Kamatali, „The Challenge of Linking International Criminal Justice and National Reconciliation: the Case of the ICTR“, *Leiden Journal of International Law* 16(1), 2003, p. 115–133.

²⁴ S. Kay, „Bangladesh War Crimes Tribunal: A Wolf in Sheep’s Clothing“ [paskaita], *Supranational Criminal Law Lecture Series*, Haga: Asser Instituut, 2010-11-03.

grupių sugyvenimu, didesniu horizontaliuoju ir vertikalioju pasitikėjimu. Atsižvelgiant į statistinių duomenų prieinamumą, nuspręsta šiuos bruožus matuoti apytikre etnine bendruomenių sudėtimi (pagal rinkėjų sąrašus), atstatytų pastatų, pabėgėlių sugrįžimo į gimtąsias vietas (pasitikėjimo teisėsaugos institucijomis indikatorius; angl. *proxy*) ir tarptautinių draugysčių skaičiumi. Atlikus duomenų analizę bei pasikonsultavus su keliais regiono ekspertais (ekspertiniai interviu), lauko tyrimą nuspręsta atlikti Prijedoro mieste, kuris iš kitų miestų išsiskyrė ypač dideliu iškeltų bylų skaičiumi ir santykinai aukštu susitaikymo lygmeniu.

Disertacijoje priežastinius mechanizmus bandoma identifikuoti remiantis proceso sekimo metodu, todėl tolesnė tyrimo logika atitinka rekomendacijas, teikiamas šį metodą taikantiems autoriams. Iš pradžių, remiantis teorine pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų literatūra, išgryninamos hipotezės apie galimą TBTBJ poveikį. Kadangi literatūra šiuo klausimu nėra pakankamai išsami, gilinamasi ir į antrinius šaltinius apie BiH ir Prijedoro atvejį, siekiant surinkti kuo daugiau informacijos, kuri leistų konstruoti hipotetinius priežastinius mechanizmus. Tai reiškia, kad tyrimas ne tik tikrina egzistuojančias teorines įžvalgas, tačiau iš dalies jas ir generuoja. Toliau nustatoma, kokius empirinius įrodymus turėtumėme rasti, kad galėtumėm patikrinti tų mechanizmų egzistavimą Prijedore (pvz., hipotezę apie retorikos švelnėjimą galėtų padėti patikrinti spaudos archyvų analizė, interviu su politiniu elitu, tarptautinių organizacijų ataskaitos ir pan.). Kadangi dalis hipotezių buvo formuluotos remiantis duomenimis surinktais apie atvejį, užtikrinama, kad jas tikrinantys įrodymai būtų įvairūs ir tarpusavyje nepriklausomi. Vėliau atlikti keli 1–2 mėn. trukmės lauko tyrimai, kurių metu ieškoma empirinių duomenų teorinių mechanizmų tikrinimui. Iš viso atlikti trys tyrimai – vienas Sarajeve (trumpas pilotinis tyrimas, interviu tik su regiono ekspertais) ir du Prijedore (2013 m. birželio–rugpjūčio mėn. ir 2014 m. vasario mėn.). Esant BiH surinkta archyvinė medžiaga apie Prijedoro politikų retorikos kaitą spaudoje nuo 1996 m. iki 2014 m. bei atlikti 69 pusiau struktūruoti interviu su susitaikymą regione tyrusiais ekspertais, vietos politikais, žurnalistais, religinių bendruomenių lyderiais, miesto administracijos, nevyriausybinių ir tarptautinių organizacijų bei karo aukų asociacijų atstovais. Be to, stebėti septyni aukų atminimui ir vietos bendruomenės stiprinimui skirti renginiai, surinktos tarptautinių organizacijų ir miesto administracijos rengtos ataskaitos, informaciniai biuleteniai, savivaldybės valdymo organų posėdžių protokolai ir kt.

Siekiant įsitikinti, jog rasti priežastiniai mechanizmai tikrai buvo lemiami BiH, būtina patikrinti ir kitus galimus alternatyvius aiškinimus. Todėl disertacijoje formuojami du alternatyvūs aiškinimai: a) jog susitaikymas BiH įvyko savaime, žmonėms gyvenant ir dirbant vieniems šalia kitų (horizontalaus pasitikėjimo kūrimas), ir b) susitaikymas vyko dėl tarptautinės bendruomenės spaudimo (vertikalaus pasitikėjimo kūrimas) vykdyti demokratines reformas. Abu jie tikrinami tyrimo metu surinktais duomenimis ir galiausiai atmetami. Tai leidžia daryti išvadą, jog TBTBJ poveikis buvo lemiamas susitaikymui Prijedore ir jog šis poveikis buvo perduotas per du priežastinius mechanizmus – horizontaliojo ir vertikaliojo pasitikėjimo kūrimą.

Ginamieji teiginiai

- Susitaikymas yra apibrėžiamas per jo funkciją, t. y. kaip politinės bendruomenės veikimo sąlyga, o susitaikiusia bendruomene laikoma politiškai funkcionuojanti bendruomenė, kuri pasižymi vertikaliojo bei horizontaliojo pasitikėjimu.
- Norint ištirti tribunolo poveikį pokario visuomenės susitaikymui, geriausia gilintis į priežastinių įvykių grandinę, jungiančią tribunolo veiklą su susitaikymu, ir identifikuoti visas būtinas tarpines priežastinio mechanizmo grandis.
- TBTBJ prisidėjo prie susitaikymo Bosnijos ir Hercegovinos Prijedoro mieste per horizontaliojo (bendrapiliečiais) ir vertikaliojo (valdžios institucijomis) pasitikėjimo kūrimo mechanizmus.
- Horizontalusis pasitikėjimas ėmė kurtis, kuomet TBTBJ savo pavyzdžiu ir atkaklia pareigūnų retorika ėmė skleisti atskaitomybės normą, kurią, spaudžiant tarptautinei bendruomenei, perėmė vietos politinis elitas. Taip sukurta erdvė, kurioje legitimuoti aukų reikalavimai (teisingumo, žalos atlyginimo). Vėliau, kai tiek pačiam tribunolui, tiek vietos politiniam elitui ėmė sunkiai sektis įgyvendinti atskaitomybės normą kasdienėje veikloje, nusivylusi vietos bendruomenė ėmė reikšti nepasitenkinimą, burtis į etnines grupių ribas peržengiančias organizacijas ir aktyviai reikalauti teisingumo. Bendradarbiavimas siekiant pereinamojo laikotarpio teisingumo padėjo įveikti

stereotipus, kūrė empatiją, savitarpio normas ir pasitikėjimą bendrapiliečiais.

- Vertikalusis pasitikėjimas ėmė kurtis, kuomet tribunolas pareiškė kaltinimus įtariamiesiems karo nusikaltimais ir eliminavo juos iš politinės arenos, leisdamas į politiką ateiti naujiems, nuosaikesniems, politikams, kurie pasisakė už pabėgėlių grįžimą namo ir nediskriminavimo politiką. Keičiantis elektorato demografijai, vietos politikai privalėjo vis labiau atsižvelgti į etninių mažumų poreikius bei garantuoti saugumą ir lygybę visiems. Savo ruožtu tai leido kurtis vertikaliam pasitikėjimui – pirmiausia teisėsaugos, o vėliau ir kitomis valdžios institucijomis.
- Nors abu priežastiniai mechanizmai disertacijoje analizuojami kaip atskiri, praktikoje jie susipina ir vienas kitą pastiprina. Horizontalusis pasitikėjimas bendrapiliečiais lengvina institucijų darbą ir skatina žmones jomis dar labiau pasitikėti, o vertikalusis pasitikėjimas institucijomis suteikia papildomų paskatų pasitikėti bendrapiliečiais (prireikus jos gali apginti).

Disertacijos planas

1. Įvade pagrindžiamas tyrimo problemos aktualumas, mokslinis naujumas, pristatomi darbo tikslas, tyrimo logika, struktūra ir ginamieji teiginiai.
2. Teorinę metodologinę darbo dalį sudaro penki segmentai. Visų pirma atliekama kritinė susitaikymo tyrimų apžvalga, siekiant išgryninti susitaikymo sąvokos apibrėžimą ir parodyti, kaip susitaikiusią visuomenę galima atpažinti lauko tyrimo metu. Antra, paaiškinama priežastinio ryšio tarp TBTBJ veiklos ir susitaikymo nustatymo logika; trečia, pristatomas pasirinktas tyrimo metodas (proceso sekimas). Ketvirta, atliekama kritinė literatūros apžvalga ir koceptualizuojami teoriniai priežastiniai mechanizmai, galimai jungiantys TBTBJ su susitaikymu. Penkta, paaiškinama priežastinių mechanizmų tikrinimo logika, pristatomi įrodymų svorio testai ir gautų duomenų patikimumo tikrinimo metodai. Iš pirmo žvilgsnio ši darbo dalis galėtų pasirodyti eklektiška, tačiau griežtai atskirti teorinę nuo metodologinės dalies šioje disertacijoje neprasminga. Teorinis susitaikymo sąvokos apibrėžimas

darbe neatsiejamas nuo metodologinio sąvokos operacionalizavimo, kaip ir teorinių priežastinių mechanizmų konstravimas – nuo numatymo, kaip jie galėtų būti patikrinti tyrimo metu. Be to, nepaaiškinus, kaip bus bandoma atsekti TBTBJ poveikį ir koks tyrimo metodas bus naudojamas, negalima pereiti prie proceso sekimo metodo taikymo, t. y. priežastinių mechanizmų konceptualizavimo, o nekonceptualizavus priežastinių mechanizmų, negalima pristatyti jų įrodymų svorio testų ir t. t. Dėl šių priežasčių teorinę dalį nuspręsta integruoti į metodologinę, nuosekliai perteikiant mąstymo apie tyrimą eigą.

3. Empirinę darbo dalį pradeda tiriamo miesto atrankos (1.1) ir lauko tyrimo pristatymas (1.2). Tuomet pateikiama atsirinkto miesto istorijos apžvalga (2) ir pereinama prie svarbiausios darbo dalies – išskirtų priežastinių mechanizmų tikrinimo (3), siekiant suvokti, ar ir kaip TBTBJ galėjo paveikti susitaikymą Prijedoro mieste. Šią disertacijos dalį galima dalyti į tris esminius segmentus: pirmuose dviejuose (3.1 ir 3.2) išsamiai tikrinami išskirti teoriniai priežastiniai mechanizmai, nurodantys, kaip tribunolas galėjo paveikti susitaikymą, o trečiajame (3.3) tikrinami kiti galimi ar alternatyvūs susitaikymo aiškinimai (alternatyvūs ta prasme, kad jais bandoma patikrinti, ar susitaikymą Prijedore galėjo sukelti ne TBTBJ, o kiti veiksniai).
4. Galiausiai išvadose tyrimo rezultatai įprasminami platesniame teoriniame ir empiriniame kontekste. Aptariamas mechanizmų tarpusavio santykis, TBTBJ ir BiH atvejo išskirtinumas, empirinės implikacijos teoriniams pereinamojo laikotarpio teisingumo mechanizmų poveikio modeliams, tyrimo santykis su egzistuojančiais tribunolų poveikio tyrimais bei galimos ateities tyrimų kryptys.

1. TEORINĖ METODOLOGINĖ DALIS

1.1. Susitaikymo sąvokos apibrėžimas

Pereinamojo laikotarpio teisingumo literatūroje susitaikymo (angl. *reconciliation*) sąvoka yra dažna ir beveik visada pristatoma kaip pereinamojo laikotarpio teisingumo tikslas arba kaip jo mechanizmų rezultatas. Tačiau apžvelgus autorių darbus matyti, jog šiuo metu vis dar nėra aišku, ką tiksliai reiškia susitaikymo sąvoka arba kokie yra susitaikiosios visuomenės požymiai²⁵. Skirtingi autoriai, kalbėdami apie susitaikymą, kalba apie skirtingus susitaikymo tipus (individualų, bendruomeninį, nacionalinį arba politinį), skirtingus susitaikymo laipsnius, arba gylius (angl. *thin* vs. *thick*; liet. *paviršinis* vs. *giluminis*²⁶), ar net skirtingus susitaikymo bruožus. Vieniems tai – stipresnis kontaktas tarp anksčiau priešiška nusiteikusių grupių²⁷ ir pasiryžimas dalyvauti demokratiškai rinktų institucijų veikloje su radikaliai kitokias politines pažiūras turinčiais asmenimis²⁸, kitiems –

²⁵ E. Skaar, „Reconciliation in a Transitional Justice Perspective“, *Transitional Justice Review* 1(1), 2013 < <http://ir.lib.uwo.ca/tjreview/vol1/iss1/10/> > [žiūrėta 2014-10-11]; H. M. Weinstein, E. Stover (ed.), *My Neighbor, My Enemy: Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, p. 5; I. E. Eastmond, A. H. Stefansson, „Beyond Reconciliation: Social Reconstruction after the Bosnian War“, *Focaal* 57, 2010, p. 3–16, A. Little, „Disjunctured Narratives: Rethinking Reconciliation and Conflict Transformation“, *International Political Science Review*, 2011, p. 82–98; J. Renner, „Hegemonizing Transitional Justice: A Laclauian Approach to Reconciliation“ [pranešimas], Oxfordo Pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų centro konferencija „Taking Stock of Transitional Justice“, 2009-06-26 <http://www.csls.ox.ac.uk/documents/OTJRConferenceProgramme_18.6.09_.pdf> [žiūrėta 2013-06-15]; D. A. Hoogenboom, S. Vieille, „Rebuilding Social Fabric in Failed States: Examining Transitional Justice in Bosnia“, *Human Rights Review* 11, 2010, p. 183–198, etc.

²⁶ D. A. Crocker, „Truth commissions, transitional justice and civil society“, in: R. E. Rotberg, D. R. Thompson (ed.), *Truth vs. Justice: The morality of truth commissions*, Princeton University Press, Princeton, 2000; R. A. Wilson, *The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimising the Post-Apartheid State*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

²⁷ A. H. Stefansson, „Coffee after cleansing? Co-existence, co-operation, and communication in post-conflict Bosnia and Herzegovina“, *Focaal* 57, 2010; J. L. Gibson, A. Gouws, *Overcoming Intolerance in South Africa: Experiments in Democratic Persuasion*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003; K. Lefko-Everett, A. Nyoka, L. Tiscornia, *South Africa Reconciliation Barometer Survey: 2011 Report*, Institute for Justice and Reconciliation, 2011; C. Murphy, *A Moral Theory of Political Reconciliation*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010; D. J. Whittaker, *Conflict and Reconciliation in Contemporary World*, London, New York: Routledge, 2002; E. Staub, „Reconciliation after Genocide, Mass Killing, or Intractable Conflict: Understanding the Roots of Violence, Psychological Recovery, and Steps toward a General Theory“, *Political Psychology* 27(6), 2006, p. 867–894.

²⁸ M. Nalepa, 2007, p. 6; J. Gibson, *Overcoming Apartheid: Can Truth Reconcile a Divided Nation?*, New York: Russel Sage Foundation, 2004, p. 214.

atsakomybės už praeitį prisiėmimas²⁹, susitarimas dėl daugiau mažiau vienodos istorijos versijos³⁰, dar kitiems – pagarba įstatymo viršenybei ar pasitikėjimas valstybinėmis institucijomis³¹ ir t. t. Kadangi po ta pačia susitaikymo sąvoka (kartais net to paties autoriaus darbuose) telpa tokie skirtingi dalykai, darosi sunku suprasti, ką iš tiesų reiškia susitaikymas, kaip galima jį išmatuoti, ką rodo esami susitaikymo tyrimų rezultatai ir ar įmanoma juos tarpusavyje sklandžiai palyginti.

Viena iš galimų priežasčių, kodėl taip sudėtinga apibrėžti susitaikymo sąvoką, ta, kad susitaikymas paprastai konceptualizuojamas kaip tam tikras pokonfliktinės visuomenės vystymosi etapas (dažniausiai galutinis), tiksliai nenurodant, kur jis prasideda ir kur baigiasi³². Konfliktų studijų literatūroje jis suprantamas kaip beesantis kažkur tarp negatyvios ir pozityvios taikos. Pasak Johano Galtungo, negatyvi taika reiškia, jog šalis tuo metu nebekariauja. Ji gali būti pasiekta prievartinėmis priemonėmis, įsikišus taikdarius ar nacionalinei kariuomenei. Negatyvi taika dar nereiškia, jog išnyko visuomenėje egzistavusios įtampos bei tarpusavio priešiškumas. Tuo tarpu pozityvi taika įsivyrąja, kai visuomenėje panaikinamas struktūrinis ir kultūrinis smurtas, jėgos struktūros perorganizuojamos, kad nebebūtų pavaldžios tik vienai siauro intereso grupei, o šalies kultūra nebepateisina smurto vieniems prieš kitus³³. Žvelgiant iš politikos mokslų

²⁹ L. E. Fletcher, H. M. Weinstein, „Violence and Social Repair: Rethinking the Contribution of Justice to Reconciliation“, *Human Rights Quarterly* 24(3), 2002, p. 573–639; J. Selimović, „Perpetrators and victims: Local responses to the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia“, *Focaal* 57, 2010, p. 50–61; J. N. Clark, „From Negative to Positive Peace: The Case of Bosnia and Herzegovina“, *Journal of Human Rights* 8, 2009, p. 360–384.

³⁰ L. E. Fletcher, H. M. Weinstein, „Violence and Social Repair: Rethinking the Contribution of Justice to Reconciliation“, *Human Rights Quarterly* 24(3), 2002, p. 573–639; K. Lefko-Everett, A. Nyoka, L. Tiscornia, *South Africa Reconciliation Barometer Survey: 2011 Report*, Institute for Justice and Reconciliation, 2011; C. Murphy, *A Moral Theory of Political Reconciliation*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010; J. N. Clark, „From Negative to Positive Peace: The Case of Bosnia and Herzegovina“, *Journal of Human Rights* 8, 2009, p. 360–384; J. N. Clark, „Judging the ICTY: Has it Achieved its Objectives?“, *Southeast European and Black Sea Studies* 9(1–2), 2009, p. 123–142.

³¹ P. Akhavan, „Beyond Impunity: Can International Criminal Justice Prevent Future Atrocities?“, *The American Journal of International Law* 95(7), 2001, p. 7–31; C. Murphy, *A Moral Theory of Political Reconciliation*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

³² D. J. Whittaker, *Conflict and Reconciliation in Contemporary World*, London, New York: Routledge, 2002; W. J. Long, P. Brecke, *War and Reconciliation: Reason and Emotion in Conflict Resolution*, Cambridge, London: The MIT Press, 2003; J. L. Gibson, A. Gouws, *Overcoming Intolerance in South Africa: Experiments in Democratic Persuasion*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003; D. Bloomfield, T. Barnes, L. Huyse (eds.), *Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook*, Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2003; A. Rigby, *Justice and Reconciliation: after the violence*, Lynne Rienner: Boulder, Colorado, 2001; P. B. Hayner, *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*, New York: Taylor & Francis, 2010.

³³ J. Galtung, *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*, Oslo: SAGE Publications, 1996.

perspektyvos, susitaikymas yra buvusių priešininkų *modus vivendi*, kažkur tarp to, kai jie pirmą kartą pradeda taikiai sugyventi toje pačioje teritorijoje, ir tarp to, kai jau stebimas aktyvus bendros tautos kūrimas³⁴. Tad susitaikymo sampratos apibrėžtumo problema kyla iš to, kad nėra aišku, kur tiksliai yra „kažkur“. Ar susitaikiusi visuomenė yra ta, kuri daugiau nebekariauja, – o galbūt susitaikiusi visuomenė yra ta, kur visi vieni kitiems atleido ir nuoširdžiai pasitiki bendruomenės nariais nepriklausomai nuo šių identifikavimosi su tam tikra etnine grupe? Kiek susitaikiusių gyventojų pakanka, jog visuomenė būtų laikoma susitaikiusia? Ar pakanka, jog politinės partijos taikiai pasidalijo valdžia ir sprendžia tarpusavio nesutarimus demokratiškai, ar reikia, jog net ir kaimynai atleistų vieni kitiems už per karą padarytas skriaudas?

Peržiūrėjus dažniausiai cituojamų pereinamojo laikotarpio teisingumo autorių susitaikymo apibrėžimus matome, kad konsensusas šiuo klausimu po truputį formuojasi. Pastaraisiais metais susitaikymą nagrinėjančiuose darbuose vis dažniau minimas giluminis susitaikymas (angl. *thick reconciliation*), apibrėžiamas kaip sugriautų tarpusavio santykių atkūrimas arba naujų pasitikėjimu ir pagarba grįstų santykių kūrimas. Tam reikalingas praeities pripažinimas, teisingumas, vienos tiesos versijos įsigalėjimas, atleidimas skriaudėjams ir pan.³⁵ Tuo tarpu paviršinio susitaikymo (angl. *thin reconciliation*) koncepcijos, kur susitaikymas apibrėžiamas per koegzistavimą ir smurto nebuvimą, darosi vis retesnės arba minimos tik kaip

³⁴ Fanie du Toit, „Reconciliation and Transitional Justice: The Case of Rwanda’s Gacaca Courts“, *Occasional Paper* 2, Institute for Justice and Reconciliation, 2011, p. 2 <<http://www.ijr.org.za/publications/pdfs/IJR%20OP%202%20proof%202.pdf>> [žiūrėta 2015-01-22].

³⁵ L. Kriesberg, „Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts“, in: E. Weiner (ed.), *The Handbook of Interethnic Coexistence*, New York: The Continuum Publishing Company, 1998, p. 184; E. Augenbraun, K. Feld, I. Guest, S. Merrill, „Reconciling Ethnic Conflicts. A Case Study of Bosnia-Herzegovina and Croatia“, Center for Development Information and Evaluation, U. S. Agency for International Development, 1999 <http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNACA920.pdf> [žiūrėta 2014-10-07]; D. A. Crocker, „Retribution and Reconciliation“, *Report from the Institute Philosophy and Public Policy*, 20(1), 2000, p. 6; C. De la Rey, „Reconciliation in Divided Societies“, in: D. J. Christie, R. V. Wagner, D. A. Winter (ed.), *Peace, Conflict, and Violence: Peace Psychology for the 21st Century*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 2001; J. Galtung, „After Violence, Reconstruction, Reconciliation, and Resolution“, E. McCandless, „The Case of Land in Zimbabwe, Cause of Conflict, Foundation for Sustained Peace“, in: M. Abu-Nimer (ed.), *Reconciliation, Justice, and Coexistence: Theory and Practice*, Oxford: Lexington Books, 2001, p. 3, 213; P. B. Hayner, *Unspeakable Truths: Confronting State Terror and Atrocities*, New York: Routledge, 2001, p. 133; Y. Bar-Siman-Tov (ed.), *From Conflict Resolution to Reconciliation*, Oxford: Oxford University Press, 2004 p. 4; K. Brounéus, „Reconciliation and Development, Dialogue on Globalization“, *Occasional Papers* 36, Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2007, p. 3; A. R. Chapman, „Approaches to Studying Reconciliation“ [pranešimas], konferencija „Empirical Approaches to Studying Truth Commissions“, Stellenbosch, Pietų Afrikos Respublika, 2002; D. J. Whittaker, *Conflict and Reconciliation in The Contemporary World*, London: Routledge, 2002, p. 8 ir kt.

vienas iš pirmųjų žingsnių susitaikymo link³⁶. Pati giluminio susitaikymo sąvoka taip pat evoliucionuoja, pavyzdžiui, Tarptautinio pereinamojo laikotarpio teisingumo centro vadovas prof. Pablas de Griefas sutinka, kad susitaikymui svarbiausia atkurti pasitikėjimą, tačiau pabrėžia, kad reikėtų kalbėti tik apie pasitikėjimą tarp piliečių (angl. *civic trust*). Pasak jo, „nesusitaikiusioje“ visuomenėje santykius tarp piliečių bei tarp piliečių ir institucijų apibrėžia apmaudas, pagieža ir pasipiktinimas (angl. *resentment*). Gyventojai jaučia pyktį, nes konflikto metu jų normomis grįsti lūkesčiai buvo nepateisinti (pavyzdžiui, norma A – valstybė yra piliečių saugumo garantas, norma B – draugai ir kaimynai nesikėsina į tavo gyvybę). Norint, kad bendruomenė vėl taptų funkcionali, būtina šį pasipiktinimą panaikinti, o tam reikia kurti vertikalųjį ir horizontalųjį pasitikėjimą³⁷. Panašiai argumentuoja Markas J. Osielis, Monika Nalepa, Amy Gutman ir Dennisas Thomsponas, kurie kalba, jog susitaikymui būtina ne tik nutraukti karinius veiksmus ir užtikrinti fizinį gyventojų saugumą, bet ir kad žmonės imtų gerbti vieni kitus kaip piliečius³⁸. Tokia susitaikymo samprata apima taikų koegzistavimą, bendradarbiavimą ir pasiryžimą kartu dalyvauti bendrų institucijų veikloje bei tam būtiną pasitikėjimo lygį (tiek pasitikėjimo institucijomis, tiek ir bendrapiliečiais). Ji iš esmės užima „vidurio kelio“ poziciją, savyje derindama paviršinio ir giluminio susitaikymo elementus. Pagrindinis tokios susitaikymo sampratos privalumas yra tai, kad ji leidžia ją apibrėžti kaip išoriškai stebimą visuomenės būklę ir, nors pripažįstant, jog susitaikymo procesai gali vykti ir individų lygmenyje, akcentuoti kritinės piliečių masės atsiradimą, kuri ima veikti pagal būtiniausius susitaikiusiai visuomenei keliamus politinio elgesio reikalavimus. Tai

³⁶ D. Bloomfield, T. Barnes, L. Huyse (ed.), *Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook*, Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2003, p. 12; A. H. Stefansson, „Coffee after Cleansing? Co-existence, Co-operation, and Communication in post-conflict Bosnia and Herzegovina“, *Focaal* 57, 2010, p. 64; D. A. Crocker, „Retribution and Reconciliation“, *Report from the Institute Philosophy and Public Policy* 20(1), 2000, p. 6; J. N. Clark, „Reflections on trust and reconciliation: a case study of a central Bosnian village“, *The International Journal of Human Rights* 16(2), 2012, p. 239–256; A. B. De Brito, C. Gonzalez Enriquez, P. Aguilar, *The Politics of Memory and Democratization: Transitional Justice in Democratizing Societies*, Oxford: Oxford University Press, 2001, p. 36; S. Dwyer, „Reconciliation for Realists“, in: C. A. L. Prager, T. Govier (eds.), *Dilemmas of Reconciliation: Cases and Concepts: Cases and Concepts*, Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press, 2003, p. 108.

³⁷ P. De Greiff, „The Role of Apologies in National Reconciliation Processes: On Making Trustworthy Institutions Trusted“, in: M. Gibney (ed.), *The Age of Apology: Facing Up to the Past*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007, p. 125–127.

³⁸ M. J. Osiel, *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law*, New Brunswick: Transaction Publishers, 2000; A. Gutmann, D. Thompson, „Moral Foundations of Truth Commissions“, in: Rotberg, Thompson (ed.), *Truth v. Justice: The Morality of Truth Commissions*, Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2010; M. Nalepa, *Skeletons in the Closet: Transitional Justice in Post-Communist Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

šiek tiek palengvina tyrimus, nes leidžia daryti išvadą, jog visuomenė yra objektyviai susitaikiusi nepaisant kelių tam prieštaraujančių incidentų ar pavienių individų asmeninės nuomonės.

Taigi, disertacijoje susitaikymas apibrėžiamas kaip funkcionuojančių politinių santykių atkūrimas, apibūdinamas per horizontaliojo (piliečių tarpusavio) ir vertikaliojo (įstatymais bei valdžia) pasitikėjimo sąvokas. Norint taikyti šią susitaikymo sampratą tyrime, svarbu pabrėžti, kad kalbama tik apie etninį konfliktą išgyvenusią visuomenę, todėl tokiam specifiniam susitaikymui keliama papildomi išankstiniai reikalavimai. Susitaikiusia visuomene bus laikoma tik tokia, kuri yra:

a) išgyvenusi karinį konfliktą. Atsižvelgiant į tai, kad visuomenėms būdingi įvairios formos (pvz., simboliniai) konfliktai, po kurių taip pat galimi susitaikymo procesai, disertacijoje nuspręsta gilintis tik į karinius konfliktus, kurie kelia didžiausią iššūkį politinės bendruomenės vientisumui³⁹;

b) tyrimo metu nekariaujanti. Daroma prielaida, jog visuomenė, kurioje vyksta aktyvūs kariniai veiksmai ir ginklu kovoama dėl valdžios, negali prasmingai dalyvauti bendroje politinėje veikloje ir todėl negali būti vadinama politiškai susitaikiusia;

c) bendruomenė, kurioje skirtingos (anksčiau priešiškos) grupės gyvena vienos šalia kitų. Daroma prielaida, jog visuomenės privalo gyventi kartu, kad galėtų taikytis; manoma, jog izoliuotos ar toli viena nuo kitos gyvenančios grupės, kurioms nereikia dalyvauti bendroje kasdienėje veikloje, neturi poreikio susitaikyti ir gali ilgai koegzistuoti Galtungo minimoje neigatyvios taikos stadijoje. Kad koegzistuojanti bendruomenė pereitų į susitaikiusią – būtinas minimalus kontaktas tarp viena kitai oponuojančių grupių.

Tik visuomenė, atitinkanti aukščiau aprašytas išankstines sąlygas, potencialiai gali būti laikoma susitaikiusia. Kaip jau minėta, susitaikiusi visuomenė dar turi pasižymėti minimaliu pasitikėjimu tarp piliečių bei pasitikėjimu valstybinėmis institucijomis. Horizontalusis ir vertikalusis pasitikėjimas būtinas, kad piliečiai galėtų atkurti politinius santykius ir dalyvauti sprendimų priėmimo procesuose kartu su tais,

³⁹ K. A. Maynard, *Healing Communities in Conflict: International Assistance in Complex Emergencies*, New York: Columbia University Press, 1999, p. 39–45.

kurie gali būti radikalai kitokių politinių pažiūrų nei jie patys⁴⁰. Tad susitaikiusi bendruomenė suprantama ne kaip pasiekusi idealaus sugyvenimo būklę, tačiau kaip perėjusi iš kariaujančios į funkcionuojančią politinę bendruomenę. Susitaikymą sudarantys horizontaliojo ir vertikaliojo pasitikėjimo elementai operacionalizuojami empirinėje darbo dalyje, kuomet skyriuje apie lauko tyrimą aiškinama, kaip tolesnei analizei buvo pasirinkta viena susitaikiusi bendruomenė.

Galiausiai, reikia pastebėti, kad atliktų lauko tyrimų metu vietos gyventojų buvo klausiama, kaip jie patys suvokia susitaikymą. Įdomu, jog Prijedoro gyventojai susitaikymą kur kas dažniau apibrėžė minimaliai (angl. *thin reconciliation*) – kaip taikų sugyvenimą tarp grupių. Dauguma jų teigė, jog Prijedoras yra susitaikęs miestas, o paklausti, kodėl taip manantys, atsakydavo, jog atviro konflikto tarp grupių nebėra, pabėgėliai grįžo namo, kontaktai tarp skirtingų etninių grupių atsinaujino, mieste yra saugu ir pan. Susitaikymą jie apibūdino kaip „buvimą gerais kaimynais“⁴¹, „bandymą gyventi normalų gyvenimą“⁴², „taikių būdų keistis skirtingomis nuomonėmis, bendros kalbos problemų sprendimui radimą“⁴³, „normalaus gyvenimo su bendra ateities vizija atsiradimą“⁴⁴, „tęstinį koegzistavimą, reikalaujantį tam tikro lygio bendradarbiavimo ir tolerancijos tarp etninių grupių“⁴⁵ ir pan. Gerokai mažesnė informantų dalis susitaikymą suvokė platesne ir gilesne prasme, jiems jis buvo „praeities pripažinimas, susitaikymas su ja“⁴⁶, „nuoširdus tiesos pripažinimas“⁴⁷, „gilaus pasitikėjimo ir sugriautų santykių atstatymas“⁴⁸. Įdomu, kad pasitikėjimui aiškinti informantai netgi vartojo skirtingas sąvokas: pirmoji grupė apie susitaikymą kalbėjo kaip *suživot*, o antroji – kaip *pomirenje*. *Suživot* reiškia gyvenimą kartu, kuris apibūdinamas per harmoniją, tarpusavio ryšius ir toleranciją. Turbūt tiksliausias lietuviškas atitikmuo būtų *sugyvenimas*, bet čia būtina pabrėžti, kad sugyvenantieji

⁴⁰ M. Nalepa, *Why do they return? Evaluating the Impact of ICTY Justice on Reconciliation*, Houston, 2007, p. 6 <http://www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/OCV_Nalepa.pdf> [žiūrėta 2014-10-06].

⁴¹ Autorės interviu su Murisa Marić, NVO „DON“ prezidente, Prijedoras, 2013-08-08.

⁴² Autorės interviu su Nenad Knežević, RTV Prijedor, Prijedoras, 2013-07-05.

⁴³ Autorės interviu su Marijan Komljenović, NVO „ALTRUIST“ vadovu, Prijedoras, 2013-07-31.

⁴⁴ Autorės interviu su Rada Karajica, Prijedoro saugumo forumas, NVO „NADA“, Prijedoras, 2014-02-17.

⁴⁵ Autorės interviu su Milan Krčmar, Kozarski Vjesnik žurnalistu, Prijedoras, 2013-07-05.

⁴⁶ Autorės interviu su Goran Zorić, piliečių asociacijos KVART nariu, Prijedoras, 2013-07-26.

⁴⁷ Autorės interviu su Nedim Jahić, žmogaus teisių aktyvistu, Youth Initiative for Human Rights, 2013-07-29; Tanja Mandić, RTV Prijedor redaktore, 2013-07-03; Armin Alijagić diasporos organizacijos „Naša Perspektiva“ vadovu, 2013-08-28; Zdravka Karlica, Žuvusių karo veteranų artimųjų ir dingusių civilių organizacijos Prijedore prezidente, Prijedoras, 2013-07-11.

⁴⁸ Autorės interviu su Kemal Pervanić, buvusiu Omarskos koncentracijos stovyklos kaliniu, knygos *The Killing Days* autoriumi, NVO „Most Mira“ įkūrėju, Prijedoras, 2013-09-12.

turi turėti ryškią multietninę arba skirtybių dimensiją. *Pomirenje* žymi draugiškų santykių atstatymą, atleidimą, tvirto pasitikėjimo tarp buvusių priešų kūrimą. Šis terminas reikalauja daug didesnio emocinio besitaikančiųjų įsitraukimo. Skirtis tarp šių sąvokų atspindi skirtį tarp giluminio ir paviršinio susitaikymų minimų literatūroje, tačiau įdomu, jog literatūroje dominuoja giluminė, o prijedoriečių tarpe paviršinė susitaikymo sampratos. Sprendimo tyrimui pasirinkti “vidurio kelią” tai nekeičia, atvirkščiai, suteikia daugiau pagrindo teigti, kad į susitaikymą verta žiūrėti per jo visuomenėje atliekamą funkciją.

1.2. Priežastinio ryšio nustatymo logika

Socialiniuose moksluose pastaruosius dvidešimt metų vyksta aktyvi diskusija apie tai, kaip turėtų būti tiriamas priežastingumas. Pagrindinės jos stovyklos akcentuoja arba priežastinio poveikio (angl. *causal effects*), arba priežastinių mechanizmų (angl. *causal mechanisms*) svarbą. Pirmuoju atveju tyrimu siekiama nustatyti priežastinio poveikio stiprumą, t. y. kaip smarkiai pasikeis Y (priklausomasis kintamasis) pasikeitus X (nepriklausomajam kintamajam), ir galimą paklaidą apie jį sprendžiant. Tam dažniausiai taikomi kiekybiniai metodai ir ryšys pagrindžiamas stebint kaip įmanoma daugiau atvejų. Antroji tyrimo logika priežastingumą įrodo ne matuodama poveikio stiprumą, o bandydama suprasti reiškinių priežastis per veikiančius priežastinius mechanizmus, kurie nepriklausomąjį kintamąjį X jungia su priklausomuoju Y. Pasak Gerringo, jei X ir Y nesies prasmingas priežastinis mechanizmas, negalėsime būti tikri, ar rasta kovariacija nėra atsitiktinė⁴⁹. J. Elsteris taip pat aiškina, kad koreliuojantys įvykiai visuomet gali būti nulemti kažkokio trečio nežinomo kintamojo, be to, niekada nėra neaišku, kuris kintamasis nulėmė kurį, kitaip tariant – kas yra ko priežastis, o kas pasekmė⁵⁰. Priežastinių mechanizmų analizei ypač palankios atvejo studijos, nes jos leidžia daug geriau įsigilinti į tiriamą fenomeną, surinkti daugiau duomenų, geriau įvertinti jų

⁴⁹ J. Gerring, „The Case Study: What it is and What it Does“, in: C. Boix, S. C. Stokes (ed.), *The Oxford Handbooks of Political Science*, Oxford: Oxford University Press, 2009, p. 102–103.

⁵⁰ J. Elster, *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, p. 37.

patikimumą bei vietos konteksto svarbą. Ch. Tillis⁵¹, N. Cartwright⁵², W. Salmonas⁵³, P. Hedstromas ir R. Swedbergas⁵⁴, A. Bennettas, A. L. George'as, J. Gerringas⁵⁵ ir kt. yra vieni pagrindinių priežastinių mechanizmų analizės šalininkų.

Vis dėlto kai kurie autoriai linkę atsargiai žiūrėti į mechanizminio priežastingumo supratimo įsitvirtinimą socialiniuose moksluose. Pavyzdžiui, Z. Norkus teigia, kad mechanizmai dabar neretai traktuojami kaip stebukladariai, kurie gali išspręsti įvairiausias problemas – būti vidurio keliu tarp pozityvistinių dėsnių tipo apibendrinimų ir interpretacinių naratyvų ar aprašymų tipo aiškinimų paieškos, būti alternatyva D. Hume'o priežastingumo supratimui, indikuoti, ko reikia norint daryti išvadas apie priežastinį ryšį kiekybinėse (didelio N) studijose, leisti daryti išvadas apie priežastingumą tiriant nedaug atvejų ir pašalinti standartinius (tokius kaip pasakojimas, istorija) socialinių fenomenų aiškinimus. Autorius sako, kad visi šie mechanizmams priskiriami nuopelnai iš tiesų liudija skirtingas pačių mechanizmų sampratą, kurios yra tarpusavyje nesuderinamos, o tai reiškia, kad mechanizminis mąstymas vis tik nepajėgus sujungti socialinės teorijos su tyrimais ir negali nutiesti tilto tarp kokybinių ir kiekybinių tyrimo analizių. Norkus taip pat baiminasi, jog mechanizmų prieiga degeneruoja ir iš vaisingos diskusijos teoretizuojančios mechanizmus virsta tiesiog kalbėjimu „mechanizmais“ (angl. *mechanism talk*)⁵⁶.

Čia aktuali tampa Bennetto ir George'o pastaba, jog priežastingumui suprasti svarbu tirti tiek priežastinį poveikį, tiek veikiančius priežastinius mechanizmus. Autoriai apgailestauja, kad neretai mokslininkai linkę nuvertinti kurią nors tyrimo logiką priklausomai nuo to, kokius metodus patys renkasi taikyti (čia referuojama į Kingo, Koehane'o ir Verbos teiginius apie poveikio stiprumo tyrimo loginį pirmumą ir pranašumą prieš mechanizmų analizę). Nereikia pamiršti, jog vienas kintamasis negali turėti priežastinio poveikio kitam, jei jų nejungia prasmingas priežastinis mechanizmas, o veikiančius procesus apibrėžti kaip priežastinius mechanizmus

⁵¹ Ch. Tilly, „Mechanisms in Political Processes“, *Annual Review of Political Science* 4, 2001, p. 21–41.

⁵² N. Cartwright, *Nature's Capacities and Their Measurements*, Oxford: Oxford University Press, 1994.

⁵³ W. C. Salmon, *Scientific Explanation and the Causal Structure of the World*, Princeton: Princeton University Press, 1984.

⁵⁴ P. Hedstrom, R. Swedberg (sud.), *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

⁵⁵ J. Gerring, „Causal Mechanisms: Yes, but...“, *Comparative Political Studies* 43(11), p. 1499–1526.

⁵⁶ Z. Norkus, Mechanisms as miracle makers? The rise and inconsistencies of the “mechanismic approach” in social sciences and history, *History and Theory*, 44, 2005.

bepasmiška, jei jie savo ruožtu neturi jokio priežastinio poveikio⁵⁷. Tam tikri tyrimo metodai labiau tinka priežasčių pasekmėms, o tam tikri – priežastiniams mechanizms tirti, ir tai visiškai nereikia, jog vieni yra kažkuo geresni už kitus. Idealiu atveju, norint studijuoti priežastingumą, reikėtų gilintis ir į ryšio tarp kintamųjų stiprumą bei kryptį, ir į priežastinius mechanizmus, atitinkamai taikant įvairius tyrimo metodus.

Atlikus pereinamojo laikotarpio teisingumo literatūros apžvalgą, pastebėta, jog didžioji autorių, nagrinėjusių susitaikymo fenomeną, dalis tyrė tik priežastinių institucijų poveikį⁵⁸. Naudodami daugiausiai kiekybinius tyrimo metodus, jie analizavo, kiek pereinamojo laikotarpio teisingumo mechanizmai prisidėjo prie tvarios taikos ir susitaikymo, bandydami įvertinti, pavyzdžiui, kaip šalyje veikiant tarptautiniams tribunolams gerėja žmogaus teisių situacija, kaip teismų įkūrimas koreliuoja su taikos šalyje perspektyvomis⁵⁹ ar mažėjančiais tarp-etninių incidentų skaičiais⁶⁰ ir pan. Autoriai čia atlieka vidutinio arba didelio N studijas ir ieško kovariacijų, nedetalizuodami veikiančių priežastinių mechanizmų. P. Akhavanas, C. T. Murphy ir L. J. Nettelfield savo darbuose bene labiausiai priartėja prie to, ką būtų galima pavadinti priežastinių mechanizmų paieška. Murphy knygoje *A Moral Theory of Political Reconciliation* teigia, kad susitaikymas yra sugriautų politinių santykių atstatymas, o kad suvoktumėme, kaip jis veikia, mums būtina suprasti, kas sudaro šių santykių esmę ir kaip jie buvo sugriauti konkretaus konflikto metu. Pasak autorės, įstatymo viršenybė, politinis pasitikėjimas ir piliečių įgalinimas lemia, kad politiniai

⁵⁷ A. Bennett, A. L. George, Process Tracing in Case Study Research, pranešimas skaitytas MacArthur Foundation Workshop on Case Study Methods, Belfer Center for Science and International Affairs, Harvard University, October 17-19, 1997, <<http://www.ciaonet.org/wps/bea03/>>, [žiūrėta 2015.01.26].

⁵⁸ A. B. De Brito, C. Gonzalez Enriquez, P. Aguilar, The Politics of Memory and Democratization: Transitional Justice in Democratizing Societies, Oxford University Press, 2001, J. M. Selimović, Perpetrators and Victims: Local Responses to the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. *Focaal, Journal of Global and Historical Anthropology*, 57, 2010, pp. 50-61, W. J. Long, P. Brecke, War and Reconciliation: Reason and Emotion in Conflict Resolution, Cambridge, London: The MIT Press, 2003, J. D. Meernik, A. Nichols ir K. L. King, The Impact of International Tribunals and Domestic Trials on Peace and Human Rights After Civil War. *International Studies Perspectives*, 11, 2010, pp. 309-334, M. Nalepa, Why do the return? Evaluating the Impact of ICTY Justice on Reconciliation, Houston, 2007, pp. 1-36, http://www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/OCV_Nalepa.pdf, [žiūrėta 2014.10.06], K. Sikkink ir H. Kim, Explaining the Deterrence Effect of Human Rights Prosecutions for Transitional Countries, *International Studies Quarterly*, 54 (4), 2010, pp. 939-963.

⁵⁹ J. D. Meernik, A. Nichols, K. L. King, „The Impact of International Tribunals and Domestic Trials on Peace and Human Rights After Civil War“, *International Studies Perspectives* 11, 2010, p. 309–334.

⁶⁰ J. D. Meernik, „Justice and peace? How the International Criminal Tribunal affects societal peace in Bosnia“, *Journal of Peace Research* 42(3), 2005, p. 271–289.

santykiai bus grįsti pagarba ir savitarpiskumu. Šių trijų aspektų erozija konflikto metu leidžia suprasti, kaip ir kodėl griūva politiniai santykiai, ir suteikia įžvalgų apie tai, kaip juos būtų galima atstatyti⁶¹.

Nors autorės gilinimasi į klausimą „kaip“ ir galima laikyti savotišku priartėjimu prie priežastinių mechanizmų analizės, tačiau jos svarstymai išlieka teoriniai ir nėra grindžiami empiriniais duomenimis. Akhavanas jau pristato empirinius duomenis, kurie tarsi patvirtina TBTBJ poveikį susitaikymui. Jis teigia, kad tribunolas sugebėjo marginalizuoti nacionalistinius politinius lyderius buvusioje Jugoslavijoje ir taip paskatino nuosaikių jėgų atėjimą į valdžią, kurios savo ruožtu rėmė tarptautinį koegzistavimą ir nesmurtinį demokratinį procesą. Vis dėlto pateiktas teorines hipotezes autorius įrodo selektyviais pavyzdžiais, neaiškindamas jų atrankos kriterijų ir neieškodamas įrodymų kiekvienam loginės priežastinės grandinės įvykiui pagrįsti⁶², o tai leidžia abejoti jo daromomis išvadomis bei argumentacijos nuoseklumu. L. J. Nettelfield knygoje *Courting Democracy in Bosnia* aptaria tribunolo poveikį teisinio teisingumo sampratos įsigalėjimui ir pilietinės visuomenės stiprėjimui, tačiau to nesieja su susitaikymu ir rašydama nenaudoja priežastinių mechanizmų diskurso⁶³. Galiausiai, J. D. Meernikas, A. Nichols ir K. L. King minėtame straipsnyje „The Impact of International Tribunals and Domestic Trials on Peace and Human Rights After Civil War“ tyrimo pabaigoje, nors ir gilinęsi į priežastinio ryšio stiprumą, suformuluoja keturias hipotezes (kurios toliau netikrinamos) apie galimą teismų poveikio mechanizmą taikai bei žmogaus teisių sklaidai. Šios hipotezės atliepia Nettelfield, Akhavano ir Murphy idėjas ir pateikia įdomių apibendrinančių įžvalgų apie galimai veikiančius priežastinius mechanizmus. Pirmoji autorių hipotezė tokia: tribunolai išaiškina faktus, taip įtvirtindami teisingumą ir tiesą. Tiesa padeda žmonėms pripažinti praeities skriaudas, formuoti tikslesnę istorinę naratyvą ir netgi gali paskatinti valdymo reformas bei gerinti žmogaus teisių situaciją ar prisidėti prie tvarios taikos. Antroji hipotezė: tribunolai nušalina nusikaltimus vykdžiusius pareigūnus, neleisdami jiems toliau skleisti neapykantos ar sukelti naujo konflikto. Trečioji: tribunolai atlieka atgrasymo funkciją; ketvirtoji: jie

⁶¹ C. T. Murphy, *A Moral Theory of Political Reconciliation*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012, p. 25–37.

⁶² P. Akhavan, „Beyond Impunity: Can International Criminal Justice Prevent Future Atrocities?“, *The American Journal of International Law* 95(1), 2001, p. 7–31.

⁶³ L. J. Nettelfield, *Courting Democracy in Bosnia and Hercegovina*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

mobilizuoja vietos grupes ir paskatina socialinių judėjimų atsiradimą, kurie pasisako už žmogaus teisių apsaugą ir už taikius konfliktų sprendimo būdus⁶⁴.

Atsižvelgiant į tai, kad literatūroje dominuoja priežastinio poveikio (angl. *causal effects*) tyrimai, o bandymai gilintis į priežastinius mechanizmus, galimai jungiančius pereinamojo laikotarpio teisingumo institucijas su numanomais jų darbo rezultatais, dažnai išlieka tik teorinio lygmens svarstymais, šioje disertacijoje nuspręsta gilintis būtent į priežastinių mechanizmų paiešką. Tad toliau vadovaujamasi priežastinių mechanizmų nustatymo tyrimo logika ir renkamosi naudotis ją geriausiai užfiksuoti leidžiančiais tyrimo metodais.

1.3. Proceso sekimo metodas

Darbe daroma prielaida, jog socialiniai fenomenai yra sudėtingi ir kompleksiški. Susitaikymas gali priklausyti nuo daugelio tarpusavyje susijusių ir sąveikaujančių veiksnių, daugelio veikėjų ir jų grupių, kurių veiksmas turi tiek iš anksto numatytų, tiek atsitiktinių pasekmių. Lygiai taip pat TBTBJ gali turėti įvairaus poveikio įvairiais lygmenimis, tiek planuotų, tiek nenumatytų, šalutinių, pasekmių; jam gali būti trukdoma, jo poveikis gali būti iškraipomas ir pan. Kokybinių tyrimo metodų pažanga leidžia vis tiksliau atskleisti, kokie priežastiniai mechanizmai veikia tokioje sudėtingoje socialinėje tikrovėje. Vienas iš tyrimo metodų, pritaikytų analizuoti pasekmių priežastis, yra proceso sekimo metodas.

Aiškindami šio metodo logiką, Bennetas ir George'as pasitelkia išradinę penkiasdešimties domino metaforą. Autoriai prašo įsivaizduoti, jog ant stalo vienas paskui kitą sustatyti penkiasdešimt domino, tuomet visi jie uždengiami taip, kad matytųsi tik du kraštiniai, t. y. pirmasis ir penkiasdešimtas. Stebėtojas įeina į kambarį ir mato, jog pirmas ir paskutinis domino guli ant stalo, nukritę ta pačia kryptimi, – t. y. jie kovarijuoja. Ar tai reiškia, kad pirmasis domino nuvertė paskutinįjį? Nebūtinai: vien kovariacijos nepakanka priežastingumui paaiškinti. Labai svarbu nuimti uždangą ir pasižiūrėti, kaip atrodo likę domino, nes jie leidžia geriau suprasti visą priežastinį procesą. Ar jie irgi nukritę? Ar jų pozicija leidžia manyti, kad

⁶⁴ Meernik, Nichols ir King 2010, p. 315–316.

jie krito vienas paskui kitą? O gal jie išsibarstę netvarkingai ir atrodo, kad nukrito tiesiog todėl, kad stalas buvo stipriai supurtytas? Analizuodami likusių domino poziciją mes galime eliminuoti alternatyvius įvykių aiškinimus ir susiaurinti galimą jų priežasčių spektrą⁶⁵. Tad, taikant proceso sekimo metodą, pasirinktas fenomenas tiriamas suskaidant jį į svarbiausių sudėtinių įvykių seką ir parodant, kaip šie įvykiai siejasi tarpusavyje (panašiai, kaip atidengiant uždangą, slėpusią vidurinius domino, ir pademonstruojant, kaip kiekvienas iš jų prisidėjo nuverčiant paskutinįjį). Tiriant kompleksinius socialinius fenomenus, sąsajų paprastai ieškoma analizuojant situacijas, su kuriomis susiduria individai ar jų grupės, bei įvertinant skirtingus veikėjų interesus⁶⁶. Šis metodas reikalauja didelio mikroduomenų kiekio – veikėjų tarpusavio santykių stebėjimo, ryšio tarp individų ir struktūrų nustatymo, detalios sprendimų priėmimo procesų analizės, veikėjų, kurie turi lemiamos įtakos reiškiniams arba tų veikėjų grupių, kurios dalyvauja svarbiuose įvykiuose, vaidmens įvertinimo ir pan.⁶⁷

Taikant šį metodą, visų pirma, konstruojamos teorinės hipotezės, nusakančios priežastinį tiriamo reiškinio mechanizmą, bei aprašoma loginė priežastinių įvykių grandinė. Tuomet įvardijama, kokios gali būti stebimos šių įvykių implikacijos, apie kurias būtų galima rinkti empirinius duomenis. Nors manoma, jog patys priežastiniai mechanizmai nebūtinai yra stebimi, tačiau teorinės hipotezės apie juos generuoja tam tikras empirines implikacijas, kurių pėdsakus galime rasti. Kai surenkami empiriniai duomenys, tikrinamos teorinės hipotezės, įvertinant jų aiškinamąją galią pagal turimus įrodymus⁶⁸. Pasak George'o ir Bennetto, hipotezių tikrinimas remiantis šiuo metodu turi būti be galo preciziškas ir patikrinti kiekvieną teorinėse hipotezėse numatytą loginį žingsnį. Jei duomenys jo nepatvirtina – hipotezės turi būti dalinai arba iš esmės koreguojamos⁶⁹. Kaip teigia Beachas ir Pedersenas, išvados apie veikiančią priežastinį mechanizmą yra stiprios tik tiek, kiek stipri pati silpniausia

⁶⁵ A. Bennett, A. L. George, „Process Tracing in Case Study Research“ [pranešimas], *MacArthur Foundation Workshop on Case Study Methods, Belfer Center for Science and International Affairs*, Harvard University, 1997-10-17–19 <<http://www.ciaonet.org/wps/bea03/>> [žiūrėta 2015-01-26].

⁶⁶ D. Beach, R. B. Pedersen, *Process-Tracing Methods, Foundations and Guidelines*, USA: University of Michigan Press, 2013, p. 206.

⁶⁷ A. George, T. McKeown, „Case Studies and Theories of Organizational Decision Making“, *Advances in Information Processing in Organizations* 2, 1985, p. 35.

⁶⁸ A. Bennett, „Process Tracing: a Bayesian Perspective“, in: J. M. Box-Steffensmeier, H. E. Brady, D. Collier (ed.), *Oxford Handbook of Political Methodology* 1, Oxford: Oxford University Press, 2008, p. 704.

⁶⁹ George, Bennett 2005, p. 207.

empiriniais testais patikrinta jo grandis⁷⁰. Detalus kiekvieno loginio žingsnio pagrindimas leidžia įrodyti viso priežastinio mechanizmo egzistavimą. Jei teorija arba hipotezės dar nėra tiksliai apibrėžtos dėl informacijos stokos, proceso sekimo metodas gali padėti identifikuoti esmingus priežastinius mechanizmus, kuriuos teorija praleido, ir taip prisidėti prie tolesnio jos vystymo. Taigi proceso sekimas atliekamas derinant indukcinius ir dedukcinius analizės metodus. Kaip šie metodai derinami tarpusavyje, priklauso nuo išankstinių teorinių žinių apie tiriamą fenomeną.

Taip pat svarbu fiksuoti, jog, pasak D. Beacho ir R. B. Pedersen, proceso sekimo metodą galima taikyti teorijai tikrinti, jai kurti arba konkrečiai tyrėją dominančiai pasekmei aiškinti. Taigi, priklausomai nuo tyrimo tikslo, renkamas taikyti arba teorijos tikrinimo (angl. *theory-testing*), arba teorijos kūrimo (angl. *theory-building*), arba pasekmės aiškinimo (angl. *explaining outcome*) proceso sekimo variantą⁷¹. Pirmieji du variantai atsispiria nuo teorijos, kur mechanizmai konstruojami remiantis daugiau ar mažiau aiškiomis literatūroje pasitaikančiomis hipotezėmis, o vadovaujantis trečiuoju atsispiriama nuo empirinės tikrovės ir, stebint ją, siekiama suvokti būtinus nagrinėjamo proceso priežastinio mechanizmo elementus. Pasekmės aiškinimo variantas tinkamas tuomet, kai tyrėją ypač domina konkretus (dažnai deviantinis) atvejis ir nesiekama daryti bendresnių teorinių apibendrinimų. Priežastinis mechanizmas čia konstruojamas pasitelkiant specifinius pavyzdžius iš tiriamo atvejo, nurodant konkrečius veikiančius veikėjus. Dėl to jį būtų sunku perkelti ar pritaikyti kitokiame kontekste. Autoriai taip pat užsimena, kad jų aprašytieji proceso sekimo metodo tipai yra idealieji ir kad praktikoje dažnai pasitaiko, jog tas pats tyrimas pasižymi skirtingomis ypatybėmis⁷².

Šioje disertacijoje pasirinktas *teorijos tikrinimo* proceso sekimo variantas, nes tyrime iš esmės siekiama empiriškai patikrinti „klasikines“ pereinamojo laikotarpio teisingumo tyrėjų prielaidas apie neginčytiną pereinamojo laikotarpio teisingumo mechanizmų naudą. Nors literatūroje teorinių prielaidų apie galimą priežastinį mechanizmą, jungiantį tarptautinių tribunolų veiklą su susitaikymu, iki galo nesuformuluota, kai kurios autorių įžvalgos gali būti ypač naudingos savarankiškai konstruojant priežastinius mechanizmus ir yra neabejotinai vertos tikrinti toliau.

⁷⁰ Beach, Pedersen, p. 91.

⁷¹ Beach, Pedersen, p. 33.

⁷² Beach, Pedersen, p. 27–30.

Papildžius literatūroje egzistuojančias teorinės įžvalgas informacija apie tiriamą atvejį, galima sukonstruoti logišką teorinį mechanizmą, apimančią priežastinius žingsnius, teismų veiklą jungiančius su susitaikymu. Tai reiškia, kad disertacijoje *teorijos tikrinimo* proceso sekimas derinamas su tam tikrais *pasekmės aiškinimo* proceso sekimo elementais, t. y. tyrimas atliekamas pasitelkiant ir indukcinę logiką – naudojant duomenis apie atvejį ne tik hipotezėms tikrinti, bet ir joms generuoti (vėliau jas tikrinant to paties atvejo duomenimis). Čia kyla didelis pavojus patvirtinti tai, ką ir norėta patvirtinti, arba atrasti tik tai, ko ieškota. Literatūroje ši metodologinė problema dar vadinama patvirtinimo šališkumu (angl. *confirmation bias*). Nuo to apsisaugoti padeda išvestų teorinių hipotezių tikrinimas kitais, nepriklausomais, atvejo duomenimis. Tik tokie duomenys leidžia falsifikuoti iškeltą teorinę idėją remiantis to paties atvejo duomenimis⁷³.

Pati hipotezių apie priežastinio mechanizmo grandis įrodinėjimo logika taikant proceso sekimo metodą yra artima Bayeso logikai. Abi jos naudoja surinktus duomenis galimiems įvykio aiškinimams patvirtinti arba atmesti. Čia veikia indukcinis eliminuojantis mąstymo principas, kuomet alternatyvų pripažinimas mažai tikėtinomis sustiprina įsitikinimą, jog pasirinktas aiškinimas yra teisingas. Be to, abi jos pabrėžia duomenų svarbą arba jų įrodomąją galią bei taiko įrodymų svario testus. Duomenų kiekis nėra svarbus – kur kas svarbesnė yra jų įvairovė, tarpusavio nepriklausomybė bei aiškinamoji galia. Tai reiškia, kad net ir keli labai svarūs įrodymai gali įtikinti tyrėją, kad jo arba jos siūlomas aiškinimas yra tinkamiausias arba gali jam ar jai leisti pagrįstai atmesti kitus alternatyvius aiškinimus. Tai taip pat reiškia, kad net ir skirtingas pradines prielaidas turintys tyrėjai turėtų ilgainiui prieiti prie panašių išvadų, nes jie negalėtų ignoruoti svarių įrodymų, rastų tyrimo metu. Galiausiai abi prieigos įspėja, kad nė viena teorija ar nė vienas aiškinimas negali būti laikomas 100 proc. teisingu dėl ribotų stebėjimo technikų, įrodymų trūkumo, galimybės, kad neapsvarstytos pranašesnės teorijos ir pan.⁷⁴ Proceso sekimo atveju Bayeso logika naudojama daugiau intuityviai, nesistengiant griežtai taikyti matematinių formulų ir tiksliai kvantifikuoti hipotezių įrodymų radimo tikimybių.

⁷³ A. Bennet, „Process Tracing: a Bayesian Perspective“, in: J. M. Box-Steffensmeier, H. E. Brady, D. Collier (ed.), *Oxford Handbook of Political Methodology* 1, Oxford: Oxford University Press, 2008, p. 705.

⁷⁴ A. Bennett, J. T. Checkel, *Process Tracing: From Metaphor to Analytic Tool*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015, p. 16.

Svarbiausia jos idėja ta, kad hipotezės (H) patvirtinimo tikimybė (Pr) radus įrodymų (E) ir apsvarsčius turimą kontekstinę informaciją apie atvejį (K) yra lygi:

$$\Pr(H/E \& K) = \frac{\Pr(H/K) \times \Pr(E/H \& K)}{\Pr(E/K)}$$

Tai reiškia, kad hipotezės patvirtinimo tikimybė (H / E & K) lygi pirminei tos hipotezės tikimybei Pr (H / K), padaugintai iš tikimybės rasti hipotezę patvirtinančių įrodymų įvertinus turimas kontekstines žinias ir padalijus visa tai iš tikimybės rasti įrodymus E, dar iki pradėdant jų ieškoti. Kitaip tariant, kuo mažiau tikėtini įrodymai, tuo jie svarbesni, nes jie labiau padidina mūsų pasitikėjimą hipotezės teisingumu⁷⁵. Šis aspektas detaliau aprašomas 5.1. poskyryje, kuriame nupasakojami disertacijoje naudojami duomenų arba įrodymų svorio testai.

Proceso sekimo metodas turi tris esminius trūkumus, kuriuos čia taip pat svarbu aptarti. Pirmasis susijęs su pakankamai trumpa metodo taikymo istorija. Kaip taikliai pastebėjo Davidas Waldneris, metodologinės literatūros autoriai daugiausia dėmesio skiria siekdami įrodyti, kad proceso sekimo metodas yra tinkamas, arba „geras“, tačiau kur kas mažiau kalba apie kriterijus, keliamus geram proceso sekimui, ar teikia nuorodų į tai, kaip jis turėtų būti teisingai taikomas⁷⁶. Vienoje naujausių šį metodą nagrinėjančių knygų Bennetas ir Checkelis apibendrina sukauptas žinias ir teigia, kad geras proceso sekimo aiškinimas pirmiausia turi būti ontologiškai nuoseklus, t. y. jo ontologinė prieiga turi derėti su priežastiniais mechanizmais grįstu socialinės realybės supratimu. Antra, jis turi pasitelkti pliuralizmą tam, kad galėtų identifikuoti kuo įvairesnius hipotetinius priežastinius mechanizmus, sykiu nepamiršdamas platesnio struktūrinio ir diskursyvinio konteksto, kuriame šie materializuoja. Galiausiai, metodologiškai, toks aiškinimas turi atsižvelgti į ekvifinališkumo problemą (yra daug galimų kelių, vedančių į tą patį rezultatą) ir apsvarstyti alternatyvius priežastinius mechanizmus, kurie galėjo nulemti aiškinamą reiškinį. Autoriai taip pat nurodo dešimt patarimų tyrėjams – tokių kaip ieškoti kuo įvairesnių alternatyvių aiškinimų, vienodai griežtai juos vertinti, apmąstyti galimą

⁷⁵ Bennett, 2008, p. 709.

⁷⁶ D. Waldner, „Process tracing and causal mechanisms“, in: H. Kincaid (ed.), *The Oxford Handbook of Philosophy of Social Science*, Oxford: Oxford University Press, 2012, p. 65–68.

šaltinių šališkumą, įvertinti, ar tiriamas fenomenas yra labiausiai ar mažiausiai tikėtinas kiekvienu iš siūlomų aiškinimų atvejų, priimti pagrįstą sprendimą, kur pradėti priežastinį mechanizmą ir kada nustoti rinkti duomenis, kai įmanoma derinti proceso sekimą su lyginamuoju tyrimo dizainu, būti atviram indukciniams įžvalgoms, bet saugotis patvirtinimo šališkumo (angl. *confirmation bias*), naudoti dedukciją ir atsiminti, kad daromos išvados gali būti ir negalutinės⁷⁷. Disertacijoje atsižvelgiama į šiuos patarimus, pradedant nuo atitinkamos ontologinės ir epistemologinės pozicijos (realizmo) pasirinkimo, leidžiančios pateikti priežastinį įvykių aiškinimą ir suteikiančios prasmę šioje disertacijoje atliekamiems empiriniams tyrimams⁷⁸ ir baigiant aktyvia alternatyvių aiškinimų paieška bei nuosekliu ir kruopščiu jų tikrinimu.

Antrasis metodo trūkumas, kurį būtina įvertinti, yra vadinamoji neapibrėžtumo problema (angl. *undetermination problem*). Ji aktuali tais atvejais, kai egzistuoja daugiau nei vienas hipotetinis priežastinis mechanizmas, derantis su randamais duomenimis. Tuomet tampa neaišku, kaip eliminuoti alternatyvius aiškinimus, kurie galbūt yra pertekliniai. Pats metodas yra labai jautrus duomenų trūkumui / neprieinamumui, todėl jei duomenų nerandama arba teorinės įžvalgos prastai išvystytos, alternatyvius aiškinimus eliminuoti darosi sunkiau. Taip pat neaišku, ar proceso sekimo metodas tikrai atranda ryšius, kurie yra savo prigimtimi priežastiniai. Klaidos galimybė išlieka⁷⁹. Bayeso teoremoje ši problema sprendžiama pasitelkiant įrodymų radimo tikimybę, atsižvelgiant į turimas žinias apie alternatyvius proceso aiškinimus (K). Kitais žodžiais tariant, tai tikimybė, kad rasime įrodymų (E), net jei hipotezė (H) ir neteisinga. Ši tikimybė kartais dar vadinama visa apimančiu (angl. *catchall*) faktoriumi, nes ji teoriškai aprėpia visas galimas alternatyvias hipotezes, net ir tas, kurios nebuvo suformuluotos. Kadangi fiziškai neįmanoma jų visų patikrinti, literatūroje randamas pragmatiškas patarimas – „užmesti tinklą plačiai“, t. y. ieškoti kuo įvairesnių alternatyvių aiškinimų, įtraukiant net ir tuos, kurie neatrodo labai pagrįsti. Bennettas sako, kad kol kas tai geriausias patarimas, kokį galima duoti, – bet sykiu tai dar vienas įrodymas, kodėl, taikant Bayeso logiką, negalime būti šimtu procentų tikri hipotezių teisingumu⁸⁰.

⁷⁷ Bennett, Checkel, p. 21.

⁷⁸ T. Brante, „Consequences of Realism for Sociological Theory-Building“, *Journal for the Theory of Social Behavior* 31(2), p. 172.

⁷⁹ Bennett, George, 1997.

⁸⁰ Bennett 2008, p. 712–713.

Tyrimui pasirinktas proceso sekimo metodas leidžia priartėti prie antrosios pereinamojo laikotarpio teisingumo tyrėjų, nagrinėjančių institucijų poveikį vietos bendruomenėms, bangos, tačiau sykiu iš jos ir išsiskiria didesniu dėmesiu priežastinių mechanizmų analizei. Darbu siekiama įsigilinti į Bosnijos ir Hercegovinos atvejį ir suprasti, kaip prie susitaikymo galėjo prisidėti TBTHJ. Bennettas ir Checkelis detaliam aprašo tokio tipo tyrimų išvadų generalizavimo problemą, kuri yra trečiasis proceso sekimo metodo trūkumas. Kadangi priežastiniai mechanizmai operacionalizuojami konkrečiam atvejui, o pats proceso sekimo metodas yra atvejo studijos metodas, daromas išvadas generalizuoti sudėtinga. Pasak autorių, proceso sekimo metodas gali atskleisti sąlygas, kurioms esant hipotezė generalizuojama, bet tyrėjas vargiai galės pasakyti, ar jo išvados generalizuojamos, kol jų neprieis, t. y. tol, kol nesupras atrasto priežastinio mechanizmo esmės. Tačiau jie taip pat aiškina, jog tam, kad atrastas aiškinimas būtų patvirtintas ir galėtų būti taikomas kitiems atvejams, jo nebūtina tikrinti kitų atvejų kontekste, – užtenka, kad jis būtų patikrintas įvairiais ir nepriklausomais to paties atvejo duomenimis⁸¹. Natūralu, kad išvadas lengviau taikyti tipologiškai panašioms atvejams, tačiau reikia įvertinti ir tai, kad kartais net ir tipologiškai panašūs atvejai gali skirtis, nes vienas iš jų gali turėti dar neatrastą kintamąjį, nulėmusį kitokią priežastį. Beachas ir Pedersenas čia rekomenduoja arba „dvigubą“ tyrimo dizainą, kuriuo, pirmiausia, būtų atskleistas priežastinis mechanizmas, o tada jau būtų atliekama lyginamoji kelių atveju studija, siekiant įsitikinti, kaip tas mechanizmas veikia kituose kontekstuose, arba alternatyvių aiškinimų eliminavimą, kuomet identifikuojami keli galimi to paties proceso aiškinimai ir detalaus tikrinimo būdu eliminuojami tie, kurių randami duomenys nepatvirtina. Galiausiai lieka tik tas aiškinimas, kuris yra labiausiai tikėtinas⁸². Pasitelkiant garsiojo Arthuro Conan Doyle'o personažo žodžius: „Kai atmeti tai, kas neįmanoma, tai, kas lieka, yra tiesa, kad ir kokia neįtikėtina ji būtų“⁸³. Disertacijoje renkamasi eiti pastaruoju keliu, t. y. nustatyti galimus alternatyvius susitaikymo priežasčių aiškinimus (ne TBTHJ), juos patikrinti, atmesti tuos, kurių duomenys nepatvirtina ir pasilikti ties labiausiai tikėtinu aiškinimu. Tai leidžia pateiktas išvadas taikyti tipologiškai panašioms atvejams.

⁸¹ Bennett, Checkel, p. 13.

⁸² D. Beach, R. B. Pedersen, *Process-Tracing Methods, Foundations and Guidelines*, USA: University of Michigan Press, 2013.

⁸³ Arthur Conan Doyle, *The Adventures of Sherlock Holmes*, Edina: ABDO Pub., 2002, p. 273 [vertimas autorės].

1.4. Priežastinių mechanizmų konceptualizavimas

1.4.1. Horizontaliojo pasitikėjimo kūrimo mechanizmas

Remiantis proceso sekimo metodo diktuojama logika, priežastinis mechanizmas turėtų jungti nepriklausomą kintamąjį X (TBTBJ veiklą) su priklausomu kintamuoju Y (susitaikymu). Jau minėta, jog susitaikymas čia traktuojamas kaip funkcionuojančių politinių santykių atkūrimas, stebimas kaip pakankamas horizontalusis ir vertikalusis pasitikėjimas tarp piliečių konkrečioje bendruomenėje. Čia taip pat verta detaliau paaiškinti, kas turima galvoje, kuomet kalbama apie TBTBJ veiklą.

Tarptautinis baudžiamasis tribunolas buvusiai Jugoslavijai įkurtas 1993 m. gegužės 25 d., Jungtinių Tautų Saugumo Tarybos 827 rezoliucija. Tai buvo atsakas į masinius žmogaus teisių pažeidimus ir karo nusikaltimus, tuo metu vykstančius Kroatijos ir Bosnijos ir Hercegovinos teritorijose. Tarptautinės bendruomenės į regioną išsiųsta komisija raportavo apie tūkstančiais žudomus civilius, kuriamas koncentracijos stovyklas, kankinimus, seksualinę prievartą ir šimtus tūkstančių iš namų išvarytų pabėgėlių. 827 rezoliucija reglamentavo tribunolo mandatą, nustatė jo organizacinę struktūrą bei baudžiamosios atsakomybės įtvirtinimo procedūrą⁸⁴. Taip pat ja patvirtintas ir TBTBJ Statutas. Rezoliucijos tekste pabrėžiama, jog institucija prisidės prie „taikos atkūrimo ir jos palaikymo regione“, „kelio tolesniems nusikaltimams užkirtimo“ ir „asmenų, atsakingų už įvykdytus nusikaltimus, patraukimo baudžiamajon atsakomybėn“. Statute tikslinama, jog Tribunolo mandatas apima laikotarpį nuo 1991 m. iki dabar ir nusikaltimus, įvykdytus buvusios Jugoslavijos teritorijoje. Jis turi teisę teisti asmenis (ne organizacijas ar valstybes) už nusikaltimus žmoniškumui, genocidą, 1949 m. Ženevos konvencijų pažeidimus bei karo nusikaltimus. Statute tribunolo tikslai toliau nedetalizuojami, tiesiog pabrėžiama, jog tribunolas įkurtas teisti tiems, kurių atsakomybė už įvykdytus nusikaltimus yra pati didžiausia.

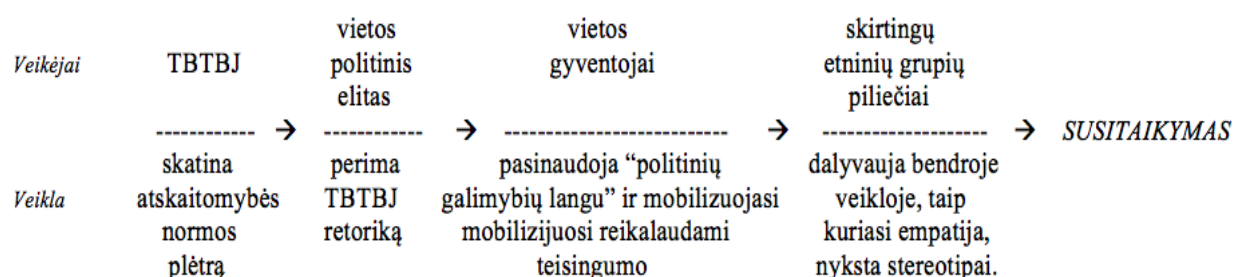
Hagos tribunolas, kaip ir dauguma kitų pasaulyje veikiančių tribunolų, iš esmės vykdo keturių tipų veiklas: a) tyrimus (angl. *fact-finding*); b) baudžiamąjį

⁸⁴ UN SC, „Resolution 827“, S/RES/827, 1993-05-25, <http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_827_1993_en.pdf> [žiūrėta 2014-03-11].

persekiojimą (angl. *prosecution*); c) informacijos apie vykdomą veiklą sklaidą (angl. *outreach*); d) teikia pagalbą vietos karo nusikaltimų teismams, konsultuoja ir moko vietos teismų personalą (angl. *building local prosecutorial capacity*). Iš šių veiklų pati svarbiausia – baudžiamosios atsakomybės už padarytus nusikaltimus nustatymas. Tribunolo atliekami tyrimai ir jo kaupiama informacija yra reikalinga tam, kad atsakomybė galėtų būti sėkmingai įrodyta teisme (angl. *proof beyond a reasonable doubt*), jie nėra savaiminis institucijos tikslas. Tą patį galima pasakyti ir apie veiklos viešinimą bei pagalbą vietos teismams, patirties perdavimą. Abi šias veiklas galima laikyti išvestinėmis, be to, jos logiškai ir chronologiškai eina vėliau nei atsakomybės įtvirtinimas. Pavyzdžiui, TBTBJ atveju, institucija buvo įkurta 1993 m., o veiklos viešinimo kampanijos pradėtos tik 1999 m. Pagalba vietos prokurorams, advokatams ir kitiems teismų pareigūnams bei valstybės tarnautojams prasidėjo tik po 2005 m., kuomet situacija šalyje stabilizavosi ir buvo įkurti vietos karo nusikaltimų teismai. Vadinas, viešinimo veiklas ir duomenų perdavimą bei kitokią pagalbą vietos institucijoms galima būtų integruoti į priežastinę grandinę, jungiančią TBTBJ veiklą su susitaikymu, o atspirties tašku laikyti pagrindinę institucijos veiklą – baudimą už karo nusikaltimus.

Siekiant nustatyti galimas teorinio priežastinio mechanizmo grandis, remiamasi politinės sociologijos tektais (apie horizontaliojo ir vertikaliojo pasitikėjimo kūrimąsi bendruomenėse), konfliktų transformacijos (apie perėjimą iš neigatyvios taikos į pozityvią) ir pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų literatūra, aprašančia susitaikymo procesus pokonfliktinėse visuomenėse. Šioje disertacijoje bus nagrinėjami du galimi, tarpusavyje glaudžiai susiję, priežastiniai mechanizmai. Vienas jų jungia TBTBJ baudžiamosios atsakomybės nustatymą su susitaikymu per horizontaliojo pasitikėjimo, o kitas – per vertikaliojo pasitikėjimo kūrimo mechanizmą.

Horizontaliojo pasitikėjimo kūrimo priežastinis mechanizmas (X – TBTBJ baudžiamosios atsakomybės nustatymas, Y – susitaikymas)

Pirmasis priežastinis mechanizmas sukonstruotas remiantis Laros J. Nettelfield įžvalgomis apie tai, jog TBTBJ skatina atskaitomybės normos plėtrą ir sukuria politinių galimybių langą kurtis organizacijoms, peržengiančioms etninių grupių ribas⁸⁵. Šios autorės pastabas su susitaikymu padeda sujungti politinės sociologijos teoretikų mintys apie pasitikėjimo kūrimą bendradarbiaujant. Remiamasi Roberto D. Putnamo idėja apie teigiamą dalyvavimo bendroje veikloje poveikį ugdant tvirtas savitarpio normas, didinant potencialius jų nesilaikymo kaštus, lengvinant komunikaciją ir informacijos apie konkretaus individo ar jų grupės patikimumą perdavimą⁸⁶. Kalbėdamas apie socialinį kapitalą, Putnamas išskyrė du jo tipus – susiejantį (angl. *bonding*) ir sujungiantį (angl. *bridging*), kur pirmasis jungia tos pačios grupės narius ir yra tinkamesnis mobilizuoti jų tarpusavio solidarumui, o antrasis jungia skirtingų grupių narius ir yra tinkamesnis norint plačiau paskleisti informaciją, pasinaudoti išorės grupių turimais resursais ar kurti platesnes, daugiau asmenų įtraukiančias tapatybes ir pan.⁸⁷ Nors jam šie socialinio kapitalo tipai neatrodė vienas kitam prieštaraujantys, tačiau kiti autoriai (pvz., Rothsteinas) pastebėjo, jog susiejantis kapitalas gali skaldyti bendruomeniškumą, nes jungia tik vienos konkrečios grupės narius (pvz., mafija, sukilėlių grupė, klanas ir pan.)⁸⁸. Putnamo logika apie skirtingus socialinio kapitalo tipus šioje disertacijoje adaptuojama pasitikėjimui tirti, manant, kad grupės ribas peržengiantis pasitikėjimas

⁸⁵ Lara J. Nettelfield, *Courting Democracy in Bosnia and Herzegovina*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

⁸⁶ Robert D. Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press, 1993.

⁸⁷ Robert D. Putnam, *Bowling alone: the collapse and revival of American community*, New York: Simon and Schuster, 2000, p. 22–23.

⁸⁸ B. Rothstein, „Trust, Social Dilemmas and Collective Memories“, *Journal of Theoretical Politics* 12(4), 2000, pp. 477-501.

skiriasi nuo pasitikėjimo, siejančio vieną (homogenišką) grupę. Atsižvelgiant į Rothsteino išsakytą kritiką, laikomasi nuostatos, kad susitaikymui yra reikšmingas tik sujungiantis (angl. *bridging*) pasitikėjimas.

Pirmojo priežastinio mechanizmo pradžia laikomas baudžiamosios atsakomybės nustatymas, kurio metu TBTHJ skatina atskaitomybės normos plėtrą. Atskaitomybė čia suvokiama išimtinai kaip individuali teisinė atskaitomybė, kuri reikalauja, jog veikėjai paklustų formalioms taisyklėms ir būtų pasirengę, jomis remdamiesi, paaiškinti savo veiksmus teismuose ar kvaziteisminėse institucijose⁸⁹. Atskaitomybės norma, paprastai tariant, yra nuostata, jog už konflikto metu padarytus nusikaltimus teks atsakyti teisme. Manoma, jog vykdydamas savo veiklą tribunolas ja ir vadovaujasi, nes laikosi visuotinai pripažintų tarptautinės teisės normų ir stengiasi vykdyti teisingumą, atitinkantį aukščiausius tarptautinės teisės standartus. Tai vyksta dėl kelių priežasčių: a) TBTHJ yra Jungtinių Tautų organizacija, kuriai galioja tarptautinės teisės normos, jo darbo procedūros parengtos remiantis tarptautinės teisės dokumentais, bendradarbiaujant teisininkams ir mokslininkams iš įvairių pasaulio šalių ir atstovaujančių skirtingas teisės tradicijas; b) visose TBTHJ bylose kaip liudininkai arba įtariamieji dalyvauja aukšto rango pareigūnai (angl. *high profile cases*), todėl teismo posėdžiai susilaukia be galo didelio spaudos bei tarptautinių nevyriausybinų organizacijų, tokių kaip HRW, IW, Helsinkio Žmogaus teisių fondas, Teisingumas be sienų, Nėra taikos be teisingumo, Jaunimo iniciatyva už Žmogaus teises ir kt., dėmesio; darbas tokia kontekste reikalauja išskirtinės precizijos ir griežto taisyklių laikymosi; c) TBTHJ tiesiogiai priklauso nuo Jungtinių Tautų narių dotacijų, todėl bet kokie pagrįsti įtarimai neskaidrumu galėtų reikšti jo darbo pabaigą; d) TBTHJ aktyviai veikia gynybos advokatai, kurie rūpinasi, jog teismo procedūros nebūtų pažeidžiamos. Taigi savo kasdiene veikla ir pavyzdingu tarptautinės teisės normų sekimu TBTHJ demonstruoja, jog nusikaltimus įvykdę asmenys neliks nenubausti, o tarptautinės teisės taikymas yra tinkamiausias būdas atlyginti net už pačius žiauriausius nusikaltimus. Nuo 1999 m. TBTHJ sistemingai viešina savo veiklos rezultatus, jo atstovai nuolat pasisako teisingumo klausimais, komentuoja bylų eigą, rengia informacines suvestines, skirtas BiH žmonėms ir pan. TBTHJ retorika pagrįsta atskaitomybės už praeitę nusikaltimus nustatymo svarbos bei

⁸⁹ R. Keohane, R. Grant, „Accountability and abuses of power in world politics“, *American Political Science Review* 99(1), 2005, p. 36.

procedūrinio teisingumo (angl. *procedural justice*) propagavimu.

Antroji priežastinio mechanizmo grandis susieja TBTHJ skleidžiamą atskaitomybės normą su vietos bendruomene, parodant, jog politinis elitas pirmasis perima TBTHJ diktuojamas žaidimo taisykles ir prisitaiko strategiškai naudodamas jo žodyną. Kaip savo knygoje *Courting Democracy in Bosnia* rašo Lara J. Nettelfield, elitas pirmasis perėmė „žmogaus teisių“ diskursą, deja, tai buvo padaryta dėl priežasčių, niekaip nesusijusių su teisingumu ar pagarba įstatymui. Viešai jie šnekėjo viena, o praktikoje slėpė įtariamuosius ir vengė pateikti TBTHJ prašomus dokumentus. Vis tik remiantis Thomaso Risse'o, Stepheno Roppo ir Kathrynės Sikkink normų plėtros modeliu, ši paviršutiniška („iš išskaičiavimo“) adaptacija prie tam tikro moralinio žodyno ilgai neužtrunka, ji palaipsniui pereina į moralinės savivokos fazę (angl. *moral consciousness*) ir vėliau – į normos institucionalizavimo ir habitualizavimo fazę. Normai vystantis ji vis labiau persmelkia sprendimų priėmėjų įsitikinimus ir yra institucionalizuojama įstatymais. Kad norma jau internalizuota, rodo jos traktavimas kaip savaime suprantamos bei inkorporavimas į kasdienę argumentaciją, o kartais – net į savo tapatybės naratyvus⁹⁰. Tad normos plėtra ne tik skatina atitinkamą elgesį, tačiau ir keičia pačius veikėjus bei jų interesus. Svarbu pabrėžti, jog, matuojant tam tikros normos paplitimą, nėra didelio skirtumo, ar ji vartojama strateginiais sumetimais, ar jau yra internalizuota. Toks atskyrimas svarbus teoriškai nurodant skirtingus normos įsitvirtinimo laipsnius, nes jis pačiam priežastiniam mechanizmui suteikia tvarumo, leisdamas teigti, kad ilgainiui, net ir pasikeitus politiniam klimatui, tam tikros idėjos pasidaro savaime suprantamos ir daugiau nebekevestionuojamos.

Trečioji priežastinio mechanizmo grandis rodo, jog, politiniam elitui perėmus TBTHJ retoriką, kuriamas specifinis politinis kontekstas, kuris yra palankus tam tikro pobūdžio reikalavimams kelti. Čia atsispiriama nuo klasikinio Johno Kingdono knygoje *Agendas, alternatives and public policies* (1984) pristatyto politikos kaitos modelio, kuris sako, jog politika ima keistis tik tuomet, kai susiformuoja tam tikras „politinės galimybės langas“, o jis atsiranda problemai sutapus su politiniu kontekstu ir vykdoma politika (angl. *problem, politics, policy*). Kadangi disertacijoje kalbama ne tiek apie konkrečios valdžios vykdomos politikos kaitą, o apie naujų tipų reikalavimų bei juos atstovaujančių organizacijų atsiradimą viešojoje erdvėje, tai

⁹⁰ Nettelfield 2012, p. 31–32.

politinis galimybių langas suvokiamas kaip kylantis iš problemos, sprendimo ir politinio konteksto sankirtos. Problema čia – šalies nuniokojimas konflikto metu, politinis kontekstas – atskaitomybės norma pagrįsta retorika, o sprendimas – atlygis už padarytą žalą. Esant tokioms sąlygoms, atsiranda galimybė mobilizuotis ir siekti legitimaus atlygio už konflikto metu padarytą žalą. Pasak Nettelfield, kadangi politinis elitas Bosnijoje ir Hercegovinoje perėmė žmogaus teisių retoriką ir ėmė pabrėžti atsakomybės už padarytą žalą svarbą, nukentėjusios visuomenės grupės ėmė mobilizuotis ir kelti legitimius reikalavimus patenkinti jų poreikius bei atlyginti padarytas skriaudas. Tribunolo retorika ypač pabrėžė visų grupių patirtą žalą, todėl aukos buvo papildomai paskatintos vienytis peržengiant etninių grupių ribas. Be to, dalyje baudžiamųjų bylų kaltinamieji turėjo atsakyti į skirtingų aukų grupių reikalavimus, todėl joms burtis į bendras organizacijas buvo ir techniškai paprasčiau. Tribunolas suteikė erdvę, kurioje buvo galima aptarti konflikto metu pergyventą siaubą, suteikė bendrą teisės įkvėptą kalbą, pateikė nuolatinę informacijos apie karą srautą ir legitimavo nuskriaustųjų teisę ieškoti žalos atlyginimo teisme. Tai, jog TBTHJ ne iš karto atliepė visų aukų reikalavimus arba nuvylė juos ir jų artimuosius, tik labiau paskatino piliečius mobilizuotis ir siekti savo tikslų⁹¹.

Ketvirtoji priežastinio mechanizmo grandis rodo, jog, pasinaudojusios politinių galimybių langu, šalyje ilgainiui išskyla etnines ribas peržengiančios organizacijos ar socialiniai judėjimai. Pasak Meerninko, Nichols ir King, tribunolai yra pajėgūs mobilizuoti vietos pilietinę visuomenę ir paskatinti socialinių judėjimų atsiradimą, kurie kovoja už žmogaus teisių apsaugą ir taikius konflikto sprendimo būdus⁹². Panašiai teigia ir Nettelfield – ji aprašo, kaip TBTHJ padėjo mobilizuoti pilietinius judėjimus, kovojančius dėl atskaitomybės už padarytų nusikaltimų įtvirtinimą Bosnijoje. Pasak autorės, tribunolas suteikė galingą moralinį ir teisinį pagrindimą aukų artimųjų reikalavimams⁹³. Dalyvavimas bendroje veikloje leidžia formuoti tarpasmeninius ryšius, kurie peržengia būtinojo bendradarbiavimo ir pragmatinės socialinės sąveikos ribas, – taip kuriamas minimalus pasitikėjimas, reikalingas normaliam bendruomenės funkcionavimui, o sykiu ir susitaikymui.

⁹¹ Nettelfield 2012, p. 27.

⁹² J. D. Meernik, A. Nichols, K. L. King, „The Impact of International Tribunals and Domestic Trials on Peace and Human Rights After Civil War“, *International Studies Perspectives* 11, 2010, p. 309–334.

⁹³ Nettelfield, p. 273.

Čia taip pat svarbu patikslinti, kokio tipo asociacijos ar organizacijos teoriškai galėtų prisidėti prie horizontaliojo pasitikėjimo kūrimo. Pasak D. Stolle, nagrinėjusios savanoriškų organizacijų veiklą Vokietijoje ir Švedijoje, narystė tokiose asociacijose, kurių nariai yra susaistyti silpnų tarpusavio ryšių, kuria platesnį pasitikėjimą kitais bendruomenės nariais, o ilgalaikė narystė (5 ir daugiau metų) homogeniškose organizacijose generuoja pasitikėjimą išskirtinai organizacijos nariais bendrojo pasitikėjimo kitas sąskaita⁹⁴. Tokia idėja dera ir su jau minėtu B. Rothseino argumentu, jog asociacijos, neperžengiančios grupių ribų, gali mažinti pasitikėjimą kitų grupių nariais⁹⁵ bei N. J. Colletto ir M. L. Cullen išvada, jog aukštas socialinis kapitalas grupių viduje ir atskirtimi nuo kitų grįsti santykiai (angl. *strong exclusionary bonds*) gali sukelti smurtinį konfliktą⁹⁶. Taigi, galima manyti, jog sambūriai, kuriuose nariai yra susisaistę neįpareigojančiais, silpnais tarpusavio ryšiais (ryšio stiprumas priklauso nuo jį apibūdinančio skiriamo laiko kiekio, emocinio intensyvumo, intymumo ir savitarpiškumo)⁹⁷, tokie kaip darbovietės, namo bendrijos, yra naudingesni pasitikėjimui generuoti nei tie, kurie savo narius susaisto stipriais ir patvariais tarpusavio ryšiais (pvz., RS karų veteranų asociacija, kurios nariai yra išimtinai serbai ir kurie labai glaudžiai tarpusavyje bendradarbiauja, vieni kitiems padeda, draugauja šeimomis ir pan.). Vis dėlto Bosnijos ir Hercegovinos atvejo kontekste kyla rizika, kad stipriai poliarizuota visuomenė turės atitinkamai poliarizuotas asociacijas, kur homogeniškos asociacijos didins pasitikėjimą ir bendradarbiavimą tik tarp savo narių, sykiu mažindamos pasitikėjimą kitomis asociacijomis ir jų nariais⁹⁸.

Apibendrinant: šis mechanizmas kalba apie tai, kad įtvirtindamas atskaitomybės normą, tribunolas kuria aplinką, kurioje tampa įmanoma bendra su teisingumo paieškomis susijusi veikla, o tai padeda pamatus pirmiesiems kontaktams tiek etninių grupių viduje, tiek tarp jų. Bendradarbiavimas savo ruožtu tarp piliečių kuria

⁹⁴ D. Stolle, „Bowling together, bowling alone: the development of generalized trust in voluntary associations“, *Political Psychology* 19, 1998, p. 497–525.

⁹⁵ B. Rothstein, „Sociala fallor och tillitens problem“, *SNS Förlag*, Stockholm, 2003, p. 50; P. Håkansson, S. Hargreaves knygoje *Trust in Transition – Generalised trust in Bosnia and Herzegovina, Balkan Analysis Group*, Sarajevo, 2004 < <http://www.balkansanalysis.org/reports/trust-in-transition.pdf> > [žiūrėta 2013-10-20].

⁹⁶ N. J. Colleta, M. L. Cullen, *The Nexus between Violent Conflict, Social Capital and Social Cohesion: Case Studies from Cambodia and Rwanda*, Social Capital Initiative, Working paper No. 23, The World Bank, 2000, p. 16.

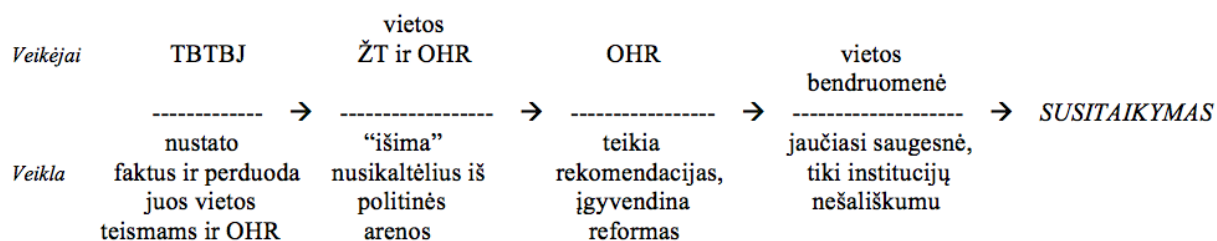
⁹⁷ M. Granovetter, „The Strength of Weak Ties“, *American Journal of Sociology* 78(6), 1973, p. 1361.

⁹⁸ S. Knack, P. Keefer, „Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation“, *The Quarterly Journal of Economics*, 1997, p. 1278.

horizontalųjį pasitikėjimą, kuris būtinas normaliam politinės bendruomenės funkcionavimui. Konstruojant priežastinį mechanizmą taip pat atsižvelgiama ir į tai, jog priežastinis ryšys tarp dalyvavimo ir pasitikėjimo gali būti atvirkštinis. Kaip pastebėjo E. M. Uslaneris, žmonės, kurie jungiasi prie asociacijų, gali būti ir taip linkę labiau pasitikėti kitais, turėti mažiau stereotipų ir pan. (angl. *joiners*)⁹⁹. Ši idėja bus tikrinama tiesiogiai klausiant organizacijų narių apie narystės poveikį pasitikėjimui, prašant pateikti konkrečių pavyzdžių apie tai, kaip narių požiūris pasikeitė dalyvaujant, arba, atvirkščiai, – pakomentuoti idėją, kad jų organizacija jau iš pat pradžių pritraukė asmenis, kurie tolerantiškesni, aktyvesni, mažiau linkę remtis stereotipais ir t. t.

1.4.2. Vertikalojo pasitikėjimo kūrimo mechanizmas

Vertikalojo pasitikėjimo kūrimo priežastinis mechanizmas (X_2 – TBTBJ baudžiamosios atsakomybės nustatymas, Y_2 – susitaikymas)

Kita pagrindinė Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusiąjai Jugoslavijai veikla yra tyrimai arba faktų apie konfliktą nustatymas. Teismo proceso metu yra nustatoma, kiek apytiksliai aukų patyrė kiekviena iš kariaujančių šalių, kas inicijavo karinius veiksmus, kokie asmenys buvo atsakingi už etninio valymo planavimą ir įgyvendinimą, kokie pažeidimai buvo įvykdyti, kur palaidotos aukos, kokie buvo kariaujančių pusių tikslai ir pan. Ne visi TBTBJ tyrimai baigiasi arešto orderių išdavimu – tai ypač pasakytina apie ankstyvuosius TBTBJ tyrimus, kuomet dėl sudėtingos situacijos dauguma dokumentų bei liudininkų jiems buvo nepasiekiami

⁹⁹ E. M. Uslaner, *The moral foundation of trust*, New York: Cambridge University Press, 2002.

(TBTBJ įkurtas 1993 m., o konfliktas baigėsi tik 1995 m., todėl kelerius metus nė viena iš buvusios Jugoslavijos šalių nebendradarbiavo su tribunolu, neteikė informacijos, lyderiai buvo nepasiekiami). Ankstyvuojų savo veiklos periodu tribunolas daugiausiai rėmėsi pavienių liudininkų, dažniausia pabėgėlių, parodymais, kurie buvo susiję tik su jų asmenine patirtimi (pvz., kalėjimu koncentracijos stovykloje, turto nuniokojimu, kankinimais ir pan.). Remiantis tokiais parodymais, buvo per sunku nustatyti atsakomybės grandinę ir surinkti įrodymų apie vadovaujančius asmenis, tačiau buvo galima nemažai sužinoti apie žemiausio lygmens (vykdytojus) pareigūnus, kurie taip pat darė pažeidimų. Vėlesniais metais ši informacija perduota vietos teismams ir su TBTBJ priežiūra imta tirti, pradėtos bylos BiH karo nusikaltimų teismuose. Pasak Nettelfield, ši informacija perduota ir Aukštojo atstovo Bosnijoje ir Hercegovinoje tarnybai, įkurtai Deitono taikos susitarimu ir prižiūrinčiai taikos susitarimo įgyvendinimą šalies teritorijoje¹⁰⁰. Konstruojant šį teorinį mechanizmą manyta, kad būtent tokia faktinė informacija, kurią TBTBJ sugebėjo sukaupti ir sėkmingai perduoti vietos institucijoms ir pradeda priežastinių įvykių grandinę, vedančią link vertikaliojo pasitikėjimo ir susitaikymo kūrimo BiH.

Pirmoji priežastinio mechanizmo dalis nurodo, jog TBTBJ perduota informacija buvo panaudota dvejopai. Visų pirma, ja pasinaudojo vietos Žmogaus teisių teismai, įkurti griežtai prižiūrint TBTBJ. Teismai perimtas bylas tęsė toliau, rinko papildomus įrodymus, pradėjo teismines procedūras ir savarankiškai stengėsi nustatyti baudžiamąją atsakomybę su konfliktu susijusiems asmenims. Tai padėjo išplėsti TBTBJ vaidmenį ir iš politinės arenos pašalinti dar didesnę kiekį nusikaltimus padariusių asmenų. Pasak Akhavano, nusikaltėlių pašalinimas iš politinės arenos ypač svarbus tvariai taikai, nes vietos gyventojams suteikiama politinė erdvė atkurti visuomenę patiems, nevadovaujamiems karą sukėlusio elito¹⁰¹. Meerninkas, Nichols ir King teigia, kad tribunolai gali turėti ir dvigubą atgrasymo efektą. Viena vertus, įvykdžiusieji nusikaltimus yra suimami, taip užkertant kelią tolesniam jų dalyvavimui planuojant ir įgyvendinant kitus nusikaltimus. Kita vertus, naujasis politinis elitas taip

¹⁰⁰ Uslaner 2002, p. 210–234.

¹⁰¹ P. Akhavan, „Beyond Impunity: Can International Criminal Justice Prevent Future Atrocities?“, *The American Journal of International Law* 95(1), 2001, p. 16–26.

pat baiminasi tarptautinio teisingumo ir nėra linkęs kartoti savo pirmtakų klaidų¹⁰². TBTHJ bylų informacija pasinaudojo ir Aukštojo atstovo Bosnijai ir Hercegovinai tarnyba, kuriai 1997 m. Bonoje vykusioje konferencijoje buvo suteiktos vadinamosios „Bonos galios“, t. y. teisė keisti nacionalinius įstatymus ir pašalinti rinktus pareigūnus iš valstybės tarnybos. Pasak L. Nettelfield, OHR, remdamasi TBTHJ surinkta informacija, pašalino daugiau nei 200 rinktų atstovų, įskaitant ir Serbų respublikos ministrą pirmininką Nikolą Poplašeną¹⁰³.

Antroji priežastinio mechanizmo grandis aiškina, jog OHR ir toliau skatino svarbias reformas, nes turėjo teisę keisti nacionalinius įstatymus ir siūlyti vietos valdžios institucijų pertvarką. Nettelfield rašo, jog Aukštasis atstovas tai atliko remdamasis informacija, gauta iš TBTHJ, ir nuo jo įkūrimo priėmė daugiau nei 1000 panašaus pobūdžio sprendimų¹⁰⁴.

Trečioji priežastinio mechanizmo grandis remiasi B. Rothsteino įžvalgomis. Pasak autoriaus, pasitikėjimas tam tikromis institucijomis priklauso ne nuo to, kaip efektyviai jos iš tiesų veikia, bet nuo veikėjų supratimo, kaip efektyviai institucijos veikė praeityje¹⁰⁵. Konflikto metu valstybės institucijos buvo panaudotos represijoms prieš civilius gyventojus planuoti bei įgyvendinti. Jų veikimas, nors ir buvo ganėtinai efektyvus, kėlė grėsmę daugumos piliečių išlikimui, todėl konfliktui pasibaigus žmonėms buvo baisu į jas kreiptis. Miestuose ir miesteliuose (ypač mažesniuose) institucijos buvo siejamos su tam tikromis asmenybėmis, kurios dirigavo represijoms ir kurios karui pasibaigus turėjo būti „išimtos“ iš sistemos. Iš valstybės tarnybos nepašalinus tiesiogiai su konfliktu susijusių asmenų, kilo reali pasitikėjimo institucijomis trūkumo grėsmė. Po OHR ir vietos Žmogaus teisių teismų inicijuotos kadrų kaitos bei įvykdytų struktūrinių reformų (karinių pajėgų, teismų, policijos) (įgyvendintų remiantis informacija iš TBTHJ) gyventojai ėmė labiau pasitikėti veikiančiomis įstaigomis ir nebeįžvelgė jose tiesioginės grėsmės.

Galiausiai, paskutinė priežastinio mechanizmo grandis numato, jog, augant bendram tikėjimui valdžios institucijų nešališkumu, kuriamas vertikalusis pasitikėjimas, kuris tyrime suprantamas kaip esminis susitaikymo elementas.

¹⁰² J. D. Meernik, A. Nichols, K. L. King, „The Impact of International Tribunals and Domestic Trials on Peace and Human Rights After Civil War“, *International Studies Perspectives* 11, 2010, p. 313.

¹⁰³ Nettelfield, p. 91.

¹⁰⁴ Ten pat.

¹⁰⁵ B. Rothstein, *Just Institutions Matter: The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Vadinasi, galime teigti, jog TBTBJ prisideda prie susitaikymo atsiradimo Bosnijoje ir Hercegovinoje per vertikaliojo pasitikėjimo kūrimą.

1.5. Priežastinių mechanizmų tikrinimas

1.5.1. Hipotezių įrodymų svorio testai

Taikant proceso sekimo metodologiją, daroma prielaida, jog kiekviena nepriklausomą ir priklausomą kintamuosius siejančio priežastinio mechanizmo dalis palieka pėdsakus empirinėje tikrovėje. Siekiant atrasti šiuos pėdsakus, visų pirma, reikia numatyti, kokių įrodymų turėtumėme rasti, jei suponuojama priežastinio mechanizmo dalis iš tiesų egzistuoja. Pasak Beacho ir Pedersenso, šie įrodymai turėtų būti renkami apie galimus socialinėje tikrovėje veikiančius veikėjus (angl. *entities*) ir jų vykdomus veiksmus (angl. *activities*). Viena iš proceso sekimo metodo silpnųjų ta, kad tokius duomenis būtų galima rinkti ir rinkti, priežastinio mechanizmo grandinę susmulkinant iki psichologinių / kognityvinių individo lygmens procesų. Kingo, Keohane'o ir Verbos žodžiais tariant, proceso sekimas gali regresuoti iki vis smulkesnių proceso grandžių analizės, studijuojant žingsnius tarp žingsnių, žingsnius tarp tų žingsnių ir tarp tų žingsnių ir tarp tų ir t. t.¹⁰⁶ Vis dėlto Beachas ir Pedersenas mano, kad tai nėra būtina. Pasak jų, ne visi surinkti įrodymai turi vienodą aiškinamąją galią ir ne visi vienodai stipriai patvirtina teorinius spėjimus. Argumentuodami autoriai remiasi Van Evera'o pasiūlyta terminologija, kur šis kalba apie pakankamus (angl. *unique predictions*) ir nepakankamus (angl. *certain predictions*) empirinius aiškinimus. Pasak Van Evera'o, „pakankami įrodymai“ nedera su jokių kitu teoriniu aiškinimu, o „nepakankami įrodymai“, nors ir dera su alternatyviais aiškinimais, yra būtini tam, jog tam tikras aiškinimas būtų iš viso įmanomas¹⁰⁷. Tikimybė atrasti įrodymų, kurie patys savaime jau būtų pakankami, paprastai yra ypač maža, tačiau juos atradę galime būti beveik visiškai tikri, jog hipotezė teisinga (pvz., unikalus vaizdo įrašas, kuriame aiškiai matyti nusikaltėlio tapatybė ir jo vykdomas nusikaltimas praktiškai nepalieka abejonių, jog tai tikrai jo darbas). Tikimybė atrasti

¹⁰⁶ G. King, R. O. Keohane, S. Verba, *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*, Princeton: Princeton University Press, 1994, p. 85–87.

¹⁰⁷ S. Van Evera, *Guide to Methods for Students of Political Science*, USA: Cornell University Press, 1997, p. 31–34.

„nepakankamų“ įrodymų gerokai didesnė, tačiau jie, nors ir būtini hipotezei patvirtinti, dar neįtikina, jog ji iš tiesų teisinga (pvz., faktas, jog įtariamasis tuo metu buvo įvykio vietoje, yra būtinas siekiant įrodyti jo kaltę, tačiau pats savaime dar nereiškia, jog jis tikrai įvykdė nusikaltimą).

Norint nustatyti įrodymų svorį, svarbu atsakyti į tris klausimus: a) kokius įrodymus turėtumėme rasti, jei konkretus priežastinis mechanizmas iš tiesų egzistuoja (e); b) kokie duomenys dera su alternatyviais teoriniais aiškinimais; c) kokias išvadas galime daryti, jei nerandame įrodymų, kuriuos tikėjomės rasti, arba, kitaip tariant, randame „neigiamų“ įrodymų (-e). Pavyzdžiui, norėdami patikrinti hipotezę „TBTBJ skleidžia atskaitomybės normą“, turime pirmiausia nuspręsti, kokius pėdsakus ji palieka empirinėje tikrovėje, t. y. kur galėtume ieškoti to apraiškų. Verta priminti, jog atskaitomybės norma reiškia: a) įsitikinimą, jog už padarytus nusikaltimus reikia bausti ir b) jog tinkamiausias tam būdas yra individualios baudžiamosios teisinės atsakomybės nustatymas ir bausmės atlikimas (o ne Linčo teismas ar asmeninė vendeta). Duomenys apie „atskaitomybės normą“ gali slypėti diskurse, institucijose ir elgesyje¹⁰⁸. Bene patys akivaizdžiausi įrodymai slypi diskurse – kaip tribunolo veikla yra pristatoma aukščiausių jo pareigūnų ir koks dėmesys jų retorikoje yra skiriamas atskaitomybės užtikrinimo normai. Įrodymai apie diskursą gali būti pildomi įrodymais apie atskaitomybės normos institucionalizaciją oficialiuose tribunolo dokumentuose bei įrodymais apie elgesį, t. y. ar tribunolo veikla atitinka retoriką ir ar ši institucija iš tiesų sėkmingai įgyvendina atskaitomybės normos užtikrinimą tarptautinius nusikaltimus karo metu padariusiems asmenims. Šių empirinių įrodymų svorio testai yra aukšto patikimumo (angl. *high certainty*) ir žemesnio unikalumo (angl. *low uniqueness*) longitudinaliniai testai. Tai reiškia, kad jei prognozuojamų duomenų nebūtų rasta, teorinį aiškinimą tektų atmesti, tačiau jei duomenų būtų rasta, tai nebūtinai jį patvirtintų. Taip nutinka todėl, kad, turėdami kontekstinių žinių apie TBTBJ veiklą ir retoriką, galime būti pakankamai tikri, jog galėsime rasti šiuos duomenis, net jeigu hipotezė ir nėra teisinga. Vadinasi, įrodymų svoris yra mažesnis. Rastus atskaitomybės normos pėdsakus taip pat galėtų paaiškinti alternatyvių institucijų (pvz., ES arba NATO), užsiimančių atsakomybės normos sklaida, veiksmai

¹⁰⁸ Šis skirstymas paremtas Ninos Tannenwald straipsnyje vartojama diskurso, institucijų ir elgesio trichotomija, kurią autorė naudoja kalbėdama apie tabu normų formavimąsi ir jų empirinėje tikrovėje paliekamus pėdsakus (žr. N. Tannenwald, „The Nuclear Taboo: The United States and the Normative Basis of Nuclear Non-Use“, *International Organization* 53(3), 1999, p. 433–468).

arba įrodymas, jog toks diskursas jau yra susiformavęs ir tribunolo institucijai visiškai nebūtina jos skleisti. Be to, atskaitomybės normos plėtrą galėtų paaiškinti ir natūralus vietos gyventojų noras, kad būtų įgyvendintas teisingumas dėl padarytų nusikaltimų. Abu šiuos aiškinimus reikia atskirai patikrinti; jei jie būtų atmesti, tai padėtų padidinti ir duomenų testo unikalumą. Jei įrodymų apie tribunolo vartojamą atskaitomybės retoriką, atitinkamą elgesį ir normos institucionalizaciją nepavyktų rasti, hipotezę tektų atmesti.

Dauguma disertacijoje surinktų duomenų pasižymi panašiomis savybėmis, yra aukšto patikimumo ir žemo unikalumo. Tai reiškia, jog, nepavykus rasti duomenų, hipotezes tektų atmesti arba esmingai koreguoti, tačiau radus įrodymų, jų vienu nepakaktų norint būti visiškai tikriems pateiktu atsakymu. Būtent todėl alternatyvių aiškinimų aptarimas toks svarbus. Empirinėje darbo dalyje, trečiajame skyriuje („Priežastinių mechanizmų tikrinimas“), tam yra skiriamas poskyris „Alternatyvūs susitaikymo aiškinimai“. Abiejų priežastinių mechanizmų tikrinimo logika detalizuojama empirinėje darbo dalyje, 3 skyriuje.

1.5.2. Kaip įvertinti gautų duomenų patikimumą?

Prieš pradėdant konkrečius empirinius stebėjimus laikyti iškeltų hipotezių įrodymais, svarbu kritiškai įvertinti jų turinį ir patikimumą. Pasak Beacho ir Pederseno, mokslininkas vienu metu privalo būti teisėjas, prokuroras ir gynybos advokatas, nes jis pateikia argumentus, kodėl reikėtų pasikliauti surinktais duomenimis, tuo pačiu metu nurodydamas, kiek tikri galime būti, jog tie duomenys teisingi / mūsų neklaidina. Autoriai nurodo keturis žingsnius, kuriuos turi žengti tyrėjas, rinkdamas ir analizuodamas duomenis:

1. Remiantis spėjimais apie tai, kokius įrodymus ir kur turėtumėme rasti (jei teorinis priežastinis mechanizmas egzistuoja), renkami duomenys. Daugiau surinktų duomenų ne visuomet reiškia, jog tyrimas geresnis. Duomenis rinkti reikia strategiškai, ieškant tokių, kurių patikimumą galima būtų kuo tiksliau įvertinti bei kuriuos galima būtų lengviau pasiekti atsižvelgiant į ribotą laiką ir išteklius.

2. Įvertinamas surinktų stebėjimų turinys. Remiantis kontekstinėmis žiniomis apie konkretų atvejį, įvertinama, ką mums rodo turimi duomenys ir kaip tai siejasi su mūsų teoriniais spėjimais.
3. Įvertinama, ar galima pasitikėti surinktais duomenimis ir ar jie iš tiesų atskleidžia tai, ką norime pamatuoti.
4. Įvertinama tikimybė rasti reikiamus duomenis, net jei hipotezė ir neteisinga.

Atidus kontrafaktinis argumentavimas ir tarpusavyje nepriklausomų informacijos šaltinių trianguliacija gali reikšmingai padidinti pasitikėjimą surinktais duomenimis. Pavyzdžiui, jei bandome įvertinti diskurso pokyčius ir surinkome duomenų apie bendruomenės lyderių viešų kalbų turinį per kasmetines aukų atminimo šventes nuo TBTBJ įkūrimo iki dabar, svarbu įsitikinti, ar tie duomenys iš tiesų adekvačiai atspindi tai, kas vyko šių renginių metu. Pirmiausia reikia bandyti rinkti duomenis iš nepriklausomų informacijos šaltinių ir juos tarpusavyje palyginti, siekiant suprasti, ar jie bent apytikriai vienodai atpasakoja įvykius. Norėdami trianguluoti informaciją apie kokios nors konkrečios viešos kalbos turinį, galėtume patikrinti: garso ar video įrašą (beveik neįmanoma, kad būtų pakeistas, tyčia redaguotas, klastotas, ypač jei kalba įrašyta nuo pradžios iki pabaigos), kalbos tekstą (mažiau vertingas, nes nebūtinai buvo naudojamasi tuo, kas parašyta; negalime būti tikri, kad nebuvo pridėta papildomų komentarų, kad kalbos sakymo tonas nebuvo ironiškas, sarkastiškas ir pan.); žurnalistų reportažą apie įvykius, liudininkų įspūdžius (mažai patikimi, gali būti naudojami nebent kaip papildomas informacijos šaltinis) ir kt. Aišku, tai kokie įrodymai bus trianguliuojami, priklauso ir nuo to, kokius pavyksta rasti tyrimo metu, t. y. kokie šaltiniai yra prieinami tyrėjui. Taip pat svarbu fiksuoti, jog vien tai, kad įrodymai gaunami iš skirtingų šaltinių, dar nereiškia, kad jie tarpusavyje nepriklausomi: svarbu patikrinti, ar filmuota medžiaga ir straipsnis nėra to paties žurnalisto darbas, ar liudininkas kalba apie tai, ką atsimena, ar tiesiog referuoja vėliau matytą įvykio reportažą ir pan. Apskritai reikia nepamiršti, jog matuoti pokytį, vykusį praeityje, remiantis interviu duomenimis (renkamais ar surinktais dabar) yra problemiška. Interviu metu informantai gali tiksliai neprisiminti, kada įvyko pokytis, be to, jų prisiminimai gali būti paveikti vėlesnės matytos informacijos, viešosios nuomonės, politikų kalbėjimo ir pan. Kitaip tariant, jų

prisiminimas gali būti susijęs ne su pačiu anksčiau vykusiu pokyčiu, o su vėlesne to pokyčio interpretacija, kuri išstūmė arba transformavo prisiminimą. Būtent todėl informacija apie galimus pokyčius, naudojama disertacijoje, buvo renkama ne tik interviu metu, taip pat atliekama spaudos archyvų analizė, nagrinėjamos to laikotarpio tarptautinių organizacijų ataskaitos ir kt. antriniai šaltiniai.

Galiausiai duomenų patikimumas priklauso ir nuo pačių informantų atvirumo, noro kalbėtis, suinteresuotumo pateikti tam tikrą įvykių versiją ir pan. Jų sąžiningumo / atvirumo tikimybę galima padidinti garantuojant jiems anonimiškumą, leidžiant pasirinkti interviu vietą (toliau nuo namų, pažįstamų, draugų, kad niekas neišgirstų), įgyjant jų pasitikėjimą, prašant vieno informantų rekomenduoti tyrėją kitiems ir pan. Bet kokiu atveju, net jei informantai ir yra nusiteikę geranoriškai bei nėra linkę pateikti melagingos informacijos, svarbu įvertinti jų turimą patirtį ir suvokti galimą šališkumą (angl. *bias*).

2. EMPIRINĖ DALIS

2.1. Lauko tyrimas

2.1.1. Tyrimo vietos atranka

Teorinėje darbo dalyje iškeltos hipotezės apie priežastinį mechanizmą, jungiantį Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusiąją Jugoslavijai veiklą su susitaikymu, tikrinamos keliais lauko tyrimais pasirinktame Bosnijos ir Hercegovinos mieste. Prieš vykstant į Bosniją ir Hercegoviną buvo numatyti kriterijai, kurie padėtų pasirinkti tyrimui tinkamiausią vietą. Visų pirma, vadovaujantis proceso sekimo metodo logika, tyrimui reikia rinktis miestą, kuris atspindėtų norimą atsekti rezultatą – t. y. susitaikymą. Vadinas, pasirinkta bendruomenė turi pasižymėti minimaliomis susitaikiusiai visuomenei būdingomis savybėmis, kurios jau buvo pristatytos poskyryje 1.1. (t.y.: a) įvykęs karinis konfliktas; b) mišri etninė sudėtis; c) horizontalus ir d) vertikalus pasitikėjimas).

Čia svarbu atsižvelgti į tai, kad ne visi statistiniai duomenys iš Bosnijos ir Hercegovinos yra prieinami, o patikimą informaciją gyvenviečių lygmeniu gauti yra ypač sudėtinga. Paskutinis gyventojų surašymas BiH vykdytas 1991 m. (prieš prasidedant karui), todėl tikslų duomenų apie gyventojų skaičių bei gyvenviečių etninę sudėtį nėra¹⁰⁹. Be to, beveik nėra atlikta ir tyrimų, kurie nagrinėtų gyventojų tarpusavio pasitikėjimą ar pasitikėjimą institucijomis bei jo kaitą. Vis dėlto tam tikra statistinė informacija yra prieinama. Visų pirma, egzistuoja apytikriai gyventojų etninės sudėties duomenys. Šie duomenys surinkti nacionalinių ar / ir vietos rinkimų metu, kuomet rinkėjai registruodamiesi deklaruoja priklausomybę etninei grupei. Jie nėra tokie tikslūs kaip gyventojų surašymo duomenys, nes yra surinkti tik apie balsuojančią gyventojų dalį, tačiau vis vien gali bent apytikriai nurodyti, kokia yra konkrečios bendruomenės etninė sudėtis. Šie duomenys taip pat gali būti pildomi ir pavienių savivaldybių teikiama informacija apie gyventojų skaičius ir etninę sudėtį. Vis dėlto tokius duomenis turi ne visos savivaldybės: pavyzdžiui, Zenica, Prijedoras,

¹⁰⁹ Tyrimo lokacija buvo atsirenkama 2013 m. žiemą, o lauko tyrimai Prijedore atlikti 2013 m. vasarą ir 2014 m. žiemą. Šiuo metu, t. y. 2015 m. sausį, preliminarūs BiH gyventojų surašymo duomenys jau yra prieinami, tačiau abu lauko tyrimai atlikti iki juos paviešinant. Naujausi gyventojų surašymo duomenys yra kiek tikslesni, tačiau esmingai nesiskiria nuo ankstesniųjų duomenų, naudotų atsirenkant tyrimo lokaciją, ir nekeičia prieitų išvadų.

Bratunacas, Foča, Brčko, Čapljina ir kt. demografinius duomenis viešina savivaldybės interneto tinklapiuose, o Srebrenicos savivaldybė teikia tik paskutinio gyventojų surašymo, t. y. 1991 m., skaičius. Savivaldybių teikiama informacija kartu su registracijos balsavimui duomenimis gali padėti susidaryti pakankamai tikslų realios situacijos vaizdą.

Kitas pasitikėjimą indikuojantis rodiklis galėtų būti tarpetninių draugysčių skaičius. Politinės geografijos profesorius Johnas O'Loughlinas iš Kolorado universiteto (JAV) 2005 m. atliko tyrimą apie tarpetnines draugystes pokario Bosnijoje ir Hercegovinoje ir, nors priėjo prie išvados, jog apie 40 proc. BiH gyventojų draugauja tik su tos pačios arba beveik tik su tos pačios etninės grupės nariais, pateikė draugysčių variacijas tarp skirtingų etninių grupių, gyvenančių skirtingose BiH miestuose¹¹⁰. Taip pat atrenkant lokaciją tyrimui galėtų pasitarnauti sugriautų bei atstatytų namų skaičiai, kurie rodo bendruomenės gebėjimą veikti kartu bei norą, kad etninės mažumos sugrįžtų. Sugriautų ir atstatytų pastatų skaičius teikia BiH Žmogaus teisių ir pabėgėlių ministerija¹¹¹. Galiausiai nacionaliniu mastu yra prieinami ir duomenys apie sugrįžusius pabėgėlius, kurie disertacijoje laikomi viena iš susitaikymo priežasčių (tiksliau, yra priežastinio mechanizmo dalis). Šią informaciją teikia Norvegų pabėgėlių reikalų tarybos (NRC) įkurtas Pabėgėlių šalies viduje stebėjimo centras (IDMC). Esant ribotam duomenų kiekiui, įmanoma ir tokia matavimo strategija, kai apie reiškinio egzistavimą sprendžiama ne iš jo požymių, o iš jį sukeliančių priežasčių egzistavimo. Taigi iš principo šiuos duomenis taip pat būtų galima naudoti atsirenkant tyrimo miestą, tačiau, saugantis patvirtinimo šališkumo (angl. *confirmation bias*), čia jie yra panaudojami tik kaip pagalbinių ir nekeičia sprendimo dėl tyrimo vietos pasirinkimo.

Be to, siekiant atsekti Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusiąją Jugoslavijai poveikį, vertėtų pasirinkti tokį miestą, kuriame tribunolas būtų aktyviai dirbęs, t. y. kuriame būtų atlikta tyrimų, iškelta su miesto bendruomene susijusių bylų ir pan. Ši informacija yra vieša ir nesunkiai prieinama (ataskaitos keliamos į TBTBJ

¹¹⁰ J. O'Loughlin, „Inter-ethnic friendships in post-war Bosnia-Herzegovina: Sociodemographic and place influences“, *Ethnicities* 10(1), 2010 p. 26–53.

¹¹¹ BiH Žmogaus teisių ir pabėgėlių ministerija, Pabėgėlių iš BiH ir perkeltųjų šalies viduje skyrius, Information on Situation in the Field of Return of Refugees from BiH, Displaced Persons in BiH and Returnees and Realisation of „BiH Strategy for Implementation of Annex 7 of the Dayton Peace Agreement“, Sarajevas, 2004, <[http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/\(httpDocuments\)/07378798771E7DDB802570B700587B1E/\\$file/BiH+Strategy+2004.pdf](http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/(httpDocuments)/07378798771E7DDB802570B700587B1E/$file/BiH+Strategy+2004.pdf)> [žiūrėta 2013-09-28].

interneto svetainę). Pastarasis kriterijus tapo atspirties tašku atsirenkant tyrimui tinkamiausią miestą, nes iš 58 miestų, kuriuose veikė TBTBJ, tolesnei analizei pasirinkti 6, kuriuose jis iškėlė 10 ir daugiau bylų, – Bratunacas, Foča, Prijedoras, Srebrenica, Sanski Mostas ir Zvornikas. Kiti statistiniai duomenys buvo renkami tik apie šiuos miestus, atsižvelgiant ir į kelis papildomus / išvestinius kriterijus, kurie galėtų palengvinti tyrimo eigą:

- a) gyventojų skaičių (kuo mažesnė bendruomenė, tuo lengviau perprasti jos socialinę struktūrą, identifikuoti nuomonės lyderius ir stebėti viešosiose erdvėse vykstančius susitaikymo procesus);
- b) miesto nuniokojimo mastą (kuo labiau nukentėjusi bendruomenė, tuo svarbesni jai susitaikymo procesai ir tuo aiškesni joje vykstantys pokyčiai);
- c) žiniasklaidos ir akademinės bendruomenės dėmesį (Bosnija ir Hercegovina dėl palyginti neseno konflikto ir strategiškai patogios padėties tapo labai patraukli tyrėjams, nagrinėjantiems konfliktus, kolektyvinę atmintį, genocidą, seksualinį smurtą konflikto metu ir pan. Dėl didelio žurnalistų bei mokslininkų antplūdžio vietos gyventojai dažnai jaučiasi išnaudojami ir atsisako atsakyti į klausimus. Mažiau dėmesio susilaukusioje bendruomenėje turėtų būtų lengviau atlikti tyrimą ir paprasčiau įgyti vietos gyventojų pasitikėjimą).

Suprantant, jog statistinių duomenų, kuriais remiantis būtų galima pasirinkti tyrimo lokaciją, yra pakankamai mažai, nuspręsta atlikti ir kelis kokybinius interviu su ekspertais, nagrinėjusiais susitaikymo procesus BiH. 2012 m. gegužės mėn. Sarajeve buvo atlikti 4 pusiau struktūruoti ekspertiniai interviu, kuriais buvo siekiama išsiaiškinti, ar ir kaip susitaikymas nagrinėjamas Bosnijoje ir Hercegovinoje, kokie yra atliktų tyrimų rezultatai, bei paprašyta rekomenduoti lokaciją, atitinkančią aukščiau nurodytus susitaikiosios bendruomenės bruožus Bosnijoje ir Hercegovinoje. Apklausti šie ekspertai: doc. dr. Sabina Cehajić-Clancy (Balkanų instituto konfliktų sprendimui, atsakomybei ir susitaikymui (Balkanski Institut za izučavanje konflikata, odgovornosti i pomirenja) direktorė), Mustafa Cero (Nanseno dialogo centro Sarajeve vykdomasis direktorius), doc. dr. Adnanas Efendićius (Sarajevo universiteto Ekonomikos ir verslo mokyklos prodekanas), doc. dr. Azra Hromadžić (Sirakūzų

universitetas, Niujorkas, antropologė). Informantai teigė, jog susitaikymo tyrimai BiH nevykdomi, arba jie nebuvo apie tokius girdėję. Vienintelė Cehajić-Clancy teigė vykdanči tyrimus šia tema, tačiau ne iš politikos mokslų, o iš socialinės psichologijos perspektyvos. Ji kartu su kolegomis daugiausia atlieka kiekybines jaunimo iš Serbų Respublikos (RS) apklausas, kuriose jie turi pažymėti savo reakcijas į nurodytus teiginius, pavyzdžiui: „Kaip elgtumėtės, jei vakare tuščioje gatvėje sutiktumėte išgėrusių bosnių jaunimo grupę“, „Kaip reaguojate, išgirdę atsiprašymą už padarytus nusikaltimus ‘visų serbų vardu’“ ir pan.¹¹² Interviu metu tyrimas dar buvo vykdomas, o galutiniai jo rezultatai turėjo būti pristatyti 2013-ųjų metų pabaigoje. Apklausti ekspertai, kalbėdami apie BiH gyvenvietes, kurios galėtų būti laikomos labiau susitaikiusiomis ar sėkmingiau žengiančiomis tarptautinio dialogo ir takaus sugyvenimo keliu, minėjo Derventą, Prijedorą, Brčko ir Fočą. Derventa buvo atmesta todėl, kad TBTBJ ten nebuvo iškėlęs nė vienos bylos, o Brčko – dėl paties miesto specifikos. Nuo 1999 m. kovo mėn. Brčko apylinkė buvo pavesta tarptautinės bendruomenės ir jos paskirto tarptautinio Brčko prižiūrėtojo globon. Apylinkė tapo žinoma dėl eksperimentinių valstybės kūrimo projektų, kuriuos įgyvendino užsienio šalių vyriausybės (ypač aktyviai veikė JAV), todėl Brčko nelaikytinas tipiniu atveju. Susitaikymui čia daugiausia įtakos galėjo turėti stiprus išorės valstybių kišimasis, kuris nebuvo būdingas kitiems BiH miestams. Likę du rekomenduoti miestai, Foča ir Prijedoras, pasirinkti detalesnei analizei, nes atitiko aukščiau aprašytus formaliuosius kriterijus. Lentelėje Nr. 1 pateikti duomenys apie visus šešis BiH miestus iš kurių tyrimui pasirinktas vienas.

¹¹² Autorės interviu su Sabina Cehajić-Clancy, Sarajevas, 2012-05-24.

1 lentelė. BiH miestai, kuriuose TBTBJ iškėlė 10 ir daugiau bylų

		Prieš karą (1991) ¹¹³				Po karo (1995–2012)				Sugrįžusiųjų skaičiai (1997–2005) ¹¹⁴			Sugriauti namai (1992 – 1995) ¹¹⁵	Atstatyti namai (1995 – 2004) ¹¹⁶	Tarpetn inės draugys tės ¹¹⁷
Miestas	TBTBJ bylos ¹¹⁸	Serbai (proc.)	Bosniai (proc.)	Kroatai (proc.)	Viso	Serbai (proc.)	Bosniai (proc.)	Kroatai (proc.)	Viso	Serbai	Bosniai	Kroatai			
Bratunacas	13	34,1	64	0,1	33609	79	21	–	21800 ¹¹⁹	0–1000	1000–4000	0–1000	3980	1400	2,01–2,44
Foča	10	45,2	51,2	0,2	40523	86	14	–	27000 ¹²⁰	0–1000	1001–4000	0–1000	4549	606	1,56–2,00
Prijedoras	14	42,2	43,8	5,6	37568	75	23	2	20570 ¹²¹	0–1000	8001–30545	0–1000	9100	5500	2,45–2,81
Sanski Mostas	10	42,1	46,6	7,2	17948	9	89	2	19060 ¹²²	4000–8000	0–1000	0–1000	8803	6403	1,56–2,00
Srebrenica	13	25,2	74,8	0,1	37211	24	76 ¹²³	–	10705 ¹²⁴	0–1000	1001–4000	0–1000	6998	1197	2,01–2,44
Zvornikas	14	38	59,1	0,2	81295	86	14 ¹²⁵	–	65000 ¹²⁶	0–1000	8001–30545	0–1000	6847	2500	2,01–2,44

¹¹³ M. Prašo, *Demographic Consequences of the 1992–95 War*, Mostar: Most93, 1996.

¹¹⁴ G. Toal, J. O’Loughlin, „After Ethnic Cleansing: Return Outcomes in Bosnia-Herzegovina a Decade Beyond War“, *Annals of the Association of American Geographers* 99(5), 2009, p. 1045–1053.

¹¹⁵ BiH Žmogaus teisių ir pabėgėlių ministerija, Pabėgėlių iš BiH ir perkeltųjų šalies viduje skyrius, Information on Situation in the Field of Return of Refugees from BiH, Displaced Persons in BiH and Returnees and Realisation of „BiH Strategy for Implementation of Annex 7 of the Dayton Peace Agreement“, Sarajevas, 2004.

¹¹⁶ Ten pat.

¹¹⁷ O’Loughlin, p. 10. Pateikiamas tarpetninių draugysčių žemėlapis, kur sužymėtos keturios miestų grupės pagal tarp-etninių draugysčių skaičių (atsakymų variantai nuo 1 iki 5, kur 1 – draugauju tik su tos pačios etninės grupės nariais, 5 – visi mano draugai yra iš kitos etninės grupės nei aš). Grupė A (atsakymų vidurkis: 1,56–2,00), B (2,01–2,44), C (2,45–2,81), D (2,82–3,67).

¹¹⁸ Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusieji Jugoslavijai interaktyvus iškeltų bylų žemėlapis, <<http://www.icty.org/sid/10913>> [žiūrėta 2013-09-28].

¹¹⁹ Bratunaco savivaldybės vystymosi planas 2008–2012 m., 2008 m. gegužė, <<http://opstinabratanac.com/files/STRATEGIJA%20RAZVOJA.pdf>> [žiūrėta 2013-09-26].

¹²⁰ Fočos savivaldybės informacija apie savivaldybės demografiją teikiama jų interneto svetainėje <<http://www.opstinafoca.rs.ba/o-foci/demografija.html>> [žiūrėta 2013-09-15].

¹²¹ Prijedoras savivaldybės informacija apie savivaldybės demografiją teikiama jų puslapyje, 2012 m. duomenys <<http://www.prijedorgrad.org/programCir.aspx?programCode=33&Mjesne-zajednice>> [žiūrėta 2013-09-15].

¹²² Federacinio statistikos departamento teikiama informacija, 2010 m. <<http://www.forum.hr/showthread.php?p=34460049>> [žiūrėta 2013-09-28].

¹²³ Srebrenicos savivaldybė tikslių duomenų apie Srebrenicos miesto ar visos savivaldybės gyventojų etninę sudėtį neteikia, išvados daromos remiantis rinkėjų sąrašais, kur rinkėjai nurodo savo priklausomybę etninei grupei, 2010 m. duomenys <<http://www.bosnaonline.org/srebrenica-2010-procjena-broja-i-etnickog-sastava-stanovnika/>> [žiūrėta 2013-09-25].

¹²⁴ Respublikinės mažų ir vidutinių įmonių vystymo agentūros duomenys <<http://www.rars-msp.org/Site/sr-Latn-BA/Municipalities/Details/b252a917-1952-4a30-828b-9efc00d9d330>> [žiūrėta 2013-09-25].

¹²⁵ Apytikriai duomenys apie Zvorniko savivaldybės etninę sudėtį remiantis rinkėjų registracija, <<http://hercegbosna.org/forum/politika/etni-ke-mape-bosne-i-hercegovine-t823-25.html>> [žiūrėta 2013-09-29].

¹²⁶ Respublikinės mažų ir vidutinių įmonių vystymo agentūros duomenys, <<http://www.rars-msp.org/Site/sr-Latn-BA/Municipalities/Details/34d965b9-c5cf-41a8-a3fd-9efc00d9d348>> [žiūrėta 2013-09-25].

Iš šių miestų tyrimui pasirinktas Prijedoras, kuris atitinka formaliuosius reikalavimus: a) čia iškelta daugiau nei 10 TBTHJ bylų (Prijedore jų iškelta 14 – t. y. daugiausiai visoje BiH, tiek pat bylų iškelta tik Zvornike, bet kai kuriose bylose teisiamas daugiau nei vienas kaltinamasis, todėl Prijedoras vis tiek lenkia Zvorniką dviem kaltinamaisiais); b) tai buvo ir yra etniškai mišri bendruomenė, ko negalima pasakyti apie Zvorniką, Fočą ir Sanski Mostą, pasižyminti ypač dideliais sugrįžusiųjų skaičiais. Į Prijedorą sugrįžo daugiau nei 25 tūkst. pabėgėlių (apie 23 tūkst. iš jų – bošniakai) ir tai yra pati didžiausia sugrįžusiųjų bendruomenė visoje BiH¹²⁷; c) Prijedore atstatyta didžioji dalis per karą sugriautų pastatų (iki 2005 m. atstatyta 60 proc. sugriautų pastatų, daugiau jų atstatyta tik Sanski Moste (73 proc.), palyginti su Bratunacu 36 proc., Foča 13 proc., Srebrenica 17 proc., Zvorniku 37 proc., ir d) čia aukštas tarptautinių draugysčių skaičius (aukščiausias iš visų 6 miestų). Be to, Prijedoras atitinka ir papildomus reikalavimus: e) mieste nedidelis gyventojų skaičius. Šiek tiek mažesnį gyventojų skaičių turi tik Srebrenica ir Sanski Most, kurių vienas netinka dėl per didelio akademikų ir žiniasklaidos dėmesio, o kitas – dėl per didelio etninio homogeniškumo; f) pagal miesto nuniokojimo mastą Prijedoras yra ypač įdomus, nes per jį nėjo fronto linija, todėl beveik visos aukos čia buvo civiliai gyventojai, nukentėję nuo savo kaimynų, draugų ir pažįstamų. Taigi susitaikymo bei pasitikėjimo klausimai miestui ypač aktualūs. Pagal aukų skaičių savivaldybėje Prijedoras užima trečią vietą BiH, jį lenkia tik sostinė Sarajevas ir Srebrenica¹²⁸; be to, tai yra ir g) sąlyginai mažai žiniasklaidos bei akademikų dėmesio susilaukusi bendruomenė (ypač lyginant su Sarajevu ir Srebrenica). Galiausiai, Prijedoras yra tipinis Šiaurės Vakarų miestelis, neišsiskiriantis nei savo dydžiu, nei pramonės išsivystymo lygiu, nei miesto socialine struktūra ar specifine istorija, todėl puikiai tinkantis planuojamam tyrimui atlikti.

¹²⁷ Raudonojo Kryžiaus Banja Lukojo teikiama informacija, Susitikimo socialinei situacijai Prijedore aptarti protokolas, 2011-03-03 <http://crvenikrstbanjaluka.org/nvo/wp-content/uploads/2013/09/uradjena_pripreda_analize_soc.situacije_u_prijedoru.doc> [žiūrėta 2015-01-19].

¹²⁸ P. Ball, E. Tabeau, P. Verwimp, *The Bosnian Book of Dead, Households in Conflict Network*, 2007 <<http://www.hicn.org/wordpress/wp-content/uploads/2012/07/rdn5.pdf>> [žiūrėta 2013-09-28].

2.1.2. Lauko tyrimo metu surinkti duomenys

2013 m. birželio–rugpjūčio mėn., bendradarbiaujant su Balkanų institutu konfliktų sprendimui, susitaikymui ir atsakomybei (Sarajevo mokslo ir technologijų universitetas), Prijedore atliktas tyrimas, kurio metu: a) susipažinta su miesto istorija bei susidarytas elito žemėlapis; b) atlikta vienintelio vietos laikraščio *Kozarski Vjesnik* archyvų analizė nuo karo pabaigos iki dabar; c) atlikti 54 pusiau struktūruoti interviu (informantų atranka – tikslinė, siekiant apklausti miesto bendruomenės lyderius, viešosios nuomonės formuotojus) su vietos politikais, žurnalistais, religinių bendruomenių lyderiais, miesto administracijos, nevyriausybinių ir tarptautinių organizacijų bei karo aukų asociacijų atstovais; d) stebėti septyni aukų atminimui ir vietos bendruomenės stiprinimui skirti renginiai.

2.1.2.1. Pusiau struktūruoti interviu

Pusiau struktūruotų interviu metu klausta apie informantų susitaikymo supratimą, prašoma identifikuoti svarbiausius veikėjus, prisidėjusius arba trukdžiusius susitaikymui, įvertinti dabartinę tarptautinių santykių situaciją Prijedore, jos raidą (kada ir kodėl pradėjo keistis, kaip keitėsi ir pan.), įvertinti galimą TBTBJ poveikį susitaikymui, aptarti politinės retorikos kaitą ir t. t. Interviu truko nuo vienos iki dviejų su puse valandos, priklausomai nuo pačių informantų atsakymų detalumo. Keli informantai dėl laiko stokos arba dėl to, jog buvo išvykę, į klausimus atsakė raštu. Kadangi užduodant klausimus raštu labai ribojama tolesnio tikslinimosi bei papildomų klausimų galimybė, tokių interviu buvo nedaug ir jie buvo atliekami tik su keliomis nevyriausybėmis organizacijomis, netiesiogiai susijusiomis su susitaikymo procesu skatinimu, bei keliais žurnalistais iš *Kozarski Vjesnik*, kur jų buvo klausiama papildomų klausimų apie laikraštį, retorikos kaitą ir tarptautinių santykių raidą mieste. Klausimų informantams pavyzdžiai pateikiami 2 priede.

Siekiant apklausti dar didesnę asmenų spektrą bei patikrinti iškeltus alternatyvius priežastinio susitaikymo mechanizmo aiškinimo scenarijus, 2014 m. vasario mėnesį buvo atliktas pakartotinis tyrimas, kurio metu kalbėta su Prijedoro

saugumo forumo nariais. Forumą sudarė Islamo religinės bendruomenės, policijos, miesto administracijos, nevyriausybinių, sveikatos, bei švietimo sektorių atstovai.

Abiejų lauko tyrimų metu iš viso pavyko apklausti 65 informantus, iš jų: 10 žurnalistų (iš vietos laikraščio *Kozarski Vjesnik*, Prijedora radijo ir televizijos, nacionalinės komercinės televizijos „ONASA“ ir entiteto televizijos „SRNA“), 12 politikų (paskutinių trijų kadencijų miesto Tarybos pirmininkus, dabartinį Tarybos pirmininko pavaduotoją, Socialinių reikalų, Karo veteranų apsaugos ir Civilinės saugos departamentų vadovus bei pagrindinių politinių partijų mieste atstovus), 19 nevyriausybinių / piliečių organizacijų atstovų („Nansen Dialogue Centar Prijedor“, „Čisto srce“, „KVART“, piliečių iniciatyva „Jer me se tiče“, „Optimisti’2004“, „DON“, „Altruist“, „Agencija Lokalne Demokratije Prijedor“, jaunimo centras „Hembarine“, „Most Mira“, „NADA“, „Srcem do Mira“ ir kt.), 5 aukų bei karo veteranų asociacijų atstovus („Izvor“, „Prijedor’92“, „Opštinska organizacija porodica zarobljenih i poginulih boraca i nestalih civila Prijedor“, nacionalinė Genocido aukų ir liudininkų asociacija), 7 tarptautinių organizacijų atstovus, 4 pagrindinių religinių bendruomenių lyderius (katalikų, stačiatikių ir musulmonų), nacionalinės diasporos asociacijos atstovą, 2 policijos atstovus (Prijedora policijos nuovados vadovą ir policijos pareigūną) bei 6 kitus informantus.

Iš viso apklausti 40 vyrų ir 25 moterys, apie 60 proc. jų save priskyrė serbams, apie 35 proc. – bošniakams (musulmonams), 5 proc. – kroatams. Informantų amžiaus grupės pateikiamos lentelėje apačioje. Dauguma informantų buvo 31–50 metų amžiaus, vadinasi, karui prasidėjus jie buvo dar paaugliai arba jauni suaugę.

2 lentelė. Informantų amžius

<20	21–30	31–40	41–50	51–60	>60
1	9	18	17	14	6

Kalbėti atsisakė dviejų didžiausių politinių partijų, DNS (Demokratski Narodni Savez – miesto mero Marko Pavičiaus partija) ir SNSD (Savez nezavisnih socijaldemokrata – RS prezidento Milorado Dodiko partija), atstovai ir miesto meras (DNS). Interviu buvo nukeliami, prašoma perskambinti, o galiausiai arba nebereaguojama į prašymus, arba atsisakyta padėti. Pakartotinio tyrimo metu vasarį vėl susisiekti su abiejų partijų būstinėmis bei mero kabinetu, interviu vėlgi buvo

nukeliami, galiausiai sutikta į klausimus atsakyti raštu, tačiau į laiškus taip niekada ir nebuvo atsakyta. Miesto mero sekretorė paskutinę vizito dieną informavo, jog meras pateikė atsakymą raštu ir jį galima atsiimti savivaldybėje, tačiau atsakymas buvo labai trumpas. Jame buvo paaiškinta, jog susitikti nepavyks dėl pernelyg užimtos mero darbotvarkės ir paprašyta supratingumo. Taip pat nebuvo suteiktas leidimas susitikti su Miroslavu Krneta, komunalinės policijos departamento vadovu, o vėliau – ir su naujuoju departamento vadovu Darko Avramovu. Nepaisant to, jog SNSD partijos skyrius kalbėti atsisakė, tačiau imant interviu iš miesto administracijos pavyko pakalbėti su SNSD nare Ljiljana Babić, kuri pakomentavo ir partijos poziciją susitaikymo klausimais. Policijos atstovus pavyko apklausti aplenkiant komunalinės policijos skyrių ir kontaktuojant tiesiogiai su Prijedoro policijos nuovada. Tai, kad nepavyko gauti interviu iš miesto mero bei jo partijos atstovų (DNS), yra svarbus trūkumas, tačiau jų poziciją bus bandoma suvokti remiantis tyrimo metu stebėtais viešais mero pasisakymais bei spaudos atstovams duotais interviu.

Nenorą kalbėtis bent jau iš dalies galėtų paaiškinti tai, jog interviu turėjo imti užsienietė iš Vakarų (informantų akyse Lietuva yra vakarietiška valstybė, ES narė), todėl jų pasakyta informacija galėtų turėti įtakos Prijedoro ir Serbų Respublikos įvaizdžiui Vakaruose, galbūt netgi sumažintų turistų srautus ar atbaidytų potencialius investuotojus. Šis nenoro kalbėti motyvas ryškiausias politikų ir kt. aukštų pareigūnų tarpe. Atsisakymą duoti interviu taip pat galėjo paveikti ir bendras nepasitikėjimas tyrėjais iš išorės, baimė dėl savo anonimiškumo arba netgi konkrečios institucijos vidaus tvarkos taisyklės – pvz., tyrimo metu paaiškėjo, jog Aukštojo atstovo Bosnijai ir Hercegovinai biuro regioninių skyrių vadovams bei darbuotojams draudžiama duoti oficialius interviu, nes juos gali duoti tik pats aukštasis atstovas Valentin Inzko. Visi kiti OHR pareigūnai gali ir nori kalbėtis bei susitikti, tačiau tik neformalioje aplinkoje, o jų atsakymų cituoti negalima. Dėl šios priežasties, nors ir kalbėta su trimis regioninio Banja Lukos skyriaus politikos ir žmogaus teisių departamentų pareigūnais, tačiau tekste jie (be atskiro leidimo) cituojami nebus.

Galiausiai svarbu suvokti, kad informantų atsakymai gali būti šališki (tyčia ar netyčia) dėl aplinkos poveikio (pvz., žiniasklaidos teikiamos informacijos), noro pasirodyti geriau (pvz., švelninant įvykius ar nuslepiant įtampas) ar, atvirkščiai, noro atkreipti dėmesį į miesto problemas (pvz., paaštrinant situaciją). Be to, kaip, tirdama TBTHJ poveikį visuomenei, pastebėjo Diane F. Orentlicher, vietos serbai linkę viešai

pasirodyti šališkesni, nei iš tiesų yra. Pavyzdžiui, dauguma jų neoficialiai pripažįsta, kad karo metais buvo vykdomas etninis valymas, tačiau retai kada apie tai išdrįsta prabilti viešai¹²⁹. Į šiuos ir kitus galimo šališkumo aspektus būtina atsižvelgti interpretuojant interviu metu surinktus duomenis.

2.1.2.2. Spaudos archyvų analizė: *Kozarski Vjesnik*

Be interviu, tyrimo metu taip pat atlikta vietos laikraščių archyvų analizė. Kadangi *Kozarski Vjesnik* yra vienintelis Prijedore leidžiamas laikraštis, kuriame didžiausias dėmesys skiriamas būtent miesto naujienoms, tyrimui pasirinkta *Kozarski Vjesnik* redakcija. „IPC *Kozarski vjesnik*“ – informacijos verslo centras – įkurtas 1969 m. Prijedore, Bosnijoje ir Hercegovinoje. Tais pačiais metais šis centras įkūrė Prijedoro radiją, 1975 m. pradėjo leisti savaitraštį *Kozarski vjesnik*, o 2000 m. įsteigė ir televizijos kanalą – „Televizija Prijedor“¹³⁰. Tai yra vienintelis informacijos verslo centras Bosnijoje ir Hercegovinoje, turintis savo radiją, televiziją ir laikraštį. Nuo įkūrimo pradžios *Kozarski vjesnik* yra pagrindinis ir vienintelis Prijedoro miesto laikraštis, svarbiausias vietinių žinių šaltinis.

Savo interneto svetainėje *Kozarski vjesnik* prisistato kaip teikiantis objektyvią informaciją apie viešąją nuomonę, prisidedantis prie demokratinės visuomenės bei savitarpiskumo normų sklaidos. Sakoma, jog ypatingas dėmesys čia teikiamas dialogo kultūrai, skirtingų visuomenės grupių įtraukimui ir tolerancijai, – tai suvokiama kaip sugyvenimo, koegzistavimo, pagarbos ir susitaikymo konfliktą išgyvenusioje visuomenėje pagrindas¹³¹. *Kozarski vjesnik* svarbą liudija ir tai, jog per pirmąją informacijos paieškos misiją 1997-aisiais TBTBJ tyrėjai pirmiausia aplankė Prijedoro policijos nuovadą, SDS (*Srpska Demokratska Stranka*) partijos štabą, radijo stotį ir *Kozarski Vjesnik* laikraščio redakciją¹³². Dauguma informantų, paklausti apie pagrindinius miesto naujienų informacijos šaltinius, minėjo būtent šį laikraštį, radiją

¹²⁹ Diane F. Orentlicher, *That Someone Guilty Be Punished: The Impact of ICTY in Bosnia*, Open Society Justice Initiative, International Center for Transitional Justice, New York: Open Society Institute, 2010, p. 93.

¹³⁰ *Kozarski vjesnik* interneto svetainė <<http://rtvprijedor.com/program.aspx?programCode=11>> [žiūrėta 2013-06-18].

¹³¹ Ten pat.

¹³² *Bridging the Gap between the ICTY and Communities in Bosnia and Herzegovina*, Konferencijos medžiaga, Prijedoras, 2005-07-25 <http://www.icty.org/x/file/Outreach/Bridging_the_Gap/prijedor_en.pdf> [žiūrėta 2013-06-18].

ir televiziją. Nors dabar laikraštis prisistato kaip pro-demokratiškas ir skatinantis taikų skirtingų etninių grupių sugyvenimą, karo metais jis buvo priskiriamas prie proserbiškos propagandos šaltinių. Remiantis įvairių TBTHJ bylose liudijusių asmenų parodymais, laikraščio, radijo ir televizijos darbuotojai skatino etninę neapykantą, skleisdavo nepagrįstus gandus apie iškilius bošniakų ir kroatų atstovus, dauguma kurių paskui buvo nužudyti¹³³. Prie tokių pačių išvadų priėjo ir Jungtinių tautų ekspertų komisija, dirbusi dar iki TBTHJ įkūrimo ir galutinę ataskaitą pateikusi 1994 m.¹³⁴

Analizuoti penki kiekvienų metų (nuo 1996 iki 2013) mėnesiai. Sausio, balandžio, gegužės, birželio ir lapkričio mėnesiai buvo pasirinkti dėl tuo metu švenčiamų miesto švenčių arba vyksančių skaudžių datų minėjimų, kurie teoriškai galėtų paskatinti tarptautines įtampas. Kadangi laikraščio archyvų analizė atliekama ieškant nacionalistinės retorikos ir jos pokyčių, būtent šie mėnesiai yra traktuojami kaip kritiniai, t. y. galintys tiksliausiai parodyti mieste tvyrančią atmosferą bei vietos politinių lyderių poziciją. Sausio mėnuo pasirinktas dėl sausio 9 d. švenčiamos Serbų Respublikos dienos ir sausio 27 d. švenčiamos miesto globėjo Šv. Savos dienos, manant, jog šios šventės yra glaudžiai susijusios su serbų patriotizmu bei galėtų paskatinti nacionalizmą ar radikalesnius politikų pasisakymus. Balandžio mėnuo pasirinktas dėl 30 d. švenčiamos Prijedoras išlaisvinimo dienos. Tą dieną Prijedoras išvaduetas nuo okupantų Antrojo pasaulinio karo metu, o 1992 m. tą pačią dieną buvo pradėtas nėsersbų miesto gyventojų etninis valymas. Antrojo pasaulinio karo istorija neretai buvo naudojama propagandos tikslais ir 1992–1995 m. kare, teigiant jog šis karas buvo savotiškas „pratėsimas“ ar „kerštas“ už tai, ką Antrojo pasaulinio metais patyrė serbai. Gegužės mėnuo pasirinktas dėl gegužės 12 d. švenčiamos RS Armijos dienos bei gegužės 31 d. rengiamo Baltojo kaspino dienos. Ši diena yra skirta Prijedoras genocido aukoms, t. y. civiliams gyventojams, daugiausia bošniakams ir kroatams, atminti. Tą dieną miesto centre vyksta minėjimas, kurio dalyviai užsiriša baltus kaspinus ant rankovių ir tyloje žygiuoja miesto gatvėmis arba susirenka miesto

¹³³ Duško Tadić (IT-94-1-T) bylos nuosprendis, 1997-05-07, 91 ir 94 pastraipos <<http://www.icty.org/x/cases/tadic/tjug/en/tad-ts70507JT2-e.pdf>> [žiūrėta 2013-06-18]; Milomir Stakić (IT-97-24-T) bylos nuosprendis, 2003-07-31, 52 ir 107 pastraipos <<http://www.icty.org/x/cases/stakic/tjug/en/stak-tj030731e.pdf>> [žiūrėta 2013-06-18].

¹³⁴ *Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780*, 1992, 162 pastraipa, p. 39 <http://www.icty.org/x/file/About/OTP/un_commission_of_experts_report1994_en.pdf> [žiūrėta 2013-06-18].

aiškštėje. Karo metais baltais kaspinais buvo žymimi neserbų kilmės gyventojų namai, be to, jiems buvo liepta tokius kaspinus nešioti ir ant viršutinių rūbų rankovių. Lapkritis pasirinktas dėl 1995 m. lapkričio 21 d. pasirašyto Deitono taikos susitarimo, kuris įtvirtino dabartinę dviejų entitetų sistemą ir yra vertinamas ganėtinai kontraversiškai tiek kroatų, tiek bosnių, tiek serbų. Paprastai visos trys šalys Deitono taikos susitarimą traktuoja kaip savotišką pralaimėjimą. Taigi manoma, kad data taip pat gali paskatinti nacionalistinės retorikos suaktyvėjimą ir pakurstyti įtampas tarp skirtingų etninių grupių. Daroma prielaida, jog, jei nacionalistinė retorika nėra vartojama net įtemptesniais mėnesiais, tai ji nebus vartojama ir kitu metu, vadinasi, ji nebėra Prijedoro kasdienybės dalis.

Analizuojant spaudą dėmesys buvo kreipiamas į bendrą laikraščio struktūrą (kaip išdėstomi straipsniai, kaip jie prioritetizuojami, kokios naujienos atsiduria pirmuosiuose, o kokios – paskutiniuose puslapiuose), politikų pasisakymų temas ir jų turinį (siekiama suprasti, kokie klausimai yra politinėje darbotvarkėje, ar akcentuojamas etniškumas, kaip politikai vertina atskaitomybę už karo nusikaltimus, tarptautinius santykius bei saugumo situaciją mieste, ką pabrėžia kalbėdami su rinkėjais), miesto švenčių bei aukų pagerbimo ceremonijų aprašymus (analizuojama, ar patriotinėje retorikoje nėra nacionalistinio pobūdžio teiginių, atskirtį ir įtampą tarp grupių skatinančių pastabų), politikos komentarus ir pan. Taip pat tirti straipsniai, kuriuose interpretuojama istorija, diskutuojama apie paskutinį arba apie Antrąjį pasaulinį karą, siekiant suprasti, ar interpretacijos nėra šališkos, ar jos nenaudojamos vykdytiems nusikaltimams legitimuoti.

2.1.2.3. Stebėjimai dalyvaujant

Pusiau struktūruoti interviu buvo derinami su stebėjimais dalyvaujant. Tris mėnesius praleidau Prijedoro mieste ir jo apylinkėse, stebėdama santykius tarp skirtingų etninių grupių. Viešų vietos politikų kalbų, tarptautinių draugysčių, santykių tarp kaimynų, gyvenviečių / rajonų pasidalijimo etninių pagrindu bei kiti stebėjimai leido surinkti svarbių duomenų, papildančių interviu ir suteikiančių jiems daugiau gyvumo bei tikslumo.

Atliekant tyrimą mieste stebėti ir septyni renginiai. Visų pirma, su nevyriausybinų jaunimo organizacijų atstovais iš visos BiH (bet daugiausia iš Prijedora ir jo apylinkių) vykta į tris šalia Prijedora veikusias koncentracijos stovyklas – Omarską, Trnopolje ir Keratermą. Susitikimuose kalbėta su buvusiais stovyklų kaliniais, diskutuota su jaunuimu. Vizito į Trnopolje metu kalbėta su buvusiu stovyklos kaliniu Sabahudinu Garibovičiumi, kuris šiuo metu yra Kozaraco buvusių karo belaisvių asociacijos pirmininkas. Taip pat lankytasi DNR laboratorijoje netoli Sanski Mosto, kuri tiria žmonių, dingusių Prijedore ir Prijedora apylinkėse, palaikus, vyko diskusija su susitikimo dalyviais ir su buvusiu Tarptautinės dingusių asmenų komisijos (ICMP) darbuotoja Alma Masić. Dalyvauta ICMP ir Balkan Investigative Reporting Network organizuotame debate apie įtariamųjų karo nusikaltimais bylų detalių bei vardų / pavardžių viešinimą, Kozaraco pasaulio diasporos forumo steigiamajame susirinkime bei Diasporos investicinio forumo renginiuose Prijedore (forume viešas kalbas sakė Prijedora meras Marko Pavičius ir miesto Tarybos pirmininkas Seadas Jakupovičius). Dalyvaujant renginiuose buvo kreipiamas dėmesys į tai, kas juose dalyvauja, kaip yra pristatomas renginio tikslas, logika, kokie klausimai keliami, kokios diskusijos vyksta ir kodėl, kokie dalyvių tarpusavio santykiai, kaip viešumoje pasisako aukščiausi miesto pareigūnai ir pan.

2.1.2.4. Antriniai šaltiniai (dokumentai, ataskaitos, kt.)

Darbe atliekama ir viešų tribunolo aukščiausių pareigūnų, t. y. TBTBJ prezidento bei generalinio prokuroro, pasisakymų nuo 1996 m. (karo pabaigos) iki 2013 m. analizė, siekiant suprasti, ar atskaitomybės retorika buvo naudojama ir kaip ji buvo formuluojama. Taip pat tyrime remiamasi Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusiajai Jugoslavijai bylomis, TBTBJ ataskaitomis, teikiamomis JT Saugumo Tarybai, Aukštojo atstovo BiH tarnybos sprendimais, interviu su Aukštuoju atstovu tekstais, keliamais į jų interneto svetainėje, Prijedora saugumo forumo posėdžių protokolais, Prijedora savivaldybės Tarybos posėdžių protokolais, tarptautinių organizacijų (ESBO, NATO, Norvegijos pabėgėlių reikalų tarybos, Tarptautinės žmogaus teisių stebėjimo organizacijos „Human Rights Watch“, UNHCR, AI, IDMC, ICG, USAID, UNDP ir kt.) ataskaitomis apie situaciją Prijedora savivaldybėje, Serbų respublikoje arba Bosnijoje ir Hercegovinoje, Prijedora savivaldybės teikiamu

nevyriausybinių organizacijų registru, visuomenės apklausų rezultatais bei moksliniais straipsniais ar panašios tematikos knygomis.

2.2. Trumpa Prijedoro istorija

Prijedoro savivaldybė yra Šiaurės Vakarų Bosnijoje ir Hercegovinoje, serbiškoje jos dalyje, vadinamoje Serbų Respublika (RS). Prijedoras yra didžiausias miestas šioje savivaldybėje, o šalia jo dar yra Kozaraco ir Ljubijos miesteliai bei kelios mažesnės gyvenvietės. Artimiausi didesni miestai yra Sanski Most (į Pietus), Bosanski Novi (į Vakarus), Bosanska Dubica (į Šiaurę) ir Banja Luka (į Rytus). Visuose šiuose miestuose, išskyrus Sanski Most, didžiąją dalį gyventojų dabar sudaro serbai. Remiantis 1991-ųjų metų surašymo duomenimis¹³⁵, prieš prasidedant karui, Prijedoro savivaldybėje gyveno 112 470 žmonių¹³⁶, iš jų – 44 proc. musulmonų, 42,5 proc. serbų, 5,6 proc. kroatų, 5,7 proc. jugoslavų ir 2,2 proc. kitų (ukrainiečių, rusų, italų). Remiantis tų pačių metų gyventojų surašymo duomenimis, daugiau nei ketvirtadalis visų BiH gyventojų buvo iš mišrių šeimų.

Interviu metu absoliuti dauguma informantų to laikotarpio tarptautinius santykius apibūdina kaip ypač gerus ir draugiškus: „Mes juos mylėjome, jie buvo mūsų draugai“¹³⁷, „Mūsų bendruomenė buvo daugiakultūrinė, tokie rajonai kaip Puharska, Ćela... visas miesto centras su 35 tūkst. gyventojų buvo mišrus, turėjom daugybę mišrių santuokų ir daugybę vaikų iš mišrių šeimų“¹³⁸, „Geriausios mano draugės buvo serbės, žmonės tuokdavosi tarpusavyje... niekada negalvojom, kad kas nors panašaus galėtų nutikti, visiems Prijedoras buvo savas“¹³⁹, „Prieš karą visi gyvenome kartu, mes net neklausdavom, kas yra kas, nes mums tiesiog nerūpėjo“¹⁴⁰.

Vis dėlto, 1991 m. birželį Slovėnijai ir Kroatijai paskelbus nepriklausomybę, situacija Bosnijoje ir Hercegovinoje, taip pat ir Prijedore, ėmė sparčiai blogėti.

¹³⁵ 1991 m. vykęs gyventojų surašymas buvo paskutinis. 2013 m. rudenį atliktas pirmasis gyventojų surašymas po karo, tačiau jo rezultatai dar nepaskelbti (2014 m. gegužė).

¹³⁶ Final report of the United Nations Commission of Experts, Annex V, The Prijedor report, S/1994/674/Add.2 (Vol. I), 28, 1994 <<http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/V.htm#I-VI>> [žiūrėta 2013-09-21].

¹³⁷ Autorės interviu su Zdravka Karlica, Prijedoras, 2013-07-11.

¹³⁸ Autorės interviu su Sudbin Musić, Prijedoras, 2013-07-15.

¹³⁹ Autorės interviu su Azra Pašalić, buvusia Prijedoro Tarybos prezidente, Prijedoras, 2013-08-12.

¹⁴⁰ Autorės interviu su Ljiljana Babić, Prijedoras, 2013-08-06.

Prasidėjus karui Kroatijoje, įtampa tarp serbų ir vietos bošniakų bei kroatų augo. Nesperbų kilmės gyventojai ėmė bėgti iš savivaldybės, nerimaudami dėl savo saugumo ir bijodami vis intensyvėjančios antimusulmoniškos ir antikroatiškos propagandos. Prijedoro vietos laikraštis *Kozarski Vjesnik* ėmė spausdinti neapykantos kupinus straipsnius, gandus ir įvairius kaltinimus, nukreiptus prieš vietos bošniakus, kroatų ir kitus nesperbų tautybės asmenis. Straipsniai skatino vietos serbus ginkluotis, terminai *ustaše*, *mudžahedini* ir *zeleni beretke* (liet. *Žaliosios beretės*)¹⁴¹ buvo nuolat vartojami apibūdinti nesperbų kilmės gyventojams. Žiniasklaidoje buvo kritikuojami bošniakų bei kroatų lyderiai, kaltinant juos tingumu, negebėjimu efektyviai dirbti, žema morale ir pan. Spauda nuolat signalizavo, jog apylinkėse pilna pavojingų musulmonų ekstremistų, kurie neva ruošiasi serbų tautos genocidui¹⁴².

Intensyvėjant įvykiams Rytuose, serbai ėmė rengtis Prijedoro kontrolės perėmimui. 1992 m. sausio 7 d. Prijedoro savivaldybės Tarybos nariai serbai bei serbų nacionalistinės partijos (SDS – Srpska Demokratska Stranka / Serbų demokratinė partija) Prijedoro skyriaus vadovybė paskelbė miestą esant serbiška savivaldybe ir ėmėsi diegti paralelines valdžios institucijas, įskaitant serbišką policiją, slaptas saugumo tarnybas ir pan.¹⁴³ Milomiras Stakičius, kurs vėliau buvo TBTBJ pripažintas kaltu už nusikaltimų žmoniškumui vykdymą prieš bošniakų ir kroatų civilius, išrinktas naujosios miesto asamblėjos pirmininku. Po dešimties dienų asamblėja priėmė sprendimą, jog serbiškos teritorijos bus sujungtos į Autonominį Bosniškos Krajinos regioną, siekiant sukurti nepriklausomą serbų valstybę etniškai grynose serbiškose teritorijose. Manoma, jog savivaldybės užėmimui pradėta ruošti mažiausiai prieš pusmetį, siekiant sujungti Serbiją su jau okupuotu Krajinos regionu. Pagrindinė šio plano problema buvo ta, jog numatomo „koridoriaus“ teritorijos buvo tankiai apgyvendintos etniškai mišrių bendruomenių.

Kai tik serbai perėmė valdžią, visa komunikacija su išorės pasauliu buvo nutraukta, o jiems užėmus televizijos siųstuvą Kozara kalne nutrauktos naujienos iš Sarajevo. Miestą pasiekdavo tik žinios iš serbų kontroliuojamos Banja Lukos, Palės

¹⁴¹ Žaliosios beretės – sukurta organizacija, įkurta Sarajeve 1992 m., kuri vėliau buvo integruota į Bosnijos ir Hercegovinos armiją. Terminas buvo taikomas ir bošniakų civiliams, siekiant prieš juos nuteikti serbų tautybės gyventojus, parodyti, jog šie jiems kelia grėsmę.

¹⁴² Final report of the United Nations Commission of Experts.

¹⁴³ IT-97-24-A, Prosecutor v. Milomir Stakić, Judgement, 2006-03-22, p. 248 <<http://www.icty.org/x/cases/stakic/acjug/en/sta-aj060322e.pdf>> [žiūrėta 2013-09-29].

bei Belgrado¹⁴⁴. Keliauti tapo labai sudėtinga, telefonai praktiškai neveikė, buvo įvesta komendanto valanda. Dauguma neserbų kilmės gyventojų atleisti iš darbo, visos strategiškai svarbios „atsilaisvinusios“ pozicijos atiteko serbams. Dar iki valdžios nuvertimo serbai ėmė lankyti neserbų namus ir ieškoti ginklų; šis procesas po perversmo tik suintensyvėjo, neserbų policijos pareigūnai bei teritorinės gynybos pajėgos turėjo nusiginkluoti.

Praėjus metams nuo karo pradžios (1993 m.) serbų kontroliuojama spauda paskelbė informaciją, jog tuo metu Prijedoro savivaldybėje gyveno 65 551 žmogus, iš kurių bošniakai (musulmonai) tesudarė 9,3 proc. Manoma, jog 1993 m. birželį Prijedoro savivaldybė jau buvo netekusi virš 50 tūkst. gyventojų, o nuo 1993 m. neserbų gyventojų skaičiai tik mažėjo. 1994 m. kovą Raudonasis kryžius (ICRC) ir Jungtinių Tautų Vyriausiasis pabėgėlių komisaras (UNHCR) paprašė serbų valdžios leisti deportuoti visus likusius neserbų tautybės asmenis iš teritorijos dėl jų pačių saugumo¹⁴⁵.

3 lentelė. Prijedoro miesto gyventojų skaičiaus kaita¹⁴⁶

	1991	1993	Pokytis (+/-)
Serbai	47 745	53 637	+5892
Musulmonai	49 454	6 124	-43 330
Kroatai	6 300	3 169	-3 131
Kiti	8 971	2621	-6 350

Tūkstančiai pabėgėlių plūstelėjo į aplinkines teritorijas, tačiau virš trijų tūkst. jų, daugiausia vyrai, sulaikyti ir suvaryti į koncentracijos stovyklas. Nors nei bošniakai, nei kroatai realios grėsmės nekėlė (serbai buvo juos apsupę, kontroliavo visus išėjimus iš miesto, turėjo absoliučią karinę persvarą), koncentracijos stovyklos buvo įkurtos ir veikė visu pajėgumu. Pagrindinis jų tikslas – sunaikinti vietos neserbų kilmės lyderius: politikus, pareigūnus, teismų ir miesto administracijos darbuotojus, akademikus ir intelektualus, religinių bendruomenių lyderius, verslininkus, menininkus. Politiniai lyderiai ir intelektualai iš Prijedoro ir Kozaraco buvo laikomi

¹⁴⁴ IT-08-91-T, Prosecutor v. Mićo Stanišić, Stojan Župljanin, Prosecution's Notice of Filing a Public Redacted Version of the Prosecution's Final Trial Brief, 2012-07-12, 275, p. 85
<http://www.icty.org/x/cases/zupljanin_stanisicm/custom5/en/120712p1.pdf> [žiūrėta 2013-09-29].

¹⁴⁵ Final report of the United Nations Commission of Experts.

¹⁴⁶ Ten pat.

Omarskoje, o Keraterme ir Trnopolje įkurti vadinamieji tardymo / tyrimų centrai, siekiantys išaiškinti bošniakų ir kroatų sukilėjus. Iš tiesų Omarska ir Keratermas buvo mirties stovyklos, kur dauguma kalinių buvo vyrai. Jie nuolat kentėjo nuo žiaurių mušimų ir prastų gyvenimo sąlygų, dauguma tiesiog neišgyveno. Tuo tarpu Trnopolje buvo koncentracijos stovykla, skirta daugiau moterims, vaikams ir pagyvenusiems žmonėms. Čia kalintys asmenys taip pat buvo žiauriai mušami, kankinami, negaudavo maisto nei vandens, o moterys buvo nuolat seksualiai išnaudojamos. Pirmieji liudininkai, atradę šias vietas, buvo Maggie O'Kane iš britų dienraščio *The Guardian* ir Roy'us Gutmanas iš *New York Newsday*. Netrukus po jų stovyklas aplankė ir Edas Vulliamy (*The Guardian*), Penny Marshall (*Independent Television News*) bei Ianas Williamsas (*Channel Four*), kurių reportažai padėjo paskleisti žinių pasaulyje. Po kelių mėnesių JAV Ambasadorius Jungtinėms Tautoms pasiūlė įkurti specialią ekspertų komisiją, kuri turėjo ištirti situaciją BiH ir paruošti ataskaitą apie vykdomus nusikaltimus. Komisija parengė 131 p. ataskaitą, kurioje pirmą kartą sistemiškai aprašė etninę valymą buvusioje Jugoslavijoje. Kiek vėliau, įkūrus Tarptautinį baudžiamąjį tribunolą buvusiajai Jugoslavijai, pirmosios jo bylos iškeltos už nusikaltimus, įvykdytus Prijedore ir jo apylinkėse. Vienas pirmųjų arešto orderių išduotas kaltinamajam iš Prijedora Duško Tadićui, kuris tariamai teikdavo „mirties sąrašus“ serbų armijai su svarbiausių Prijedora intelektualų sąrašais, o vėliau prižiūrėdavo jų tardymus Omarskos ir Keratermo stovyklose.

Pasibaigus karui iš 50 tūkst. musulmonų, anksčiau gyvenusių miesto teritorijoje, teliko vos daugiau nei 6 tūkst.¹⁴⁷, o vilčių, jog išvartyti gyventojai sugrįš, buvo mažai. Pasak Roberto Bellonio, Prijedora savivaldybėje dominavo senasis politinis ir ekonominis elitas, kuris aršiai priešinosi Deitono taikos susitarimo įgyvendinimui, karo nusikaltimais įtariamų žmonių persekiojimui bei neserbų kilmės pabėgėlių sugrįžimui į savo gimtąsias vietas¹⁴⁸. Situaciją apsunkino tai, jog tarptautinės bendruomenės paramą Prijedora regionui ribojo Serbų Respublikos atsisakymas bendradarbiauti su Tarptautiniu baudžiamuoju tribunolu buvusiajai Jugoslavijai ir išduoti dalį karo nusikaltimais įtariamų asmenų. Ta parama, kuri vis tik pasiekdavo regioną, pildydavo senojo politinio ir ekonominio elito kišenes. Remiantis

¹⁴⁷ J. Hagan, *Justice in the Balkans. Prosecuting War Crimes in the Hague Tribunal*, Chicago: Chicago University Press, 2003, p. 48.

¹⁴⁸ R. Belloni, „Peacebuilding at the local level: Refugee return to Prijedor“, *International Peacekeeping* 12(3), 2005, p. 437.

tarptautinės žmogaus teisių stebėjimo organizacijos „Human Rights Watch“ 1997 m. parengta ataskaita „The Unindicted: Reaping the Rewards of ‘Ethnic Cleansing’“, galima teigti, jog paramos programos tuo metu tarnavo tam elitui, kuris anksčiau aktyviai vykdė karo nusikaltimus, o pasibaigus karui trukdė Deitono taikos susitarimo įgyvendinimui ir žmogaus teisių situacijos regione gerinimui bei pabėgėlių grįžimui į gimtąsias vietas¹⁴⁹.

Nepaisant šių sunkumų, Prijedoras šiandien vėl yra multietninis, multikultūrinis ir multireliginis miestas. Tiesa, musulmonų čia yra gerokai mažiau nei anksčiau, didžioji dalis kroatų taip pat nebegrižo, o serbų gyventojų dalis pakilo nuo 50 iki 75 proc. Dabar Prijedore gyvena apytiksliai 23 proc. bošniakų ir 2 proc. kroatų. Kaip jau minėta ir anksčiau, ši savivaldybė pirmąja BiH pagal sugrįžusių pabėgėlių skaičius. Iki 2005 m. čia buvo sugrįžę 13 728 asmenys ir dauguma jų grįžo pakankamai anksti, praėjus vos keletui metų po karo pabaigos¹⁵⁰. TBTBJ čia iškėlė net keturiolika bylų, ir svarbu pastebėti, kad, siekdami rekonstruoti pavaldumo grandinę Prijedore, TBTBJ prokurorai ir tyrėjai buvo priversti tirti žemesnio rango atstovų padarytus nusikaltimus. Vadinasi, dauguma bylų yra iškelta vietiniams gyventojams, o ne aukščiausio rango kariniams ar politiniams lyderiams iš Belgrado ar Palės. Pavyzdžiui, Duško Tadićius, pirmasis įtariamasis iš Prijedora, kuriam išduotas arešto orderis, buvo atpažintas tiesiogiai nuo jo nukentėjusio asmens. Šią bylą tiriantys prokurorai liudyti į Hagą sukvietė net 153 jo aukas¹⁵¹.

2.3. Priežastinių mechanizmų tikrinimas

2.3.1. Horizontalaus pasitikėjimo kūrimo mechanizmo tikrinimas

Prieš atliekant lauko tyrimą manyta, jog pirmasis priežastinis mechanizmas jungia tribunolo gebėjimą skleisti atskaitomybės normą su horizontaliojo (tarpusavio) pasitikėjimo augimu vietos bendruomenėje. Remiantis Lara J. Nettelfield, Roberto Putnamo, Bo Rothsteino, Johno Kingdono, Thomo Risse'o, Stepheno Roppo ir

¹⁴⁹ Human Rights Watch/Helsinki Report, *The Unindicted: Reaping the Rewards of Ethnic Cleansing* 9(1), New York: Human Rights Watch, 1997 <www.hrw.org/reports/1997/bosnia/> [žiūrėta 2013-10-01].

¹⁵⁰ M. Nalepa, *Why do they return. Evaluating the Impact of ICTY Justice on Reconciliation*, p. 14.

¹⁵¹ Nalepa, p. 17

Kathrynos Sikkink teorinėmis įžvalgomis apie pasitikėjimo kūrimą, normų sklaidą ir piliečių organizavimąsi, manyta, kad TBTB, bausdamas už padarytus nusikaltimus, skleidžia atskaitomybės normą (per veiksmus ir retoriką), kurią vėliau perima vietos politinis elitas. Iš pradžių elitas tribunolo retoriką perima strateginiais tikslais, kadangi prieštaraudamas jai rizikuotų netekti finansinės paramos, galimybių įstoti į tarptautines organizacijas ar netgi savo postą. Manyta, jog kai tarptautinės bendruomenės ir vietos politinio elito retorika atskaitomybės klausimu ima sutapti, atsiveria vadinamasis politinių galimybių langas, kuriuo netrunka pasinaudoti vietos pilietinė visuomenė. Sukuriama aplinka, kurioje tam tikri reikalavimai – šiuo atveju „tiesos“, „teisingumo“, „kaltųjų nubaudo“, „atlyginimo aukoms“ ir pan. – tampa legitimūs. Taigi nuo karo nukentėję vietos gyventojai jaučiasi galintys teisėtai reikalauti atlyginti už padarytą žalą, nubausti kaltuosius, grąžinti prarastą nuosavybę ir pan. Norėdami efektyviau siekti šių tikslų bendruomenės nariai mobilizuojasi, buriasi į organizacijas ir kartu kelia reikalavimus valdžiai arba patys pradeda vykdyti bendrą pereinamojo laikotarpio teisingumo veiklą. Pavyzdžiui, NVO „Izvor“ rengia karo metu dingusiųjų asmenų knygą *Ni krivi, nu dužni* (liet. *Nė už nieką nekalti, niekam nieko neskolingi*), kurioje dedamos trumpos dingusiųjų dosjė, nuotraukos, informacija apie dingimo aplinkybes. Knygoje galima rasti bošniakų, serbų bei kroatų pavardžių. Dalyvavimas bendroje veikloje ir kontakto tarp skirtingų etninių grupių atsiradimas ugdo bendradarbiavimo ir savitarpio normas, skatina tarpusavio pasitikėjimą, empatiją ir padeda griauti karo metais susikurtus stereotipus¹⁵², taip esmingai prisidedamas prie susitaikymo mieste.

Atlikus tyrimą šis pirminis priežastinis mechanizmas kiek pasikeitė. Buvo pakoreguota ketvirtoji jo grandis, patikslinant, jog vietos bendruomenė buriasi tiek į formalias organizacijas, tiek ir į neformalias piliečių asociacijas. Nors pasitikėjimas gali kurtis bendradarbiaujant įvairiose srityse, čia labiausiai akcentuojamas bendradarbiavimas, susijęs su praėjusiu konfliktu – teisingumo paieškomis, atlyginimo aukoms klausimais, aukų ir jų artimųjų interesų atstovavimu ir pan. Taip daroma todėl, kad siekiama nustatyti TBTB poveikį pasitikėjimui, o jis galėjo paskatinti tik bendradarbiavimą, kuris tematiškai susijęs su jo veikla (bent jau iš pradžių, paskui bendradarbiavimo sritys galėjo ir išsiplėsti; angl. *spill over effect*), ir

¹⁵² R. Putnam, *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster, 2000.

todėl, kad tokio pobūdžio asociacijos buvo pačios pirmos, įsikūrusios Prijedore po karo. Be to, kadangi pasitikėjimas BiH nėra kuriamas iš naujo, o veikiau atkuriamas, kas buvo sugriauta karo metu, svarbu, kad bendradarbiavimo iniciatyvos pripažintų padarytą neteisybę ir užtvirtintų, jog prie to nebeįsima sugrįžti.

Be to, manyta, jog homogeniškos asociacijos nepadedą susitaikymui, atvirkščiai – skatina pasitikėjimą tik grupių viduje, kuris auga pasitikėjimo kitais sąskaita. Vis tik tyrimo metu atrasta, jog Prijedore net ir homogeniškos asociacijos aktyviai bendradarbiauja tarpusavyje. Mieste egzistuoja kelių tipų organizacijos – etniškai mišrios, bosnių, serbų, kroatų arba bosnių–kroatų. Dauguma organizacijų yra etniškai mišrios¹⁵³, o etniškai grynų paprastai yra tos, kurių veikla siejasi su etninės kultūros ir paveldo išsaugojimu bei puoselėjimu, pavyzdžiui, folkloro kolektyvai, rankdarbių būreliai, chorai ir pan. Paaiškėjo, kad šios asociacijos kartu dalyvauja miesto šventėse, konkursuose, rengia bendrus renginius, važinėja vienos pas kitas į svečius, dalijasi patirtimi ir t. t.¹⁵⁴ Pavyzdžiui, tyrimo metu stebėtas miesto šventės renginys, kuriame savo rankdarbius pardavinėjo skirtingų tautybių iš skirtingų BiH miestų atvykę meistrai ir jų kolektyvai. Visi jie tarpusavyje draugiškai bendravo, kartu gėrė kavą, rūkė, bičiuliavosi. Tiesa, būtina pabrėžti, jog prie homogeniškų organizacijų / asociacijų priskirtinos ir aukų asociacijos, tačiau jos visos yra lygiateisės nacionalinės aukų organizacijos narės, nuolat bendradarbiaujančios tarpusavyje, dalyvaujančios bendruose renginiuose ir vykdančios jungtinius projektus¹⁵⁵.

Galiausiai įvesta papildoma, anksčiau nenumatyta skatinančioji sąlyga – tarptautinės bendruomenės spaudimas, nes pastebėta, jog tarptautinės bendruomenės spaudimas padėjo tribunolui kur kas sėkmingiau skleisti atskaitomybės normą ir pagreitino jos perėmimo procesą pačioje BiH. Nemažai tarptautinių organizacijų kėlė bendradarbiavimo su TBTH sąlygą BiH narystei (ES, NATO), finansinės paramos vystymuisi gavimui (JAV) ir pan. Tarptautinė bendruomenė aktyviai dalyvavo pokonflikcinės rekonstrukcijos ir šalies stabilizacijos projektuose, prižiūradama

¹⁵³ Čia svarbu nepamiršti, kad tiek bošniakai, tiek kroatai sudaro mažumą, todėl normalu, kad ir organizacijose jų skaičius mažesnis nei serbų. Atitinkamai aukų ir jų artimųjų organizacijose daugiau bošniakų ir kroatų, nes jie buvo pagrindinis taikiny karo metais ir sudaro didžiąją dalį konflikto civilinių aukų regione.

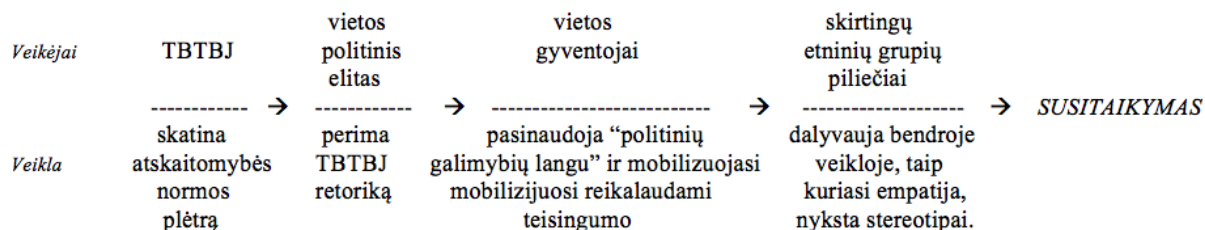
¹⁵⁴ Autorės interviu su Ljiljana Babić, Socialinių reikalų skyriaus vedėja Prijedora savivaldybėje, Prijedoras, 2013-08-06.

¹⁵⁵ Autorės interviu su Satko Mujagić, Nacionalinės Genocidų aukų ir liudininkų asociacijos aktyvistu, Prijedoras ir Kozaracas, 2013-09-09; ir su Nedim Jahić, Youth Initiative for Human Rights darbuotoju, analitiku, rašytoju, Sarajevas, 2013-07-29.

progresą ir nuolat sudarydama stiprų spaudimą užtikrinti šalies piliečių lygybę, pagarbą žmogaus teisėms, įstatymo viršenybę ir demokratinius valdymo principus (OHR).

Remiantis proceso sekimo metodo logika, kiekviena iš šio priežastinio mechanizmo grandžių turi būti patikrinta atskirai, tuo pat metu aptariant ir galimus alternatyvius aiškinimus, įvertinant, kurie iš jų (pagrindinis priežastinis aiškinimas ar alternatyvus) yra labiau įtikinami. Priežastinio mechanizmo tikrinimo logika detalizuojama 4 lentelėje.

Pragmatiškasis susitaikymo kelias: atskaitingumo retorikos įkaltai

**Skatinančioji sąlyga – tarptautinės bendruomenės spaudimas bendradarbiauti su TBTBJ*

4 lentelė. Horizontaliojo pasitikėjimo kūrimo priežastinio mechanizmo tikrinimo logika.

Hipotezė	Indikatoriai	Duomenys	Alternatyvūs aiškinimai
Horizontaliojo pasitikėjimo kūrimo mechanizmas			
H1: TBTBJ skleidžia atskaitomybės normą	→ Vartojamas atskaitomybės diskursas; → Elgesys, rodantis, jog siekiama atskaitomybės; → Institucinė TBTB sąranga.	- TBTBJ pareigūnų pasisakymai - TBTBJ veiklos ataskaitos - Arešto orderių, suėmimų ir bausmių įgyvendinimo statistika - TBTBJ dokumentai: Statutas, JT ST rezoliucijos	A1: Atskaitomybės norma egzistavo dar iki TBTBJ; A2: Atskaitomybės normą skleidžia kiti veikėjai (ES, NATO); A3: Vietos gyventojų reikalavimai.
H2: vietos elitas perima ir internalizuoja	→ Vartojamas atskaitomybės diskursas (fiksuojamasis pokytis);	- Spaudos archyvų analizė - Interviu su politiniu elitu - Interviu su vietos	A1: Atskaitomybės normą perimti skatino kitos organizacijos

atskaitomybės retoriką	→ Bendradarbiavimas su TBTBJ, savarankiškos iniciatyvos užtikrinti teisingumą; → Kuriamos naujos su atskaitomybės užtikrinimu susiję institucijos arba tam adaptuojamos senos, įstatyminės bazės kaita.	bendruomenės atstovais • TBTBJ ataskaitos • Tarptautinių organizacijų raportai • Stebėjimas dalyvaujant	(NATO, ES); A2: Atskaitomybės normą perimti skatino centrinė valdžia (RS, BiH); A3: Perimti retoriką skatino vietos gyventojų reikalavimai.
H3: vietos bendruomenė ima reikalauti tesėti pažadus ir organizuojasi	→ Vietos organizacijų diskursas atliepia TBTBJ retoriką; → Kuriasi organizacijos ir asociacijos dirbančios su atskaitomybės užtikrinimu.	• Interviu su NVO nariais • Viešai prieinama informacija apie NVO (internetinėse svetainėse) • NVO registras • Tarptautinių organizacijų ataskaitos • Antriniai šaltiniai (moksliniai straipsniai, knygos) • Stebėjimas dalyvaujant	A1: Vietos bendruomenė galėjo susiburti bendroms veikloms iš būtinybės (pokonfliktinė rekonstrukcija, noras, kad žala būtų atlyginta).
H4: gerėja santykiai tarp skirtingų etninių atsiranda empatija	→ Nyksta kolektyvinės kaltės naratyvai; → Auga pasitikėjimas tarp grupių;	• Interviu su vietos bendruomenės nariais • Statistinė informacija apie pasitikėjimo pokyčius • Stebėjimas dalyvaujant • Antriniai šaltiniai (moksliniai straipsniai, knygos)	A1: Pasitikėjimas yra išorinis, atsiranda už politinės sistemos ribų (įsisenėję įsitikinimai, kultūrinės normos, perduodamos iš kartos į kartą socializacijos būdu).

1. H1: TBTBJ užsiima atskaitomybės normos sklaida

Manoma, kad horizontaliojo pasitikėjimo kūrimo mechanizmas pradeda veikti, kuomet tribunolas ima skleisti atskaitomybės normą, t. y. vartoja atskaitomybės retoriką, vykdo atitinkamus veiksmus bei pasižymi atitinkama institucine sąranga. Pirmiausia svarbu suprasti pačią tokios institucijos logiką ir jos tikslus. Tarptautinis baudžiamasis tribunolas buvusiai Jugoslavijai įkurtas kaip atsakas į masinius žmogaus teisių pažeidimus ir karo nusikaltimus, tuo metu vykusius Kroatijos ir Bosnijos ir Hercegovinos teritorijose. Jo statute pabrėžiama, kad institucija prisidės prie „taikos atkūrimo ir jos palaikymo regione“, „kelio tolesniems nusikaltimams užkirtimo“ ir „asmenų, atsakingų už įvykdytus nusikaltimus, patraukimo baudžiamojon atsakomybėn“. Toliau tribunolo tikslai nedetalizuojami, tiesiog

pabrėžiama, jog jis įkurtas teisti tiems, kurių atsakomybė už įvykdytus nusikaltimus yra pati didžiausia. TBTBJ interneto svetainėje institucija pristatoma kaip kurianti precedentą, jog už karo nusikaltimus, nusikaltimus žmoniškumui ir genocidą bus taikomos bausmės nepaisant aukštų kaltinamųjų pozicijų politinėje ar karinėje hierarchijoje. Be to, teigiama, kad ši institucija savo veikla įrodo, jog kaltė gali ir privalo būti individualizuojama, o bendruomenės nėra ir nebus laikomos „kolektyviai“ atsakingomis už vykdytus nusikaltimus. Toliau argumentuojama, kad tribunolui pavyko išsklaidyti nebaudžiamumo atmosferą ir nutiesti kelią bendruomenės susitaikymui¹⁵⁶. Pasak pirmojo TBTBJ prezidento Antonio Cassese, teismai: nustato individualią atsakomybę, malšina keršto troškimą, garantuoja teisingumą ir skatina susitaikymą, nes aukos žino, kad jų kankintojai sumokėjo už savo nusikaltimus. Be to, jie sukuria patikimą istorinį įrašą apie padarytus nusikaltimus, kad ateities kartos tai atmintų ir žinotų, kas buvo nutikę¹⁵⁷. Kasmetinės TBTBJ ataskaitos, teikiamos JT ST, tęsia tą pačią retorikos liniją ir akcentuoja atskaitomybės už padarytus nusikaltimus svarbą: „Tribunolo tikslai yra: vykdyti teisingumą, užkirsti kelią tolesniems nusikaltimams ir prisidėti prie taikos palaikymo regione“ (1994 m. ataskaita)¹⁵⁸. „Tarptautinis tribunolas reikšmingai pasistūmėjo į priekį įgyvendindamas savo tikslus [...] ir pradėjo atliepti aukų viltis ir lūkesčius. Sunkumai, detalios aprašyti pirmojoje ataskaitoje, yra įveikti, parengiamieji teisingumo įgyvendinimo darbai pabaigti, o teismo veikla įsibėgėjo. [...] Išduoti arešto orderiai aukščiausiesiems politiniams ir kariniams lyderiams – Radovanui Karadžićiui, Ratkui Mladićiui, Momčilui Mandićiui – suteikė tribunolui legitimumo ir patikimumo, kuris būtinas siekiant įgyvendinti užsibrėžtus tikslus“ (1995 m. ataskaita)¹⁵⁹. „Jungtinių Tautų Vyriausiojo žmogaus teisių komisaro žodžiai ‘praktika, jog tas, kuris nužudo vieną, dažniau stoja prieš teismą, nei tas, kuris nužudo

¹⁵⁶ Informacija pateikiama oficialioje TBTBJ interneto svetainėje, sekcijoje „Apie“ <<http://www.icty.org/sections/AbouttheICTY>> [žiūrėta 2014-03-11].

¹⁵⁷ Antonio Cassese, „Reflections on International Criminal Justice“, *The Modern Law Review* 61, 1998, p. 6.

¹⁵⁸ Report of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, A/49/342, S/1994/1007, 1994-08-29, p. 11–12 <http://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_1994_en.pdf>, [žiūrėta 2014-04-08].

¹⁵⁹ Report of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, A/50/365, S/1995/728, 1995-08-23, p. 5–7 <http://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_1995_en.pdf> [žiūrėta 2014-04-11].

šimtą tūkstančių, pagaliau turi būti išgyvendinta' šiandien yra kaip niekada svarbūs“ (1996 m. ataskaita)¹⁶⁰. „Pagrindinis tribunolo tikslas yra vykdyti teisingumą tiems, kurie įvykdė nusikaltimus [...] per pastaruosius metus jis buvo nuosekliai įgyvendinamas“ (1997 m. ataskaita)¹⁶¹. „Tiems kurie nusikalto, tribunolo veikla yra dar vienas įrodymas, kodėl teisingumas yra geriau nei paprasčiausias kerštas. Norint atstatyti sugriautą visuomenę, pirmiausia reikia atsakyti į žmogaus teisių pažeidimus ne smurtu ir destrukcija, o teise“ (1998 m. ataskaita)¹⁶². „Arešto orderiai išduoti Federacinės Jugoslavijos Respublikos prezidentui Slobodanui Miloševićui ir dar keturiems įtariamiesiems už nusikaltimus žmonijai, įvykdytus Kosovo teritorijoje 1999 m. kovo 22 d.“ [...] „Įvykiai Kosove tik dar kartą parodo, jog turime būti atidūs ir kartu kovoti su blogio jėgomis, kurios XX amžiuje siaube ištisus regionus ir griauja žmonių gyvenimus“ (1999 m. ataskaita)¹⁶³. Visose kitose ataskaitose tęsiama ta pati retorikos linija, akcentuojanti teisingumo užtikrinimą, baudžiamąją atsakomybę aukščiausiams buvusios Jugoslavijos pareigūnams ir prašanti bendradarbiavimo iš valstybių renkant įrodymus bei suimant ar perduodant įtariamuosius.

Viešuose aukščiausių tribunolo pareigūnų pasisakymuose taip pat kartojama atskaitingumo užtikrinimo svarbos idėja. Richardas Goldstone'as, Antonio Cassesė, o vėliau ir Louise Arbour, Gabrielle Kirk McDonal, Carla Del Ponte bei Claude'as Jorda nuolat spaudė šalis bendradarbiauti su tribunolu ir viešai smerkė sabotuojamus tyrimus, slepiamus dokumentus, ignoruojamus prašymus suimti įtariamuosius ir

¹⁶⁰ Report of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, A/51/292, S/1996/665, 1996-08-16, p. 11 <http://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_1996_en.pdf> [žiūrėta 2014-04-11].

¹⁶¹ Report of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, A/52/375, S/1997/729, 1997-09-18, p. 9 <http://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_1997_en.pdf> [žiūrėta 2014-04-11].

¹⁶² Report of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, A/53/219, S/1998/737, 1998-08-10, p. 66 <http://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_1998_en.pdf> [žiūrėta 2014-04-11].

¹⁶³ Report of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, A/54/187, S/1999/846, 1999-08-25, p. 3 <http://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_1999_en.pdf> [žiūrėta 2014-04-11].

kitokius tribunolo darbo trikdžius. TBTBJ vadovai viešuose pasisakymuose nuolat pabrėžė, koks svarbus yra tarptautinis teisingumas taikos palaikymui šalyje, tolesnių nusikaltimų prevencijai ir visuomenės susitaikymui. Jie aktyviai siekė užtikrinti sklandų teismo darbą ir ne kartą kreipėsi į JT Saugumo Tarybą informuodami apie Serbijos, Kroatijos ir Serbų Respublikos nebendradarbiavimą bei reikalaudami kuo skubiau jas bausti įvedant sankcijas. Nors iki 1996 m. TBTBJ pateikė tik vieną tokį skundą, tačiau pasirašius Deitono taikos susitarimą kreipimaisi padažnėjo. Išanalizavę TBTBJ generalinio prokuroro, jo pavaduotojo bei TBTBJ prezidento viešus pasisakymus ankstyvuoju tribunolo veikimo laikotarpiu, t. y. nuo 1996 iki 2000 metų¹⁶⁴, matome, jog per 1996-uosius metus prezidentas Cassesė teikė penkis, o generalinis prokuroras Goldstone'as – šešis viešus pareiškimus¹⁶⁵. Cassesė net keturiuose jų atkreipia dėmesį į sistemingą Federacinės Jugoslavijos Respublikos nebendradarbiavimą su tribunolu¹⁶⁶ ir prašo imtis ekonominių sankcijų bei boikotuoti FJR dalyvavimą Atlantos olimpinės žaidynės¹⁶⁷. Kroatija yra minima trijuose prezidento pareiškimuose ir teigiama, jog jos bendradarbiavimas taip pat ribotas. Likusiuose pareiškimuose TBTBJ prezidentas džiaugiasi parama ir palaikymu, kurį tribunolui išreiškė ES¹⁶⁸ bei Rusija¹⁶⁹. Generalinio prokuroro pasisakymuose didžiausias dėmesys skiriamas arešto orderių išdavimui ir prašymams bendradarbiauti suimant nusikaltimais įtariamus asmenis arba renkant įrodymus (3 iš 6 viešų

¹⁶⁴ Šis laikotarpis pasirinktas todėl, kad analizuojamas ankstyvasis tribunolo atskaitomybės retorikos poveikis Prijedoro vietos politinio elito retorikos kaitai. Pradedama nuo 1996-ųjų, nes 1995 m. lapkritį, pasibaigus karui Bosnijoje, naujasis politinis elitas perėmė valdžią tik nuo 1996 m. 2000-ieji kaip atskaitos taškas pasirinkti, nes tuo metu Prijedore prasidėjo didžioji sugrįžimų banga, kurią, kaip manoma ir paskatino atskaitingumo retorikos plėtra. Sugrįžusieji esmingai pakeitė miesto demografiją ir elektorato sudėtį, o tribunolo atskaitingumo retorika jau buvo perimta ir naudojama, todėl ji tik dar labiau įtvirtinta į gimtąsias vietas sugrįžus aukoms ir pabėgėliams. Vėliau tekste pateikiami ir kitų metų pavyzdžiai, rodantys, jog tribunolo pareigūnų retorika išlieka panaši iki šių dienų.

¹⁶⁵ Žr. TBTBJ spaudos pranešimų archyvus: <<http://www.icty.org/pressreleases/1996>> [žiūrėta 2014-04-09].

¹⁶⁶ „President Cassese takes stock of current co-operation between Croatia, the FRY and the Tribunal“, 1996-02-06, Haga, CC/PIO/030-E <<http://www.icty.org/sid/7420>> [žiūrėta 2014-04-09]; „President Cassese welcomes the ‘clear and uncompromising support’ of the European Union“, 1996-02-26, Haga, CC/PIO/038-E <<http://www.icty.org/sid/7408>> [žiūrėta 2014-04-09]; „President Cassese reports to Security Council on the continuing violation by the FRY of its obligation to cooperate with ICTY“, 1996-05-23, Haga, CC/PIO/075-E <<http://www.icty.org/sid/7355>> [žiūrėta 2014-04-09]; „The President of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia calls for a sports boycott“, 1996-06-13, Haga, CC/PIO/088-E <<http://www.icty.org/sid/7340>> [žiūrėta 2014-04-09].

¹⁶⁷ „The President of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia calls for a sports boycott“, 1996-06-13, Haga, CC/PIO/088-E <<http://www.icty.org/sid/7340>> [žiūrėta 2014-04-09].

¹⁶⁸ „President Cassese welcomes the ‘clear and uncompromising support’ of the European Union“, 1996-02-26, Haga, CC/PIO/038-E <<http://www.icty.org/sid/7408>> [žiūrėta 2014-04-09].

¹⁶⁹ „President Cassese assured of the cooperation of the Russian Federation“, 1996-03-20 d., Haga, CC/PIO/046-E <<http://www.icty.org/sid/7395>> [žiūrėta 2014.04.09].

pasisakymų)¹⁷⁰. Likusiuose pareiškimuose prokuroras patvirtina, jog du įtariamieji buvo suimti ir perduoti teismui¹⁷¹, paneigia informaciją viename Švedijos dienraštyje, jog TBTBJ ketina išduoti arešto orderį Kroatijos prezidentui Tudjmanui¹⁷², ir melagingus šalių teiginius apie bylų perdavimą TBTBJ, kaip jas įpareigojo Deitono taikos susitarimas (nė viena šalis, išskyrus BiH šio įsipareigojimo nevykdo)¹⁷³.

Per visą tiriamąjį laikotarpį tribunolo pareigūnai teikė 88 viešus pasisakymus, net 51-ame jų yra reikalaujama bendradarbiauti įgyvendinant teisingumą, perduodant įtariamuosius teismui, smerkiamas Kroatijos, Serbijos (Federacinės Jugoslavijos Respublikos), Bosnijos Serbų Respublikos elgesys: „Mes turime imtis griežčiausių priemonių ir įgyvendinti teisingumą, kol dar neprasidėjo rinkimai, kad lyderiai, kuriems pareikšti kaltinimai – Radovanas Karadžićius, Dario Kordićius, Milanas Martićius ir Ratko Mladićius, būtų nedelsiant suimti“¹⁷⁴, „tarptautinio teisingumo pažadas bus niekinis, jei mes ir toliau leisime asmenims, kaltinamiems genocidu, etniniu valymu ar masinėmis prievartos kampanijomis, vaikščioti laisvėje, šaipantis iš tarptautinę tvarką palaikančių institucijų“¹⁷⁵. „Deitono taikos susitarimas reikalauja, jog visos šalys bendradarbiautų su tribunolu, tačiau Federacinė Jugoslavijos Respublika išlieka vienintele šalimi, iki šiol nepriėmusia jokių įstatymų, apibrėžiančių šį bendradarbiavimą“¹⁷⁶, „Mūsų priekaištai dėl šalių nebendradarbiavimo per dažnai lieka neišgirsti. Gerb. Prezidente, mano pareiga jus informuoti, jog tokį reikalingą tribunolo darbą nuolatos temdo Federacinės Jugoslavijos Respublikos, Kroatijos Respublikos ir Serbų Respublikos nebendradarbiavimas. Nuo paskutinės, penktosios, metinės ataskaitos aš jau du kartus

¹⁷⁰ „Tribunal’s Prosecutor Requests Bosnia to Provisionally Arrest General Djukic and Colonel Krsmanovic“, 1996-02-07, Haga, CC/PIO/031-E <<http://www.icty.org/sid/7419>> [žiūrėta 2014-04-09]; „Press Statement by Justice R. J. Goldstone, Prosecutor of the ICTY“, 1996-03-07, Haga, CC/PIO/041-E <<http://www.icty.org/sid/7404>> [žiūrėta 2014-04-09]; „International Tribunal demands immediate arrest of accused“, 1996-10-30, Haga <<http://www.icty.org/sid/7287>> [žiūrėta 2014-04-09].

¹⁷¹ „Press Statement by Justice R. J. Goldstone, Prosecutor of the ICTY“, 1996-02-14, Haga, CC/PIO/033-E <<http://www.icty.org/sid/7417>> [žiūrėta 2014-04-09].

¹⁷² „Statement by the Prosecutor“, 1996-06-28, Haga, CC/PIO/095-E <<http://www.icty.org/sid/7332>> [žiūrėta 2014-04-09].

¹⁷³ „Prosecutor’s statement with regard to the release of prisoners throughout Bosnia and Herzegovina“, 1996-03-30, Haga, CC/PIO/54e <<http://www.icty.org/sid/7386>> [žiūrėta 2014-04-09].

¹⁷⁴ „The President of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia calls for a sports boycott“, 1996-06-13, Haga, CC/PIO/088-E <<http://www.icty.org/sid/7340>> [žiūrėta 2014-04-09].

¹⁷⁵ „United Nations Secretary-General Kofi Annan besought by the International Tribunal’s President ‘not to allow a handful of States [...] to make a mockery of international public order‘“, 1997-03-03, Haga, CC/PIO/164-E <<http://www.icty.org/sid/7573>> [žiūrėta 2014-04-11].

¹⁷⁶ „ICTY President McDonald addresses the Security Council“, 1998-10-02, Haga, CC/PIU/349-E <<http://www.icty.org/sid/7633>> [žiūrėta 2014-04-11].

raportavau, jog Federacinė Jugoslavijos Respublika nevykdo savo pareigų ir nepadedą atlikti tyrimo dėl galimų pažeidimų vykdomų Kosove“¹⁷⁷. Likę pareiškimai yra informacinio pobūdžio, kuriuose pranešama apie išduotus arešto orderius, suimtus ir tribunolui perduotus pareigūnus, neigiami gandai, dėkojama už paramą ir pan. Detalesnė pasisakymų turinio apžvalga pateikiama 5 lentelėje.

Lentelė Nr. 5. Aukščiausių tribunolo pareigūnų pasisakymų turinys (1996-2000 m.)

Pasisakymų turinys	Minima pasisakymuose (skaičius)
Smerkiamas nebendradarbiavimas, reikalaujama bendradarbiauti (grasinama sankcijomis)	51
Informacinio pobūdžio pareiškimai (išduoti arešto orderiai, suimti įtariamieji, pareigūnų pasikeitimai)	20
Akcentuojama teisingumo įgyvendinimo svarba baudžiant kaltuosius už nusikaltimus	16
Neigiami gandai (daugiausia susiję su gandaiis dėl to, kam galėtų būti išduoti arešto orderiai)	9
Kita (tarptautinės teisės kūrimas, kitų teismų veiklos komentavimas)	6
Prašymai didinti tribunolo finansavimą, skirti daugiau tarptautinės bendruomenės resursų	4
Viso pasisakymų:	88

Apžvelgus pareigūnų žodyną, matome, kad žodžiai *atsakomybė, atskaitingumas, teisingumo įgyvendinimas, baudimas už nusikaltimus* viešuose pareiškimuose pavartojami net 64 kartus, ir tai tik skaičiuojant atvejus, kuomet jie buvo vartojami tikslingai aiškinant tribunolo tikslus, jo prioritetus ir vaidmenį regione.

Tolesniais TBTHJ gyvavimo etapais tęsiama ta pati retorikos linija. Tam disertacijoje skiriama kiek mažiau dėmesio, nes daroma prielaida, jog tribunolo pareigūnų retorika buvo svarbiausia institucijai įsitvirtinant. Būtent ankstyvoji TBTHJ retorika labiausiai paveikė pirmuosius pokario metu išrinktus lyderius bei suformavo jų atskaitomybės žodyną. Vėlesnėms BiH politikų kartoms tokia retorika jau buvo tapusi įprasta, todėl jos analizuoti atskirai nebūtina. Vis dėlto pasitikrinimui buvo išanalizuotas ir dabartinio TBTHJ generalinio prokuroro Serge'o Brammertzo,

¹⁷⁷ „Address to the United Nations General Assembly by Judge Gabrielle Kirk McDonald, President of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia“, 1999-11-08, Haga, JL/P.I.S./445-E <<http://www.icty.org/sid/7725>> [žiūrėta 2014-04-11].

kuris savo kadenciją pradėjo 2008 m., kalbėjimas. Pastebėta, jog šis iš tiesų esmingai nesiskiria nuo jo pirmtakų. Per savo kadenciją Brammertzas yra teikęs 30 oficialių viešų pasisakymų, kurių kopijos sukeltos į TBTHJ interneto svetainę. Dauguma jų yra tribunolo veiklos pristatymai JT ST, pareiškimai apie teismo naujienas, pavyzdžiui išduotus arešto orderius, priimtus nuosprendžius, sveikinimo kalbos TBTHJ jubiliejų proga ir pan. Šiuose pasisakymuose generalinis prokuroras žodžius *atskaitomybė*, *atskaitomybės užtikrinimas*, *baudimas už nusikaltimus*, *baudžiamosios atsakomybės įtvirtinimas* pavartojo daugiau nei 180 kartų, tuo tarpu žodis *susitaikymas* buvo pavartotas vos 8 kartus, o *tiesos išsiaiškinimas* – nė karto. Galime daryti išvadą, jog tribunolo gyvavimo laikotarpiu aukščiausi jo pareigūnai didžiausią dėmesį skyrė savo tiesioginei veiklai – kaltųjų nustatymui ir jų teismui, todėl jų retorikoje matyti kiekybinė ir kokybinė skiriamo dėmesio persvara arešto orderių išdavimui, prašymams bendradarbiauti sulaikant įtariamuosius, perduodant juos teismui, renkant įrodymus ir pan.

TBTHJ įkūrimo aplinkybės, jo veiklą reglamentuojančios JT ST rezoliucijos ir aukščiausių pareigūnų retorika sistemiškai atkartoja teisinės atskaitomybės už padarytus nusikaltimus įtvirtinimo idėją. Čia kyla svarbus klausimas: ar TBTHJ veiksmai rodo tą patį? Išduotų arešto orderių, suėmimų bei paskelbtų nuosprendžių statistika leidžia manyti, jog tribunolas savo veikla nuosekliai įgyvendino atskaitomybės normą. Kadangi ši institucija buvo įkurta teisti tiems, kurių atsakomybė už įvykius buvusioje Jugoslavijoje yra didžiausia, kaltinimai buvo pareikšti tik 161 asmenims, tačiau visi jų yra aukšto rango pareigūnai – prezidentai, ministrai, parlamentarai, generolai, miestų merai ir pan. Taip pat svarbu pridurti, jog nors dauguma bylų nagrinėja serbų bei Bosnijos serbų įvykdytus nusikaltimus, TBTHJ kaltinimus pareiškė visų etninių grupių atstovams. Detalesnė bylų statistika pateikiama 6 lentelėje.

6 lentelė. TBTHJ bylų statistika.

Pareiškti kaltinimai	Nuteista	Byla vis dar teisme	Išteisinta	Pradėtos apeliacinės procedūros	Arešto orderis atšauktas	Byla perduota vietos teismams
161	74	4	18	16	36	13

Pirmuosius arešto orderius tribunolas išdavė antraisiais savo veikimo metais, o nuo 1994 iki 1996 m. buvo išduoti net 72 arešto orderiai, nuo 1997 iki 1999 m. šis skaičius sumažėjo iki 30, nuo 2000 iki 2002 m. – iki 23, o nuo 2003 iki 2005 m. pakilo iki 36 (žr. 7 lentelę).

7 lentelė. TBTBJ arešto orderių ir kaltinamųjų suėmimo statistika

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Arešto orderiai	2	55	15	7	15	8	3	12	8	14	10	12	–	–	–	–	–	–
Suimtųjų skaičius	1	0	8	11	12	9	5	17	13	16	13	23	0	2	2	0	0	2
Suėmė SFOR	0	0	0	3	6	6	5	1	5	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Pasidavė patys	0	0	1	7	5	0	0	10	7	5	10	17	0	0	0	0	0	0

Lentelėje matome, jog, nepaisant didelio išduotų arešto orderių skaičiaus, suėmimų pirmaisiais institucijos gyvavimo metais buvo mažai. Iki 1996 m. suimti vos devyni iš 72 įtariamųjų. Skaičiai pradeda augti nuo 1997 m., ypač daug suimta nuo 2001 iki 2005 m. Iki 2004 m., t. y. iki SFOR pajėgų Bosnijoje ir Hercegovinoje dislokavimo pabaigos, 38 proc. įtariamųjų pasidavė patys, apie 30 proc. buvo suimti SFOR pajėgų, o kitus įtariamuosius pavyko suimti Serbijos, Bosnijos ir Hercegovinos, Austrijos, Vokietijos, Argentinos ir kt. vyriausybėms.

Kaltinimai nusikaltimais, įvykdytais Prijedoro mieste ir jo apylinkėse (Hambarinės, Biščanių, Ljubijos, Kozaraco miesteliuose ir kitur), buvo pareikšti net 36 asmenims (kadangi skirtinguose šaltiniuose nurodomi skirtingi skaičiai, 1 priede pateikiamas pilnas mano sudarytas pavardžių sąrašas). Daugumai jų kaltinimai pareikšti už nusikaltimus, vykdytus Omarskos, Keratermo ir Trnopolje koncentracijos stovyklose (kankinimus, žudymus, prievartavimą, egzekucijas, pažeminimus ir t. t.). Kadangi pripažinta, jog šių stovyklų įkūrimas buvo nusikalstamo plano dalis, t. y. jos įsteigtos siekiant išnaikinti arba išvyti neserbų kilmės asmenis iš Prijedoro savivaldybės, kaltinimai pareikšti ir aukšto rango politikams bei generolams, suplanavusiems ir įvykdžiusiems etninio valymo politiką BiH, pvz., Radovanui

Karadžićui, Biljanai Plavšić, Ratko Mladićui ir kt. (nors asmeniškai jie nusikaltimų Prijedoru savivaldybėje nevykdė, bet buvo atsakingi už jų planavimą ir organizavimą). Be to, kaltinimai pareikšti ir už 1992 m. rugpjūčio 21 d. įvykius, dar žinomus kaip Vlašićiaus kalno žudynės, kuomet daugiau nei dviem šimtams beginklių vyrų buvo įvykdyta egzekucija prie Korićanske stijene (uolų pavadinimas) šalia Vlašićiaus kalno. Detalesnė Prijedoru regiono bylų statistika pateikiama 8 lentelėje.

8 lentelė. TBTBJ arešto orderių ir kaltinamųjų suėmimo statistika (tik Prijedoru savivaldybėje)

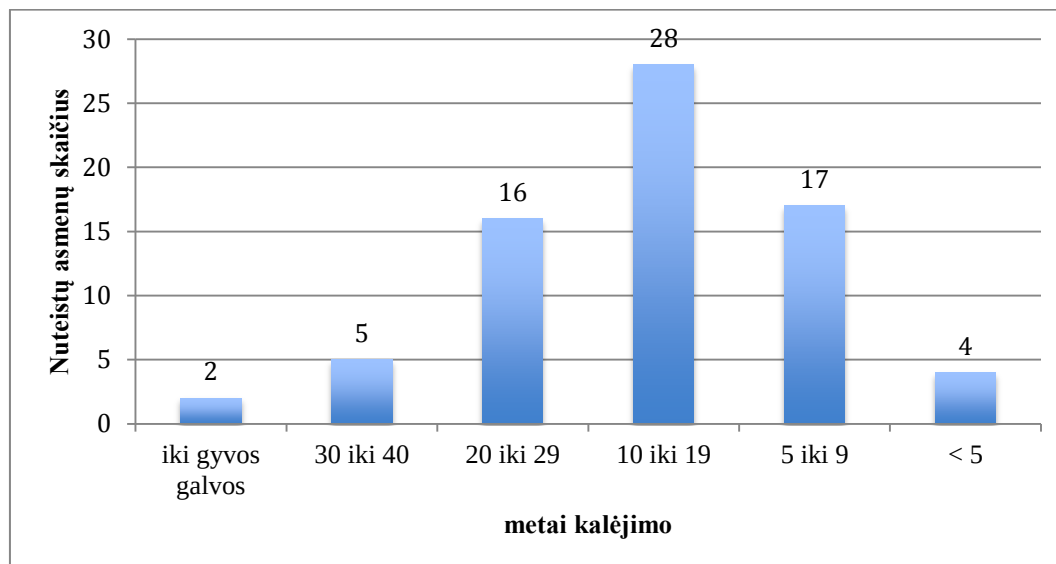
	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Arešto orderiai	0	21	0	1	5	4	2	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0
Suimtųjų skaičius	1	0	0	0	4	4	3	5	1	0	0	1	0	0	2	0	0	1
Suėmė SFOR	0	0	0	0	3	3	3	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Pasidavė patys	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0

Kaip matome 8 lentelėje, daliai įtariamųjų kaltinimai atmesti, o arešto orderiai panaikinti. Vienoje iš savo viešų pasisakymų Generalinė prokurorė Louis Arbour aiškino, jog išaugus tribunolo darbo apkrovoms nuspręsta persvarstyti dalį arešto orderių ir panaikinti kaltinimus 14 kaltinamųjų Omraskos ir Keratermo bylose. Pasak prokurorės, šios bylos iškeltos žemesnio rango įtariamiesiems, o TBTBJ mandatas bei turimi ištekliai leidžia teisti tik tuos, kurių atsakomybė už padarytus nusikaltimus didžiausia. Arbour skatina vietos teismus perimti šias bylas ir siūlo savo pagalbą bei konsultacijas¹⁷⁸. Taigi galime teigti, jog tribunolo pareigūnų retorika nuosekliai atspindi atskaitomybės už karo nusikaltimus ir kitus tarptautinės teisės pažeidimus idėją, kuri yra institucionalizuota jo dokumentuose bei kurios apraiškos fiksuojamos tribunolo darbo statistikoje. Nepaisant sąlyginai nedidelio nuteistų asmenų skaičiaus

¹⁷⁸ Statement by the Prosecutor Following the Withdrawal of the Charges Against 14 Accused, 1998-05-08, Haga, CC/PIU/314-E <<http://www.icty.org/sid/7671>> [žiūrėta 2014-04-11].

bei palyginti neilgų įkalinimo bausmių (žr. 1 grafiką), tribunolo pozicija atskaitingumo klausimais išlieka nuosekli, o jo pareigūnų retorika aiškiai artikuliuoja atskaitingumo už padarytus nusikaltimus normą.

1 grafikas. TBtBJ paskirtos įkalinimo bausmės metais

Kaip jau minėta pristatant hipotezių įrodinėjimo testus, šių empirinių įrodymų svorio testai yra aukšto patikimumo (angl. *high certainty*) ir žemo unikalumo (angl. *low uniqueness*) longitudinaliniai testai. Tai reiškia, kad jei įrodymų nebūtų buvę rasta, teorinį aiškinimą tektų atmesti, tačiau tai, kad jų aptikta, dar nebūtinai patvirtinta keltą hipotezę. Taip yra todėl, kad, įvertinę turimas žinias apie tribunolo darbą, galėjome tikėtis rasti būtent tokius duomenis, taigi jų svoris yra santykinai mažesnis. Pasitikėjimą kelta hipoteze tokiu atveju padidina alternatyvų eliminavimas – tai padaryta 2.3.3. disertacijos skyriuje.

2. H2: Vietos politinis elitas perima TBtBJ atskaitomybės retoriką

Čia kyla klausimas, ar TBtBJ atskaitomybės retorika vis dėlto buvo perimta vietos politinio elito, nes iš pasikartojančių prašymų bendradarbiauti bei grasinimų sankcijomis panašu, jog šie pakankamai ilgai nepasidavė tarptautinės bendruomenės

spaudimui. Siekiant atsakyti į šį klausimą, svarbu aptarti du aspektus: a) ar elitas perima tribunolo kalbėjimą apie atskaitomybę; b) ar jis pradeda atitinkamai elgtis. Čia atliekama spaudos archyvų analizė (tikrinant, ar politikai vartoja atskaitomybės diskursą), remiamasi antriniais šaltiniais (Diane P. Orentlicher) ir kitais tyrimo metu surinktais duomenimis.

Atlikta vietos spaudos archyvų (*Kozarski Vjesnik*) analizė atskleidžia palaipsnių perėjimą prie atskaitomybės retorikos. Imant kraštutinius tiriamo laikotarpio taškus, t. y. pradžią ir pabaigą, matome, jog 1996 m. serbų padaryti nusikaltimai neigiami; jei kalbama apie nusikaltimus, tai omenyje turimi tik tie, kurie įvykdyti prieš serbų tautą¹⁷⁹, platinami teisme nepatvirtinti bošniakų ir kroatų karo nusikaltėlių sąrašai¹⁸⁰ ir pan. Tuo tarpu 2013 m. kritikos TBTBJ nebelieka, pateikiamos trumpos informacinio pobūdžio žinutės, jei kaltinamieji, susiję su Prijedoru, yra paleidžiami arba nuteisiami, politikų retorika nuosaikesnė, kalbama apie susitaikymą, sugyvenimą, toleranciją, pagarbą ir nesmurtinę komunikaciją. Diskusijų teisingumo ir kaltės už padarytus nusikaltimus temomis laikraštyje praktiškai nebelieka, darosi savaime suprantama, jog už nusikaltimus reikia bausti ir tai geriausia daryti teismo salėje.

1996 m. tribunolas spaudoje griežtai kritikuojamas, teigiama, jog tai – prieš serbus nusistačiusi institucija, kuri juos neteisingai identifikuoja kaip didžiausius šio karo kaltininkus¹⁸¹. Nusikaltimai sistemingai neigiami, o musulmonai bei visa bosnių–kroatų Federacija kaltinama propaganda. Pavyzdžiui, straipsnyje „Sveiki atvykę, mieli draugai“ džiaugiamasi britų parama serbams Antrojo pasaulinio karo metais, kalbama, kad konflikto metu „serbai paprasčiausiai gynė savo teritoriją ir savo išlikimą, todėl nieko blogo nepadarė“¹⁸². Kitame straipsnyje „Naujas musulmonų propagandos triukas?“ teigiama, kad *New York Times* pasirodžiusi informacija apie galimą masinę kapavietę Ljubijos rūdos kasykloje yra melaginga: „tai tėra pigus musulmonų propagandos triukas, panaudotas kaip tik tada, kai kalbos apie jų kančias Srebrenicoje jau galutinai visiems nusibodo“¹⁸³. Dar viename straipsnyje „Hagos tribunolas suteikia pasauliui galimybę sužinoti tikrąją tiesą apie

¹⁷⁹ „Pirmas ginkluotas užpuolimas ir pirmoji žmogžudystė“, *Kozarski Vjesnik*, 1996-06-28, p. 4; „Trys motinos Kristinos širdys“, *Kozarski Vjesnik*, 1996-01-05, p. 2.

¹⁸⁰ „Apie 300 kandidatų į Hagos teismo suolą“, *Kozarski Vjesnik*, 1996-06-14, p. 1 ir 4.

¹⁸¹ Ten pat.

¹⁸² „Sveiki atvykę, mieli draugai“, *Kozarski Vjesnik*, 1996-01-05, p. 1.

¹⁸³ „Naujas musulmonų propagandos triukas“, *Kozarski Vjesnik*, 1996-01-19, p. 3.

serbų tautą“ aprašomi SDS (Srpska Demokratska Stranka) partijos organizuoti debatai Prijedore ir Kozarska Dubica, kuriuose dalyvavo ir žymus serbų advokatas Veljko Guberina. Debatai vyko tema „Haga – eiti ar neiti?“. Straipsnyje cituojamas Guberina teigia: „Serbų Respublikos advokatai nepitaria Tarptautinio baudžiamojo tribunolo idėjai, nes tai yra politinė institucija, įkurta kito politinio organo – Jungtinių Tautų Saugumo Tarybos. Vis dėlto į Hagą eiti reikia, vien jau tam, kad pasaulis pagaliau sužinotų tikrą tiesą apie serbų tautą iš jos pačios lūpų“¹⁸⁴. Kiek vėlesniame straipsnyje atskaitingumas neigiamas iš esmės ir netgi kalbama apie galimą amnestiją. Valdančiosios Serbų radikalų (SRS – Srpska Radikalna Stranka) partijos konferencijoje Prijedore jos pirmininkas Mišo Deretičius teigė, jog „visiems serbams Krajinoje turėtų būti suteikta amnestija, nes jie kovojo už istorines Slavonijos žemes, kurios nuo seno buvo serbiškos“¹⁸⁵.

1997 metais straipsnių, akivaizdžiai puolančių Hagos tribunolą, beveik nėra, tačiau padažnėja istorinio revizionizmo pavyzdžių, kuomet detalai aprašomi Antrojo pasaulinio karo metais padaryti nusikaltimai, siekiant parodyti serbų tautą kaip auką, taip pateisinant jų veiksmus 1992–1995 karo metais bei sumenkinant atskaitomybę už padarytus nusikaltimus. Šiais metais atsiranda nauja laikraščio skiltis „Serbai Bosnijoje XIX ir XX amžiuje“, kurioje detalai aprašomi Antrojo pasaulinio karo metais padaryti „ustašių“ nusikaltimai, o „četnikai“ lyginami su narsiais ir patriotiškais partizanais. Hagos tribunolas laikraštyje minimas tik kelis kartus; įdomu, kad institucija yra pasitelkiama saviems tikslams. Pavyzdžiui, 1997 m. balandžio 18 d. *Kozarski Vjesnik* numeryje rašoma apie Miloradą Mrčeta, kuris suimtas ir laikomas Brčko (Federacijoje) už neteisėtą vidinės sienos tarp Bosnių ir Kroatų Federacijos bei Serbų Respublikos kirtimą. Straipsnyje pabrėžiama, kad Mrčeta iš tiesų yra kaltinamas padaręs karo nusikaltimus. Toliau argumentuojama, kad Mrčeta nekaltas, nes TBTBJ nėra išdavęs jam arešto orderio: „Nepaisant Hagos sprendimo [...] niekuo dėtas Mrčeta vis dar eina Federacijos ‘demokratijos’ Golgotą“¹⁸⁶. Toks argumentavimas rodo, kad, nepaisant visos tribunolui išsakomos kritikos, TBTBJ (net ir jo aršiausių priešininkų sąmonėje) jau yra įsitvirtinęs kaip institucija, galinti nuspręsti, kas kaltas ir kas nekaltas.

¹⁸⁴ „Hagos tribunolas suteikia pasauliui galimybę sužinoti tikrąją tiesą apie serbų tautą“, *Kozarski Vjesnik*, 1996-05-10, p. 3.

¹⁸⁵ „Visiems serbams Krajinoje – amnestija“, *Kozarski Vjesnik*, 1996-05-31, p. 3.

¹⁸⁶ *Kozarski Vjesnik*, 1997-04-18, p. 1.

1998 m. straipsnių, kuriuose minima Haga ir TBTBJ, atsiranda daugiau, jie įvairesni ir pateikia skirtingus požiūrius į tarptautinio teisingumo vykdymą. Dalis jų vis dar aštriai kritikuoja tribunolo veiklą, kaip pavyzdžiui, straipsnis „Dėmesio: TBTBJ ir įtariamieji karo nusikaltimais“, reaguojantis į arešto orderių atšaukimą 14 Bosnijos serbų, kaltinamų Omarskos ir Keratermo koncentracijos stovyklų bylose. Jau minėta, kad kaltinimai šiems asmenims buvo atmesti įvertinus tribunolo mandatą, turimus resursus ir įtariamųjų rangą – visi jie buvo žemesnio lygmens nusikaltėliai, koncentracijos stovyklų prižiūrėtojai, vietos policininkai ir pan. Straipsnyje rašoma, jog tribunolo tikslas – demonizuoti serbų tautą, o šis net 14 serbų paleidimas yra tik dar vienas įrodymas, jog TBTBJ kaip institucija yra nepagrįstai ir iš anksto nusistačiusi prieš serbus¹⁸⁷. Kiek kitoki, bet vis dar kritišką požiūrį į Hagą demonstruoja straipsnis „Zigičius nenusipelnė Hagos“, kuriame kritikojamas Zorano Zigičiaus teismas Hagoje. Sakoma, jog šis Bosnijos serbas iš Prijedora jau buvo nuteistas Banja Lukos teismo penkiolikai metų kalėjimo 1997 m. kovo 19 d. už Dankės Petkovičiaus nužudymą ir už sunkius nusikaltimus prieš kitų asmenų saugumą, o „į Hagą Zigičius norėjęs tik todėl, kad tikisi geresnių kalinimo sąlygų, švelnesnės bausmės bei galimybės grįžti į RS anksčiau laiko“¹⁸⁸. Nepaisant tribunolui išsakytos kritikos, šis straipsnis jau rodo kokybinę atskaitomybės normos sklaidos pokytį, nes kalbama apie atskaitomybės už padarytus nusikaltimus būtinybę ir griežtos bausmės svarbą. Taigi nuo atskaitomybės už karo nusikaltimus neigimo pereinama prie konstruktyvesnės, ne tiek pačios normos, kiek jos įgyvendinimo kritikos. Kita dalis straipsnių, pasirodžiusių 1998 m., pateikia teigiamų arba neutralių atsiliepimų apie TBTBJ ir atskaitomybę už karo nusikaltimus – pavyzdžiui, straipsnyje „Kaltinamieji karo nusikaltimais sugauti“ rašoma apie Miroslavą Kvočką ir Mladeną Radičių (abu Bosnijos serbai) suėmimą, tarpininkaujant SFOR pajėgoms. Straipsnyje rašoma: „kaltinamieji patys pasidavė SFOR kariams, kai tapo aišku, jog jų slapstymuisi ir laisvam judėjimui regione atėjo galas. Jie bus perduoti tribunolui ir teisiami už nusikaltimus, įvykdytus buvusios Jugoslavijos teritorijoje. Tarptautinė bendruomenė ne kartą yra sakiusi, jog savanoriškas įtariamųjų pasidavimas yra be

¹⁸⁷ „Dėmesio: TBTBJ ir įtariamieji karo nusikaltimais“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-05-15, p. 2.

¹⁸⁸ „Zigic nenusipelnio Hagos“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-05-01, p. 5.

galo svarbus taikos kūrimui ir susitaikymui BiH, todėl tikimės, kad šis pavyzdys paskatins ir kitus įtariamuosius pasiduoti“¹⁸⁹.

Svarbu pastebėti, jog po rinkimų 1998 metais į valdžią ateina nuosaikesnės politinės jėgos ir Prijedoro miesto Tarybos pirmininku tampa Serbų demokratų partijos atstovas Borislavas Maričius (SDS – Srpska Demokratska Stranka), todėl ir politinė retorika bendradarbiavimo bei atskaitomybės klausimais tampa nuosaikesnė. Pavyzdžiui, metų pradžioje Maričius teikė išsamų interviu apie situaciją Prijedore ir, kalbėdamas apie santykius su tarptautine bendruomene bei TBTHJ, sakė: „Prijedoro santykiai su tarptautine bendruomene yra ir išliks korektiški. Pastaruoju metu šis korektiškumas pagaliau buvo pastebėtas ir pripažintas, bet vėlgi, jei žiūrėsime į tai, kaip Hagos tribunolas ir SFOR pajėgos vykdo savo nurodymus, kaip jie ieško informacijos ir pan., tai suprasime, kaip šis galios centras žvelgia į Prijedorą“¹⁹⁰. Taigi nors vis dar egzistuoja atsargus požiūris į TBTHJ, tačiau jau pradedama kalbėti apie santykių korektiškumą ir galimą bendradarbiavimą. Gali būti, jog šie pokyčiai yra ganėtinai pragmatiški, nes, pavyzdžiui, straipsnyje „Už taiką“ Dušanas Beričius ir Borislavas Bojičius valdančiosios SDS susirinkime kalba apie „gudrią“, „išmintingą“ politiką: „Serbai turi šimtu procentu bendradarbiauti įgyvendinant Deitono taikos susitarimą (iš to eina ir tai, kad jiems reikia pripažinti TBTHJ bei su juo bendradarbiauti – *aut. komentaras*), o visos pastangos manevruoti (serb. *friziranje* – pažodžiui ‘apkirpinėti’) aplink šį susitarimą turi būti labai atsargios ir protingos“¹⁹¹.

1999 m. NATO vykdė bombardavimo kampaniją Kosove, todėl didžioji dalis straipsnių, parašytų nuo kovo 24 d. iki birželio mėnesio galo, smerkė tokius veiksmus ir reiškė palaikymą Serbijai. Tam buvo pasitelkiami įvairūs argumentai ¹⁹², spausdinami reportažai apie skirtingų visuomenės grupių protestus RS miestuose¹⁹³ bei kitaip rodoma parama Serbijos žmonėms. Didžiulis susidomėjimas įvykiais Serbijoje neblėso ilgai, šios temos atgarsiai matomi ir kituose tų metų mėnesių

¹⁸⁹ „Kaltinamieji karo nusikaltimais sugauti“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-04-17, p. 6.

¹⁹⁰ „Interviu su Borislav Marić“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-01-12, p. 3.

¹⁹¹ „Už taiką“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-04-10, p. 3.

¹⁹² Žr. straipsnius: „Ovacijos Jugoslavijai“, *Kozarski Vjesnik*, balandžio 2 d., p. 2; „Gėdos metas“, *Kozarski Vjesnik*, balandžio 2 d., p. 2; „Karas yra beprotybė“, *Kozarski Vjesnik*, balandžio 30 d., p. 7; P. Špadić, „Nereikia vykti į donorų konferenciją“, *Kozarski Vjesnik*, 1999-04-30, p. 7.

¹⁹³ Žr. straipsnius: „Protestavo ir policininkai“, *Kozarski Vjesnik*, 1999-04-04, p. 1; „Pasiūlymas dėl galutinio Prijedoro Tarybos išvadų projekto NATO agresijos prieš Federacinę Jugoslavijos Respubliką klausimu“, *Kozarski Vjesnik*, 1999-04-04, p. 1; M. Bogun, „Sportininkams Jugoslavija aukščiau visko“, *Kozarski Vjesnik*, 1999-04-04, p. 2; P. Špadić, „Nereikia vykti į donorų konferenciją“, *Kozarski Vjesnik*, 1999-04-30, p. 7.

Kozarski Vjesnik numeriuose¹⁹⁴. Kitas svarbus tų metų įvykis – tai birželį įvykęs Dragano Kolundžijos suėmimas. Kolundžija, dar žinomas kaip *Kole*, yra Bosnijos Serbas, buvęs Keratermo koncentracijos stovyklos Prijedora mieste prižiūrėtojas, pamainos viršininkas (vienas iš trijų). Keratermas – vienintelė koncentracijos stovykla, veikusi pačiame Prijedora mieste, buvusiam keramikos plytelių fabrike, vos pora minučių kelio automobiliu nuo miesto centro. Kolundžija buvo kaltinamas nusikaltimais žmoniškumui, sunkiais Ženevos konvencijų pažeidimais bei karo nusikaltimais. Be kolektyvinės atsakomybės už nežmoniškus išpuolius prieš asmenis, kalinamus stovykloje, Kolundžija buvo asmeniškai kaltinamas ir 140 vyrų nužudymu 3 kambaryje. Arešto orderyje rašoma, jog apie 1992 m. liepos 20 d. kaliniai iš Brdjo regiono buvo suvaryti į 3 kambarį. Tą dieną priešais kambarį buvo sustatyti automatai, o naktį į stovyklą pakviesti kareiviai, kurie apsupo kambarį puslankiu ir kartu su prižiūrėtojais pradėjo šaudyti į ten buvusius žmones. Po kelių valandų nė vieno iš kambaryje buvusių vyrų nebeliko gyvo. Arešto orderyje teigiama, kad Kolundžija įsakė į tam tikrus kambarius nešaudyti, tačiau nieko nepasakė apie 3 kambarį¹⁹⁵. Kaltinamasis sulaikytas birželio 7 d. britų karių iš SFOR pajėgų ir perduotas TBTBJ. Taigi 1999 m. birželio 11 d. *Kozarski Vjesnik* numeryje plačiai aptariamas Kolundžijos areštas. Pirmajame puslapyje trumpai anonsuojamas būsimas straipsnis „Kol visi tyli, Kolundžija jau Hagoje, o Mazdaras Prijedore“, o pats tekstas išspausdintas skiltyje „Aktualijos“, p. 6. Straipsnyje rašoma, kad tą dieną buvo sulaikyti du įtariamieji – Draganas Kolundžija ir Mladenaz Mazdaras. „Nepriklausomų šaltinių teigimu, Mazdaras iš pradžių buvo laikomas SFOR bazėje Tuzloje, o dabar jau yra pervežtas į Prijedorą, tuo tarpu Kolundžija perduotas Hagai [...]. Mes bandėme susisiekti su jų artimaisiais, tačiau dėl suprantamų priežasčių visi kalbėti atsisakė“. Straipsnyje toliau gilinamasi nebe į kaltinimus pateiktus šiems asmenims, tačiau į pačias sulaikymo aplinkybes. Teigiama, kad areštas buvęs grubus, įtariamieji sužeisti, psichologiškai traumuojant jų šeimos narius¹⁹⁶. Taip pat šiame *Kozarski Vjesnik* numeryje pateikti ir kiti du straipsniai – dviejų politinių partijų SRS (Srpska Radikalna Stranka) ir SNS (Srpska Narodni Savez) pareiškimai Kolundžijos

¹⁹⁴ „Incidentai dažni, pavojingi ir mes jiems nepritariame“, *Kozarski Vjesnik*, 1996-06-11, p. 2.

¹⁹⁵ The Prosecutor of the Tribunal Against Duško Sikirica, Damir Došen, Dragan Fustar, Dragan Kulundžija, Nenad Banović, Predrag Banović, Nikica Janjić, Dušan Knežević, Dragan Kondić, Goran Lajić, Dragomir Šaponja, Nedjeljko Timarac, Indictment, case No. IT-95-8-I <<http://www.icty.org/x/cases/sikirica/ind/en/sik-ii950721e.htm>> [žiūrėta 2014-05-03].

¹⁹⁶ „Kol visi tyli, Kolundžija jau Hagoje, o Mazdar Prijedore“, *Kozarski Vjesnik*, 1999-04-11, p. 6.

arešto klausimu. Abiejuose straipsniuose smerkiamos įtariamojo sulaikymo aplinkybės, plačiau neargumentuojant, kodėl¹⁹⁷.

2000 m. sausį *Kozarski Vjesnik* išspausdino ilgą interviu su Simo Brdaru, Jasenovaco memorialo kuratoriumi. Jasenovacas buvo viena iš koncentracijos stovyklų, veikusių Antrojo pasaulinio karo metais, įkurta „Ustašių“ režimo. Jasenovacas buvo trečia didžiausia Antrojo pasaulinio karo mirties stovykla, dar vadinama „serbiškuoju Aušvicu“¹⁹⁸. Jasenovaco pavyzdys neretai naudojamas ir propagandos tikslais, kaip savotiškas pateisinimas 1992–1995 m. karui buvusioje Jugoslavijoje. Brdaras interviu teigia, kad „tyla Jasenovaco klausimu lėmė, kad serbai spaudoje visuomet traktuojami kaip nusikaltėliai“, argumentuodamas, jog serbų tauta skaudžiai nukentėjo, todėl negalėjo jaustis saugiai šalia savo kaimynų¹⁹⁹. Kaip jau minėta anksčiau, straipsniai apie istorinius Antrojo pasaulinio karo įvykius šiame laikraštyje dažni, anksčiau (iki 1998 m.) „Serbai Bosnijoje XIX ir XX amžiuje“ buvo nuolatinė *Kozarski Vjesnik* sekcija, spausdinama 4 puslapyje iš karto po politinių aktualijų. Visuose šios sekcijos straipsniuose būdavo kalbama apie nusikaltimus, padarytus prieš serbų tautą Antrojo pasaulinio karo metais. Nors tiesiogiai tai niekuomet nebūdavo siejama su tuometiniu karu, tačiau galima manyti, jog buvo kuriamas palankus kontekstas paralelėms su neseniais įvykiais šalyje, tuo labiau kad objektyvi informacija apie serbų padarytus nusikaltimus arba nusikaltimus, padarytus prieš bosnius ar kroatų, nebuvo pateikiama arba būdavo griežtai neigiama. Po 1998 m., šiai sekcijai išnykus, tokių straipsnių pasirodydavo vis mažiau – ir šis yra retas, tačiau charakteringas pavyzdys.

2000 metais Prijedore suimtas kitas Prijedore gyvenęs Bosnijos serbas – Duško Sikirica. Sikirica, kaip ir Kolundžija, buvo kaltinamas nusikaltimais, įvykdytais Keratermo koncentracijos stovykloje. Reakcija į jo suėmimą laikraštyje nuosaikesnė, publikuojamas tik vienas straipsnis skirsnyje „Aktualijos“. Tai daroma trečiajame puslapyje šalia kitų svarbių politinių naujienų. Areštas nesmerkiamas, lakoniškai pristatoma, jog Sikirica sulaikytas kaip įtariamasis karo nusikaltimais, vykdytais buvusios Jugoslavijos teritorijoje. Aprašoma, jog kaltinamasis suimtas savo namuose,

¹⁹⁷ „Aptartas Kolundžijos areštas“ ir „Radikalai griežtai pasmerkė Kolundžijos suėmimą“, *Kozarski Vjesnik*, 1999-06-11, p. 2.

¹⁹⁸ D. B. Macdonald, *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim-centered propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester: Manchester University Press, 2001, p. 9.

¹⁹⁹ „Interviu su Simo Brdar – Jasenovaco memorialo kuratoriumi“, *Kozarski Vjesnik*, 2000-01-21, p. 3–4.

kuriuose tuo metu buvo jo mama, žmona ir du mažamečiai vaikai. Vis dėlto didelę dalį straipsnio sudaro arešto aplinkybių analizė, teigiama, jog įvykio vietoje aptikti kraujo pėdsakai rodo, kad SFOR galėjo jį mušti, buvo išspirtos namų durys, apgadinti vartai²⁰⁰.

2001 m. Hagos tribunolas nesusilaukė spaudos dėmesio, vieninteliame straipsnyje, metų pabaigoje, apie jį užsimenama netiesiogiai, interviu su Draganu Opačičiumi, kuris Sarajevo teismo buvo nuteistas už karo nusikaltimus. Straipsnyje rašoma, kad Opačičius ieško „tiesos ir teisingumo“. „Aš ieškau teisybės, nesijaučiu dėl nieko kaltas, manęs neteisė Haga, aš nieko blogo nepadariau“²⁰¹. Šią nuorodą į tribunolą galime laikyti kaip dar vieną TBTHJ įsitvirtinimo vietinių žmonių vaizduotėje ženklą.

Po 2001 m. tribunolas ir atskaitomybė už karo nusikaltimus vietos laikraštyje minimi tik epizodiškai. Per penkis tirtus metų mėnesius nepasirodė nė vienas su tuo susijęs straipsnis. Iš vėlesnių publikacijų verta paminėti nebent 2006 m. birželį publikuotą užsakomąjį straipsnį „Vojislavas Šešeljis – Prieš apgaulę ir melą“. Straipsnyje kalbama apie naujausios Vojislavo Šešeljo, Serbų radikalų partijos pirmininko, knygos pristatymą, kuriame dalyvavo jo gynybos liudininkas generolas Bozidas Delićius. Pats Šešeljis šiuo metu yra teisiamas TBTHJ už nusikaltimus žmoniškumui ir karo nusikaltimus. Arešto orderis jam išduotas 2003 m. vasario 14 d., o jis pats po kelių dienų savanoriškai pasidavė ir buvo perduotas teismui. Delićius, kreipdamasis į visus partijų lyderius RS ir Serbijoje kalbėjo, jog šie neleistų neigti „serbiškos istorijos ir serbiškos tiesos“. Straipsnyje rašoma, kad „knyga demaskuos Hagos tribunolą, kuris drįsta tyčiotis iš nukentėjusios tautos, prisegdamas jai nusikaltėlių ir genocido vykdytojų epitetą“. Neabejojama Šešeljo knygos svarba ir rašoma, jog tie, „kurie ją perskaitys, žinos, už ką balsuoti artėjančiuose spalio mėnesio rinkimuose“²⁰². Šis straipsnis išsiskiria iš bendro laikraščio konteksto, o pats Dr. Vojislavas Šešeljis yra pagarsėjęs kaip radikalas ir politinis marginalas. Straipsnis apie jo knygą yra užsakytas kaip politinė reklama (tekstas apvestas mėlynu rėmeliu)²⁰³. Kitais tiriamais mėnesiais TBTHJ minimas nebuvo, o interviu su

²⁰⁰ „Dar vienas Prijedoro serbas Hagoje“, *Kozarski Vjesnik*, 2000-06-30, p. 3.

²⁰¹ „Ieškau tiesos ir teisingumo“, *Kozarski Vjesnik*, 2001-11-30, p. 6.

²⁰² V. Šešelj, „Prieš apgaulę ir melą“, *Kozarski Vjesnik*, 2006-06-02, p. 6.

²⁰³ Įdomu, jog lauko tyrimo metu nepavyko susisiekti su SRS, Serbų radikalų partija, kuriai vadovauja Šešelj. Šios partijos biuro Prijedore telefonas atjungtas ir, nors ant durų kabo partijos iškaba bei

Kozarski Vjesnik žurnalistais parodė, jog paskutiniu metu apie tribunolo veiklą rašoma ypač mažai, trumpos informacinio pobūdžio žinutės pasirodo nebent tada, kai kas nors iš Prijedoro gyventojų yra nuteisiamas arba išteisinamas²⁰⁴.

Nuo 1999, 2000 m. ir vėliau akivaizdžiai matoma proeuropietiška, tolerancijos, demokratijos ir susitaikymo retorika. Straipsniuose cituojami politinių partijų atstovai kalba apie tai, kad jiems „sekasi eiti demokratijos keliu ir bendradarbiauti su tarptautine bendruomene“²⁰⁵ (SNS Biljana Plavšić), „būtina ir naudinga eiti į Europą“²⁰⁶ (SDP Borislavas Marićius), „Visas problemas, susijusias su pabėgėliais ir grįžtančiaisiais gyventi į Prijedorą, galime išspręsti glaudesniu RS valdžios bendradarbiavimu su OHR“²⁰⁷, „Prijedoro valdžios mąstyme akivaizdi Europietiškoji dimensija“²⁰⁸ (Europos Tarybos misijos BiH atstovas Jeanas Louisas Laurensas po apsilankymo mieste ir susitikimo su Borislavu Marićiumi ir Marko Pavićiumi), „Ateitis priklauso politikams, kurie sugebės suderinti nacionalinės ir ES vėliavų spalvas“²⁰⁹ (DSS Zoranas Zmijanjas). Provakarietiška ir proeuropietiška retorika šiuo atveju reiškia glaudesnę bendradarbiavimą su tarptautine bendruomene ir sykiu su TBTH, nes bendradarbiavimas su tribunolu visu pokario laikotarpiu išlieka pagrindine tarptautinės bendruomenės palankumo sąlyga. Pavyzdžiui, 2000 m. lapkritį Zagrebo aukščiausio lygio susitikimo metu pradėtas BiH stabilizacijos ir asociacijos su ES procesas aiškiai nurodo bendradarbiavimą su TBTH kaip vieną pagrindinių prioritetų²¹⁰. Vėlesnių (2005 m.) BiH derybų su ES metu sutarties pasirašymas atidėtas iki tol, kol BiH įgyvendins šias sąlygas: besąlygiškai bendradarbiaus su TBTH, sėkmingai reformuos visuomeninę transliuotoją, policiją ir viešojo administravimo sistemą²¹¹. TBTH pareigūnai labai palankiai vertina tokią ES politiką (angl. *conditionality politics*) ir mano, kad ji reikšmingai prisidėjo prie karo

nurodytas darbo laikas, durys užrakintos (tikrinta kelis kartus skirtingomis dienomis, skirtingu metu). Aplinkinių biurų darbuotojai nieko tiksliai nežino, tačiau jau kurį laiką nebuvo matę nieko nei ateinant, nei išeinant ir manė, jog biuras galėjo būti iškeltas kitur.

²⁰⁴ Autorės interviu su Nenad Knežević, RTV Prijedor žurnalistu, Prijedoras, 2013-06-24.

²⁰⁵ „Mes esame už Dodiką“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-11-27, p. 3.

²⁰⁶ „Mums būtina ir naudinga eiti į Europą“, *Kozarski Vjesnik*, 1999-06-11, p. 2.

²⁰⁷ „Savarankiškai į rinkimus“, *Kozarski Vjesnik*, 2000-01-21, p. 2.

²⁰⁸ „Europos keliu“, *Kozarski Vjesnik*, 2006-06-02, p. 1.

²⁰⁹ „Būtina rasti demokratišką konsensų nacionaliniu mastu“, *Kozarski Vjesnik*, 2006-06-02, p. 2.

²¹⁰ European Partnership with Bosnia and Herzegovina

<http://europa.eu/legislation_summaries/enlargement/western_balkans/r18012_en.htm> [žiūrėta 2015-02-25].

²¹¹ European Commission, Bosnia and Herzegovina 2007 Progress Report, Commission Staff Working Document, COM (2007) 663, Brussels, 2007-11-06, p. 53

<http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2007/nov/bosnia_herzegovina_progress_reports_en.pdf> [žiūrėta 2015-02-25].

nusikaltimais kaltinamų asmenų areštų. NATO taip pat kėlė bendradarbiavimo su TBTBJ sąlygą Bosnijos dalyvavimui Partnerystės taikos labui programoje (PPP) ir narystei pačioje organizacijoje²¹². BiH priimta į PPP tik 2006 m., o 2008 m. ji pakviesta pradėti intensyvią dialogą su aljansu. Tai padaryta po to, kai generalinis TBTBJ prokuroras pagaliau patvirtino, kad Bosnijos bendradarbiavimas su institucija pagerėjęs, o tuometinė jos vadovybė remianti atskaitomybės už nusikaltimus idėją bei pasisakanti už vis dar besislapstančių įtariamųjų sulaikymą²¹³.

Vieną iš nedaugelio retorikos kaitos tyrimų yra atlikusi Diane P. Orentlicher – rezultatai pristatomi jos knygoje *That Someone Guilty Be Punished: The Impact of ICTY on Bosnia*. Autorė pastebi, kad apie 2006 m. Bosnijos serbų politikų retorika buvo jau pasikeitusi – padarytų nusikaltimų neigimas buvo praeityje. Vis dėlto dauguma jų (tiek politikų, tiek paprastų žmonių tarpe) neskubėjo viešai apgailestauti už padarytas skriaudas. Autorė pateikia iliustratyvų žmogaus teisių aktyvisto Mervano Miraščijos komentarą: „Dodikas, kaip ir kiti serbų politikai, supranta, kad apie karo nusikaltimus reikia kalbėti kaip apie kažką blogo. Visi jie patvirtins, kad nusikaltusius privalu bausti. [...] Jie suvokia, kad būtų kvaila ir labai nenaudinga tai neigti, o tai jau reikšmingas pokytis...“²¹⁴. Orentlicher toliau aiškina, kad supratimas, jog už padarytus nusikaltimus turi būti baudžiama, buvo būdingas visiems jos apklaustiems informantams, nepriklausomai nuo jų tautybės, o „tai, kaip dažnai šis teiginys buvo pakartotas interviu, rodo, kad TBTBJ normatyvinė galia buvo ypač efektyvi“²¹⁵. Kito panašaus tyrimo rezultatai publikuojami Martinos Fischer ir Ljubinkos Petrović-Ziemer sudarytoje knygoje *Dealing with the Past in Western Balkans*. Čia, analizuodamas kiek vėlesnius (2010 metų) interviu duomenis su pagrindinėmis politinėmis partijomis RS, Ismetas Sejfija rašo, kad vietos politikai sutiko, jog buvusios Jugoslavijos visuomenės turi tvarkytis su savo praeitimi, kad būtų galima judėti pirmyn. Kalbinti PDP (Demokratinio progreso partija), SDS (Serbų demokratų partija) ir DP (Demokratų partija) atstovai manė, kad visos etninės

²¹² F. Bieber, G. Aybet, „From Dayton to Brussels: The Impact of EU and NATO Conditionality on State Building in Bosnia & Hercegovina“, *Europe-Asia Studies* 63(10), 2011, p. 1911–1937.

²¹³ J. Kim, *Balkan Cooperation on War Crimes Issues*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, Washington: The Library of Congress, 2008, p. 6.

²¹⁴ Diane P. Orentlicher, *That Someone Guilty Be Punished: The Impact of ICTY on Bosnia*, Open Society Justice Initiative, International Center for Transitional Justice, 2010, p. 91.

²¹⁵ Ten pat.

grupės turi prisiimti atsakomybę už padarytus nusikaltimus, o politikai turi parodyti teigiamą draugiško bendradarbiavimo pavyzdį²¹⁶.

Tyrimo metu pavyko paimti interviu iš pagrindinių Prijedoro politinių partijų²¹⁷, kurios tuo metu (t. y. 2013–2014 m.) buvo valdžioje. Kalbėti atsisakė tik DNS (jos lyderis – miesto meras Marko Pavičius), tačiau išvadas apie šios partijos poziciją galima nesunkiai padaryti iš daugybės viešų mero pasisakymų ir gausiai spaudai duodamų interviu. Įdomu, kad kalbinti politikai vieningai teigė, jog jų atstovaujamos partijos yra multietninės ir, net jei tradiciškai dauguma narių tokiose partijose kaip SDS ar Stranka za BiH yra serbai ir bosniai (atitinkamai), tačiau jos yra atviros visiems ir savo sąrašuose turi įvairių tautybių asmenų²¹⁸. Visi be išimties politikai teigė, jog didžiausi iššūkiai, su kuriais šiandien susiduria Prijedoras, yra socialinio-ekonominio pobūdžio (prasta socialinė apsauga, atgyvenusi švietimo sistema, didelis jaunimo nedarbas, skurdas): „Oficialios partijos pozicijos susitaikymo klausimu paprasčiausiai nėra. Kodėl? Nes mes nemanome, kad tai vis dar svarbu, svarbiausios šiandienos problemos yra ekonominės, ir būtent tam skiriame didžiausią dėmesį“²¹⁹, „mūsų partijos prioritetai yra ekonomika ir nedarbas“²²⁰, „svarbiausios Prijedoro problemos – ekonominės. Mano ir kitų mano partijos kolegų galva, nacionalistinės dimensijos politikoje jau seniai nebėra, niekas nebesugrąžins mūsų į tuos beprotiškus laikus... [...] Aš ir dabar manau, kad jei ne tam tikri pavieniai individai, konflikto iš viso niekada nebūtų buvę“²²¹, „Visi žmonės nori gero gyvenimo, todėl svarbiausia yra kalbėti apie investicijas, augimą, rūpintis, kad būtų

²¹⁶ I. Sejfija (2013), „Analysis of interviews with representatives of political parties in Bosnia-Herzegovina“, in: Martina Fischer, Ljubinka Petrović-Ziemer (eds.), *Dealing with the Past in the Western Balkans: Initiatives for Peacebuilding and Transitional Justice in Bosnia-Herzegovina, Serbia and Croatia*. Berghof Report No. 18. Berlin: Berghof Foundation, p. 93–98.

²¹⁷ Interviu paimti iš visų politinių partijų, kurių atstovai tyrimo atlikimo metu buvo išrinkti į Prijedoro miesto tarybą: Demokratų partija (Demokratska Partija), Demokratinio progreso partija (Partija demokratskog progres), Socialdemokratų partija (Socialdemokratska Partija), Partija už Bosniją ir Hercegoviną (Stranka za BiH), Demokratinės akcijos partija (Stranka demokratske akcije), Serbų demokratinė partija (Srpska demokratska stranka), Nepriklausomų socialdemokratų partija (Stranka nezavisnih socijaldemokrata).

²¹⁸ Autorės interviu su Željko Šormaz, SDS (Srpska Demokratska Stranka) partijos Prijedoro skyriaus atstovu. Interviu vyko SDS patalpose, Prijedoras, 2013-08-06, ir su Muharemu Murselović, Stranka za BiH partijos vadovu, kandidatu į RS prezidentus 2006 m., vienu iš Bošniakų bendruomenės lyderių, TBTHJ liudininku, buvusiu miesto vice-meru, ilgamečiu miesto tarybos nariu, Prijedoras, 2013-07-26.

²¹⁹ Autorės interviu su Željko Šormaz, SDS (Srpska Demokratska Stranka) partijos Prijedoro skyriaus atstovu, Prijedoras, 2013-08-06.

²²⁰ Autorės interviu su Maja Kunić, Demokratinio progreso partijos atstove Prijedoro miesto Taryboje (Partija Demokratskog Progres), Prijedoras, 2013-07-25.

²²¹ Autorės interviu su Ernest Badnjević, SDP (Socialdemokratska partija BiH) Prijedoro skyriaus partijos Tarybos prezidentu, Prijedoras, 2013-07-26.

prekių, kurias žmonės galėtų įpirkti. Kai šalis ekonomiškai stabili, tuomet ir žmonės labiau tolerantiški, labiau linkę suprasti... kaip sako 'meilė stipresnė, kai šaldytuvas pilnas'²²².

Kuomet politikų buvo klausiama apie TBTH ir atskaitomybę už padarytus nusikaltimus, visi sutiko, jog už nusikaltimus turi būti baudžiama, nors kai kurie jų išsakė ir priekaištų tribunolo veiklai: „Aš palaikau idėją, jog mes patys turėjome nuteisti savus. Man nepatinka, kad tai padarė kiti. Kaip gali teisėjas iš Ruandos teisti žmogų iš Bosnijos... niekas manęs neįtikins, kad jis supranta situacijos kontekstą. Taip, tribunolo tikrai reikėjo, bet galbūt jis galėjo būti tik kaip prižiūrinti institucija, o visą darbą būtų atlikę vietos teismai“²²³, „Manau, kad tribunolo tikrai reikėjo, bet jis turėjo nuteisti daug daugiau žmonių. Nemažai tų, kurie darė nusikaltimus, vis dar vaikšto laisvėje... be to, komunikacija su vietos žmonėmis tikrai galėjo būti geresnė“²²⁴. „Mes turime nubausti kaltuosius, juk žinome, kas jie tokie, čia mažas miestelis... visos tos baisybės buvo padarytos ne kažkokių žmonių iš šono, o mūsų draugų, kaimynų, giminaičių... Negaliu sakyti, kad nebuvo draugystės ar žmogiškumo, aišku, buvo, bet tie mėsininkai buvo stipresni... jie nesitikėjo sulauksią teisingumo... aš manau, kad RS valdžia privalo nuteisti kaltuosius nepriklausomai nuo jų tautybės, negalima to atleisti, tai yra susitaikymo sąlyga, jie ne patriotai – jie tikrų tikriausi nusikaltėliai“²²⁵.

Viešuose pasisakymuose meras Marko Pavičius beveik nepasisako TBTH klausimu, tačiau nuolat pabrėžia, jog Prijedoras yra saugus, klestintis, europietiškas miestas, kuriame yra vietos visiems. *Kozarski Vjesnik* nuo pat pirmosios jo kadencijos pradžios spausdina tokio ir panašaus pobūdžio jo pasisakymus: „Vietos valdžia kartu su policija ir miestiečiais įsipareigoja kurti saugią aplinką Prijedore. Prijedoras bus miestas visiems, nepaisant tikėjimo, tautybės, lyties, rasės ar kt. Visi gyventojai turi turėti galimybę džiaugtis saugiu ir geru gyvenimu“²²⁶, „Prijedoras –

²²² Autorės interviu su Dragan Dragojević, Demokratų partijos (Demokratska Partija) atstovu Prijedora miesto Taryboje, Prijedoras, 2013-07-24.

²²³ Autorės interviu su Dragan Dragojević, Demokratų partijos (Demokratska Partija) atstovu Prijedora miesto Taryboje, Prijedoras, 2013-07-24.

²²⁴ Autorės interviu su Ernest Badnjević, SDP (Socialdemokratska partija BiH) Prijedora skyriaus partijos Tarybos prezidentu, Prijedoras, 2013-07-26.

²²⁵ Autorės interviu su Senad Bratić, SDA Prijedora skyriaus prezidentu, Bosanski Novi, 2013-08-02.

²²⁶ „Kuriant miesto ir miestiečių saugumo strategiją“, *Kozarski Vjesnik*, 2005-12-25, p. 2.

saugus ir gražus miestas“²²⁷, „Prijedoras šiandien pirmąja BiH pagal sėkmingą nuosavybės grąžinimo įstatymų įgyvendinimą. Mes nežinome, ką reiškia išpuoliai religiniu ar tautybės pagrindu. Taigi Prijedoras ne tik kalbomis, bet ir darbais įrodo, jog yra atviras ir laisvas miestas, priimančias visus piliečius ir pasirengęs kurti geresnę ateitį su europietiška perspektyva“²²⁸. „Tiek mano, tiek ir SDA partijos tikslas yra gyventojų gerovė ir jų tarpusavio santykių korektiškumas. Prijedoro politinė, saugumo ir tarptautinių santykių situacija stabili jau daug metų ir gali būti puikiu pavyzdžiu kitiems miestams. Visos problemos turi būti sprendžiamos taikių derybų keliu [...] Kozaraco memorialo statyba yra geras pavyzdys to, kiek daug galime nuveikti kartu, kai mums netrukdo užsieniečiai ir priešiška nusiteikusi NVO“²²⁹.

Tyrimo metu taip pat buvo dalyvauta Prijedoro diasporos investicinio forumo renginiuose, kur atidarymo žodį tarė ir miesto meras. Jo kalba buvo dar vienas nuoseklios proeuropietiškos retorikos pavyzdys. Į susirinkusiuosius meras kreipėsi kaip į „prijedoriečius“, sakdamas, kad mieste gyventojai neskirstomi į bosnius, serbus, kroatus, sugrįžusiuosius ar nuolat čia gyvenusiuosius. Pavičius kalbėjo, kad visus gyventojus vienija bendras tikslas – Prijedoras yra jų namai ir visi jie nori čia gyventi geriau: „Mes esame Europos Vakarai Rytuose, mes siekiame sukurti visuomenę, vadovaudamiesi Vakarų ir Europos Sąjungos pavyzdžiu. Nesvarbu, kad mes vis dar nesame ten ir neaišku, ar kada nors būsime ES, tačiau tuo pavyzdžiu sekame jau šiandien“²³⁰. Taigi bent jau mero retorika viešojoje erdvėje yra nuosekli, ja skatinama tolerancija, giriamas miesto padarytas progresas ir deklaruojamas gerovės siekis visiems jo gyventojams. Kita vertus, miesto mero veiksmai ne visuomet atliepia jo žodžius. Pavičius yra ne kartą neigęs, jog Prijedoro mieste vyko genocidas²³¹, ir visai kludęs memorialų ar paminklų statybai, aukų atminimo

²²⁷ „Prijedoras saugus ir gražus miestas“, interviu su Marko Pavić, *Kozarski Vjesnik*, 2005-05-20, p. 4–5.

²²⁸ „Pokalbiai apie sugrįžimą“, *Kozarski Vjesnik*, 2006-06-16, p. 1.

²²⁹ „Vieningai už gyventojų gerovę“, *Kozarski Vjesnik*, 2013-07-12, p. 2.

²³⁰ Marko Pavić kalba Bosnijos ir Hercegovinos diasporos verslo forumo (BHdiaFor – Biznis forum Bosanskohercegovačke dijaspora), Prijedoras, 2013-08-11.

²³¹ „Marko Pavić negira genocid u Prijedoru“ (liet. *Marko Pavić neigia genocidą Prijedore*), Institute for Research of Genocide, Canada <<http://instituteforgenocide.org/?p=2512&lang=bs#>> [žiūrėta 2015-01-06]; „Pavića i politiku negiranja genocida zaustaviti glasovima i jedinstvom povratnika u RS“ (liet. *Pavić ir jo genocido neigimo politika tildo vienybės siekiančiųjų balsą ir stabdo sugrįžimus į RS*), *Oslobodjenje*, 2013-06-02 <<http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/pavica-i-politiku-negiranja-genocida-zaustaviti-glasovima-i-jedinstvom-povratnika-u-rs>> [žiūrėta 2015-01-06]; D. Džidić, M. Ristić, „Danom bijelih traka’ protiv negiranja genocida“ (liet. *„Baltojo kaspino diena“ prieš genocido neigimą*), *Balkan Insight*, 2012-03-31 <<http://www.balkaninsight.com/rs/article/danom-bijelih-traka-protiv-negiranja-genocida>> [žiūrėta 2015-01-06];

renginių organizavimui ar aktyviam dialogui apie praeitį. Paprastai meras argumentuoja, kad tokios šnekos tik sukelia nereikalingą įtampą ir gali suerzinti gyventojų serbų daugumą²³². Pasak ESBO pareigūnų, stebinčių politikų retoriką BiH, toks elgesys savaime nėra smerktinas, tačiau jis turėtų būti nuoseklus, t. y. jei manoma, kad nereikia statyti paminklų ar organizuoti minėjimų, tai to nereikia niekam, o ne tik bošniakams ar kroatams²³³.

IPC *Kozarski Vjesnik* (vietos radijo, televizijos ir laikraščio) žurnalistai interviu metu vieningai teigė, jog politikų kalbėjimas palaipsniui nuosaikėjo ir dabar yra visiškai kitoks, nei buvo pasibaigus karui. Jų manymu, retorika pradėjo keistis 1999–2000 metais²³⁴ ir, nors nacionalistinio pobūdžio pasisakymai bei tarpetninių įtampų kurstymas vis dar pastebimi, tačiau tai vyksta labai retai ir dažniausiai tik prieš pat rinkimus²³⁵. Kasdienėse politikų kalbose akcentuojamos socialinės problemos – nedarbas, sveikatos apsauga, būsto klausimai ir pan.²³⁶ „Dabar jau tikrai yra įprasta, jog politikai kalba apie Bosniją ir Hercegoviną, o ne tik apie Serbų Respubliką arba Federaciją. Jei serbų politikai ką nors panašaus būtų pasakę prieš dešimt ar tryliką metų, tikrai būtų apskelbti tėvynės išdavikais. Tai didžiulis žingsnis į priekį“²³⁷. Be to, žurnalistai išskyrė Prijedora politikų retoriką, teigdami, jog ji nuosaikesnė už nacionalinę (RS ir visos BiH lygmenyje). Pasak jų, nuo 2000 m. Prijedore vis stiprėja DNS (Demokratski Narodni Savez), kurios pirmininkas Pavičius jau trečią kartą iš eilės yra išrenkamas miesto meru. „Žodis ‘serbų interesas’ DNS retorikoje labai retas, atvirkščiai, jie visur pabrėžia, jog tikslingai išėmė žodį ‘serbų’ iš partijos pavadinimo ir visuomet kalba tik apie ‘prijedoriečius’, skatindami vieni kitus vertinti ne kaip

„Zahtjev da se gradonačelnik Prijedora izvini“ (liet. *Prašymas, jog Prijedora meras atsiprašytų*), *Aljazeera Balkans*, 2013-06-01 <<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/zahtjev-da-se-gradonacelnik-prijedora-izvini>> [žiūrėta 2015-01-06].

²³² Autorės interviu su Emir Hodžić, žmogaus teisių aktyvistu ir iniciatyvos „Jer me se tiče“ organizatoriumi, Prijedoras, 2013-07-30; Katarina Panić, nacionalinės naujienų agentūros SRNA žurnaliste Prijedore, Prijedoras, 2013-07-26; su humanitarinės draugijos „Čisto srce“ savanoriu, 2013-07-10.

²³³ Autorės interviu su OSCE žmogaus teisių pareigūnais, Banja Luka, 2013-08-01.

²³⁴ Autorės interviu su Tanja Mandić, RTV Prijedor vyr. redaktore, Prijedoras, 2013-07-03; su Nenad Knežević, RTV Prijedor žurnalistu, Prijedoras, 2013-06-24.

²³⁵ Autorės interviu su Milan Krčmar, IPC Kozarski Vjesnik žurnalistu, Prijedoras, 2013-07-05; A. Radošević, IPC Kozarski Vjesnik žurnaliste, Prijedoras, 2013-07-04; Stana Marinović, IPC Kozarski Vjesnik žurnaliste, Prijedoras, 2013-07-05.

²³⁶ Autorės interviu su Milan Bogun, IPC Kozarski Vjesnik žurnalistu, Prijedoras, 2013-07-04; Deborah Sovilj, IPC Kozarski Vjesnik žurnaliste, vakaro žinių laidos programos „Prijedoras šiandien“ redaktore, Prijedoras, 2013-07-03.

²³⁷ Autorės interviu su Katarina Panić, nacionalinės naujienų agentūros SRNA žurnaliste Prijedore, Prijedoras, 2013-07-26.

serbus, kroatų, bošniakus, pabėgėlius, sugrįžusiuosius ir pan., o kaip Prijedoro piliečius (serb. *Prijedorčani*)²³⁸.

Tarptautinės bendruomenės atstovai regione taip pat teigia, jog politikų retorika nuosaikėja. Pasak jų, paskutiniųjų vietos rinkimų metu jau buvo kalbama apie socialinio-ekonominio pobūdžio problemas, vis mažiau kliudant nacionalistinius klausimus, nors paprastai vietos rinkimai visuomet pasižymėdavo ypač aštria nacionalistine retorika²³⁹. Kalbėdami apie Prijedoro politikų retoriką, ESBO atstovai teigė, jog ji pabrėžtinai nuosaiki. „Miesto meras nuolat kalba apie pabėgėlių sugrįžusių į gimtąsias vietas integraciją, lygybę, ekonomikos vystymąsi.“²⁴⁰

Vis dėlto dalis informantų mano, kad pastaraisiais metais politinė retorika, užuot toliau nuosaikėjusi, paaštrėjo²⁴¹. „Manau, kad 2000–2006 buvo geriausi metai, tuomet politinė retorika ir buvo nuosaikiausia, tačiau paskutiniu metu viskas ėmė keistis“²⁴². Galimos kelios tokio paaštrėjimo priežastys. Visų pirma, retorikos paaštrėjimas, veikiamas neatsitiktinai, sutapo su OHR politikos pasikeitimu dėl pareigūnų atšaukimo iš pareigų už nacionalistinio pobūdžio pasisakymus. BiH Prezidiumo narys Draganas Čovićius – paskutinis OHR pašalintas pareigūnas 2005 m. kovo 29 d. Po to nė vienas pareigūnas nebuvo pareikštos pastabos ar pagrasinta nušalinimu, o patys OHR atstovybės darbuotojai teigia, jog tokia politika sugrąžinta nebus. Vadinasi, paties stipriausio turėto kontrolės mechanizmo tarptautinė bendruomenė jau atsisakė²⁴³. Antra, nacionalistinė retorika ir „baimės politika“ padeda vengti sudėtingų testinių problemų (nedarbo, švietimo ar socialinės apsaugos sistemų reformų, kovos su korupcija ir kt.) sprendimo. „Įbaugintos bendruomenės ir toliau balsuoja ‘už savus’ nebeklausdamos, kodėl švaistomos biudžeto lėšos ar nesprenžiami įsisenėję socialiniai klausimai“²⁴⁴. Trečia, negalima pamiršti, jog nuo

²³⁸ Ten pat.

²³⁹ Autorės interviu su OSCE žmogaus teisių pareigūnais, Banja Luka, 2013-08-01.

²⁴⁰ Ten pat.

²⁴¹ Taip mano nacionalinių naujienų agentūrų žurnalistai, vietos nevyriausybinų organizacijų ir pilietinės visuomenės bei tarptautinės bendruomenės atstovai.

²⁴² Autorės interviu su OHR Banja Luka regioninio skyriaus pareigūnais, Banja Luka, 2013-08-07.

²⁴³ Autorės interviu su Emir Hodžić, žmogaus teisių aktyvistu ir iniciatyvos „Jer me se tiče“ organizatoriumi, Prijedoras, 2013-07-30; Katarina Panić, nacionalinės naujienų agentūros SRNA žurnalistė Prijedore, Prijedoras, 2013-07-26; su OHR regioninio biuro Banja Lukoje atstovais, Banja Luka, 2013-08-07.

²⁴⁴ Autorės interviu su Ervin Blažević, organizacijos „Optimisti’2004 Kozarac“ vadovu, Kozaracas, 2013-07-31; Emir Hodžić, žmogaus teisių aktyvistu ir iniciatyvos „Jer me se tiče“ organizatoriumi, Prijedoras, 2013-07-30; Edin Ramulić, nevyriausybinių organizacijų Izvor vadovu, Prijedoras, 2013-06-26.

karo pabaigos praėjo mažiau nei dvidešimt metų, dauguma nukentėjusiųjų ir jų artimųjų vis dar gyvi ir vis dar kenčia nuo patirtų fizinių ar psichologinių traumų. Taigi manipuluoti elektorato nuoskaudomis bei sudėtinga socioekonominė situacija nėra sunku²⁴⁵. Galiausiai nacionalistinių partijų įsigalėjimas Serbų Respublikos valdžioje taip pat galėjo turėti poveikio bendram diskurso paaštrėjimui. SNSD (serb. Savez Nezavisnih Socialdemokrata) ir jų kandidatas dabartinis Serbų Respublikos prezidentas Miloradas Dodikas pasižymi stipria ir vis aštrėjančia nacionalistine retorika. Prezidentas nuolat agituoja už RS atsiskyrimą ir prisijungimą prie Serbijos, savo pasisakymais skatina įtampą, netoleranciją ir griaua pasitikėjimą tarp skirtingų etninių grupių šalies viduje²⁴⁶. Visa tai galėtų suponuoti ir tam tikrą vietos politinio elito pragmatiškumą perimant atskaitomybės normą bei atsisakant nacionalistinės retorikos, nes, tribunolui baigiant savo darbą ir tarptautinei bendruomenei mažinant spaudimą, politikai vėl ima grįžti prie nacionalistinių įtampų kurstymo. Vis tik, nepaisant šio neseno paaštrėjimo, vietos pilietinė visuomenė jau yra susipažinusi su atskaitomybės retorika ir ją girdėjusi iš savo rinktų politikų lūpų. Taigi jos reikalavimai jau legitimuoti ir turi pagrindą kurti spaudimą tęsti karo nusikaltimų tyrimus, atlyginti nuo jų nukentėjusiems asmenims, įtvirtinti teisingumą ir pasirūpinti, kad nusikaltimai nebepasikartotų.

Kitas svarbus aspektas, kurį reikia aptarti: ar elito retorika atitiko jų veiksmus, t. y. ar buvo bendradarbiaujama su TBTBJ teikiant informaciją, leidžiant tyrėjams lankytis nusikaltimų vietose, suimant ir perduodant įtariamuosius, bei ar buvo imamasi kokių nors savarankiškų iniciatyvų dėl teisingumo garantavimo nusikaltimus padariusiems ir nuo jų nukentėjusiems asmenims. Atsakymai į abu šiuos klausimus yra teigiami, ir tai iš principo leidžia teigti, jog atskaitomybės norma ilgainiui

²⁴⁵ Autorės interviu su Goran Zorić, nevyriausybinių organizacijos KVART vadovu, vienu iš iniciatyvos „Jer me se tiče“ (liet. *Nes man rūpi*) steigėjų, vienu iš pagrindinių „Baltojo kaspino“ dienos minėjimo organizatoriumi, Prijedoras, 2013-07-26.

²⁴⁶ Žr. I. Sejfija, „Analysis of interviews with representatives of political parties in Bosnia-Herzegovina“, in: M. Fischer, L. Petrović-Ziemer (eds.), *Dealing with the Past in the Western Balkans. Initiatives for Peacebuilding and Transitional Justice in Bosnia- Herzegovina, Serbia and Croatia, Berghof Report No. 18*, Berlin: Berghof Foundation, 2013, p. 90; C. S. Chivvis, „Back to the Brink in Bosnia?“, *Survival: Global Politics and Strategy* 52(1), 2010, p. 97–110; S. Woehrel, *Bosnia and Herzegovina: Current Issues and U.S. Policy*, Congressional Research Service, 2013 <<http://fas.org/srgp/crs/row/R40479.pdf>> [žiūrėta 2014-10-11]; G. Toal, „‘Republika Srpska will have a referendum’: the rhetorical politics of Milorad Dodik“, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 41(1), 2013, p. 166–204; M. Davor, „The role of opinion leaders in the dissemination of media messages during the pre-election period: The case of Bosnia and Herzegovina“, *CEU Political Science Journal* 2, 2011, p. 167–191; V. Džihic, A. Wieser, „Incentives for Democratisation? Effects of EU Conditionality on Democracy in Bosnia & Hercegovina“, *Europe-Asia Studies* 63(10), 2011, p. 1803–1825.

įsitvirtino. Politikų retorika, iš pradžių tik mechaniškai atkartojusi tai, ko iš jų tikėjosi tarptautinė bendruomenė, pamažu pavirto į atitinkamus veiksmus. Taip buvo siunčiamas signalas vietos žmonėms, jog atskaitomybė yra siektina, o atlyginti už padarytą žalą – privalu. Pirmaisiais TBTBJ gyvavimo metais tarptautinė bendruomenė pagrįstai nerimavo dėl buvusios Jugoslavijos valstybių bendradarbiavimo. Iš tiesų kurį laiką nė vienas iš įtariamųjų nepasidavė ar nebuvo suimtas. Pasak Victorio Peskino, tuo metu aukščiausi tribunolo pareigūnai aktyviai derėjosi su NATO dėl jų taikdarių panaudojimo suimant įtariamuosius²⁴⁷. Buvo akivaizdu, kad vietos vyriausybės (Serbija, Kroatija, Serbų Respublika) nenusiteikusias geranoriškai, o savo policijos pajėgų TBTBJ neturėjo. Derybos pagaliau davė rezultatų 1997 m. liepą, kuomet SFOR pajėgos Prijedore nukovė areštui pasipriešinusį Simo Drljačą ir suėmė Mičo Kovačevićių, o spalį tribunolui pasidavė net dešimt Bosnijos kroatų. Be to, 1998 m. RS ministru pirmininku tapo Miloradas Dodikas, kuris tuo metu buvo laikomas nuosaikiu politiku ir vykdė provakarietišką politiką. RS santykiai su TBTBJ ženkliai pagerėjo – Dodiko nurodymu tribunolui netgi leista atidaryti regioninį biurą Banja Lukoje. Šis politiko žingsnis pademonstravo, kad visuomenės nuomonė RS pasikeitė ir kad serbų perdavimas Hagai imtas traktuoti nebe kaip „išdavikiškas aktas“, o drąsus žingsnis²⁴⁸. Pakankamai greitai pradėta suiminėti įtariamuosius, o TBTBJ perduoti net tokio aukšto rango politikai kaip Momčilo Krajišnikas [M. Krajišnikas kartu su R. Karadžićiumi įkūrė SDS, po karo jis tapo vienu iš trijų BiH prezidiumo narių – L. S.]²⁴⁹. Detalesnė informacija apie TBTBJ pareikštus kaltinimus ir įtariamųjų sulaikymo statistiką pateikiama 9 lentelėje.

9 lentelė. TBTBJ arešto orderių išdavimo ir kaltinamųjų sulaikymo statistika (tik už nusikaltimus, įvykdytus Prijedoro savivaldybėje)

Vardas, Pavardė	Kaltinimai pareikšti	Areštas	Sulaikė
Duško Tadićius	1995-02-13	1994	Vokietija
Milojicas Kosas	1998-11-09	1998	SFOR

²⁴⁷ V. Peskin, *International Justice in Rwanda and the Balkans: Virtual Trials and the Struggle for State Cooperation*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 50–51.

²⁴⁸ D. P. Orentlicher, *That Someone Guilty Be Punished: The Impact of the ICTY in Bosnia*, Open Society Justice Initiative, International Center for Transitional Justice, 2010, p. 30.

²⁴⁹ R. Bank, „Cooperation with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia in the Production of Evidence“, *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 4, 2000, p. 234.

Miroslavas Kvočka	1998-11-09	1998	SFOR
Mlado Radičius	1998-11-09	1998	SFOR
Zoranas Žigicčius	1998-11-09	1998	pasidavė
Radoslavas Brđanina	1999-03-14	1999	SFOR
Damiras Došen	1995-07-21	1999	SFOR
Draganas Kolundžija	1995-07-21	1999	SFOR
Momiras Taličius	1999-03-14	1999	Austrija
Duško Sikirica	1995-07-21	2000	SFOR
Momčilo Krajišnikas	2000-02-25	2000	SFOR
Dragoljubas Prcačas	1998-11-09	2000	SFOR
Nenadas Banovićius	1995-07-21	2001	Serbija
Predragas Banovićius	1995-07-21	2001	Serbija
Slobodanas Miloševićius	1999-05-24	2001	Serbija
Biljana Plavšić	2000-04-07	2001	pasidavė
Milomiras Stakičius	1997-03-13	2001	Serbija
Darko Mrđas	2002-04-26	2002	SFOR
Mičo Stanišičius	2005-02-23	2005	pasidavė
Radovanas Karadžičius	1995-07-25	2008	Serbija
Stojanas Župljaninas	1999-03-14	2008	Serbija
Ratko Mladičius	1995-07-25	2011	Serbija
Mirko Babičius	2003-11-06	Kaltinimai atmesti	–
Zdravko Govedaricas	1995-02-13	Kaltinimai atmesti	–
Grubanas	1995-02-13	Kaltinimai atmesti	–
Nikica Janjičius	1995-07-21	Mirė	–
Draganas Kondičius	1995-07-21	Kaltinimai atmesti	–
Predragas Kostičius	1995-02-13	Kaltinimai atmesti	–
Goranas Lajičius	1995-07-21	Kaltinimai atmesti	–
Nedeljko Paspaljus	1995-02-13	Kaltinimai atmesti	–
Milanas Pavličius	1995-02-13	Kaltinimai atmesti	–
Milutinas Popovičas	1995-02-13	Kaltinimai atmesti	–
Draženko Predojevičius	1995-02-13	Kaltinimai atmesti	–
Željko Savičius	1995-02-13	Kaltinimai atmesti	–
Dragomiras Šaponja	1995-02-13	Kaltinimai atmesti	–
Nedjeljko Timaracas	1995-02-13	Kaltinimai atmesti	–

Kitas svarbus bendradarbiavimo aspektas – vietos teismų ir TBTBJ santykiai:

1996 m. vasarį Bosnijos, Serbijos ir Kroatijos lyderiai susitiko Romoje, kur vyko pirmoji taikos palaikymo konferencija, skirta aptarti Deitono taikos susitarimo įgyvendinimo progresą. Šiame susitikime susitarta, kad vietos valdžia galės suimti tik tuos įtariamuosius, kuriems kaltinimus pareiškė TBTHJ, arba tuos, kurių areštui pritarė TBTHJ generalinis prokuroras (angl. *Rules of the Road procedure*). TBTHJ generalinis prokuroras sutiko peržiūrėti visas jam perduotas karo nusikaltimais įtariamų asmenų bylas ir pateikti išvadas bei rekomendacijas dėl tolesnio baudžiamojo persekiojimo. Taigi, jei nacionalinė policija norėjo suimti ką nors, kam TBTHJ nebuvo išdavęs arešto orderio, ji privalėjo kreiptis į generalinio prokuroro kabinetą ir paprašyti peržiūrėti turimus įrodymus. Iš viso TBTHJ generalinio prokuroro kabineto darbuotojai peržiūrėjo 1419 bylų, susijusių net su 4985 įtariamaisiais, ir pritarė 848 asmeninių bylų iškėlimui ²⁵⁰. Toks glaudus bendradarbiavimas neleido vietos valdžiai politizuoti vykdomo teisingumo ir sykiu suteikė galimybę vietos teismų personalui mokytis iš TBTHJ. Visos peržiūrėtos bylos buvo grąžinamos atgal su komentarais, todėl ilgainiui vietos advokatams, teisėjams ir prokurorams ėmė darytis aiškiau, kokie yra pateikiamų įrodymų standartai, ko tikimasi iš karo nusikaltimų teismų ir kokie kaltinimai yra pagrįsti arba nepagrįsti. Be to, nuo 2000-ųjų Bosnijos teismuose imtasi reformų, kurios apėmė ir šalies teisėjų bei prokurorų kadrų peržiūrėjimą. Nors už peržiūrėjimo procedūras pačioje šalyje buvo atsakinga Jungtinių Tautų misija Bosnijoje, dauguma dokumentų, kuriais buvo remiamasi atliekant patikras, buvo gauti iš TBTHJ generalinio prokuroro kabineto. Jei ne TBTHJ, tokie dokumentai JT misijai būtų buvę neprieinami.

2002–2003 m. taip pat imtasi reformų, vedusių prie karo nusikaltimų teismų padalinių įsteigimo BiH teismuose. Karo nusikaltimų padaliniai buvo įkurti 2005 m. kovo 9 d. Nuo 2005 m. ir RS vadovybė pradėjo perdavinėti dokumentus TBTHJ ir BiH prokuroro kabinetams, o 2006 m. gruodį netgi įkūrė specialią darbo grupę bendradarbiavimui su TBTHJ skatinti ²⁵¹. 2010–2011 m. Berghofo Fondo atliktas tyrimas apie pereinamojo laikotarpio teisingumo iniciatyvas BiH pateikė išvadą, jog nors pirmaisiais TBTHJ gyvavimo metais nei buvusios Jugoslavijos piliečiai, nei vietos vyriausybės ir parlamentai nerodė didelio noro užsiimti karo nusikaltimų išaiškinimu ar baudžiamosios atsakomybės už juos nustatymu, ilgainiui šalys pasuko

²⁵⁰ Orentlicher, p. 111.

²⁵¹ Orentlicher, p. 30.

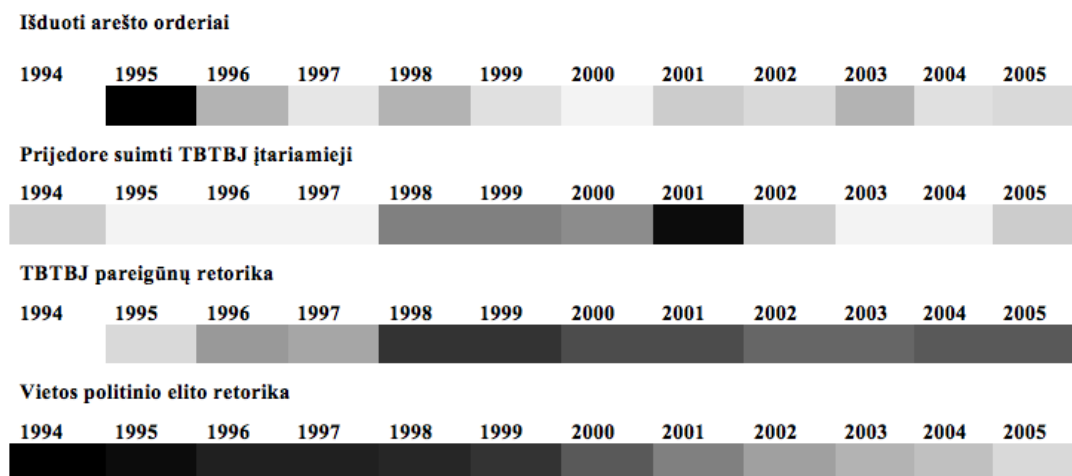
demokratijos link ir pradėjo bendradarbiauti su TBTBJ bei demonstruoti vis didesnę norą savarankiškai tirti karo nusikaltimus²⁵². Tyrimo metu atlikti kokybiniai interviu su TBTBJ atstovais, Dingusių asmenų komisijų darbuotojais, prokurorais bei advokatais Bosnijoje, Serbijoje ir Kroatijoje. Kalbinti TBTBJ atstovai bendradarbiavimą su vietos teismais vertino labai gerai. Pasak jų, bendradarbiavimas yra dažnas, tiesioginis, labai profesionalus ir konstruktyvus²⁵³.

Galiausiai apibendrinant įdomu palyginti, kaip tribunolo spaudimas, vietos politikų retorika ir įtariamųjų suėmimai Prijedore yra išsidėstę laike. Iš informacijos, pateiktos aukščiau, matome, kad visi trys parametrai kinta, tačiau neaišku, ar ir kaip jų kaita dera tarpusavyje. Paveikslėlyje apačioje pateikiami duomenys parodo, kad dauguma TBTBJ arešto orderių buvo išduota palyginti anksti, t. y. 1995 m. (tik pasibaigus arba besibaigiant karui BiH). Tribunolo retorika ir spaudimas bendradarbiauti buvo ypač aštrūs 1998–1999 m., kuomet karas jau buvo pasibaigęs, o progresas gerokai lėtesnis, nei buvo galima norėti. Tuo pat metu vietinio politinio elito retorika vis dar buvo ypač nacionalistinė ir neigianti bet kokią atsakomybę už karo metais vykdytus nusikaltimus. Paveikslėlis leidžia geriau pastebėti, kad, aštrėjant TBTBJ retorikai, vietos politinio elito retorika švelnėjo, o ilgainiui politikų žodžiai virto darbais, t. y. padaugėjo suimtų įtariamųjų karo nusikaltimais.

²⁵² L. Petrović-Ziemer, „Analysis of Interviews with TJ Institutions: ICTY, Domestic Judiciary and Commissions for Missing Persons“, in: Martina Fischer, Ljubinka Petrović-Ziemer (eds.), *Dealing with the Past in the Western Balkans: Initiatives for Peacebuilding and Transitional Justice in Bosnia-Herzegovina, Serbia and Croatia, Berghof Report No. 18*, Berlin: Berghof Foundation, 2013, p. 30.

²⁵³ M. Fischer, L. Petrović-Ziemer, p. 40

1 paveikslėlis. Išduotų arešto orderių ir suimtų įtariamųjų santykis su TBTBJ ir vietos pareigūnų retorikos pokyčiais.

Pastaba: Spalvos žymi intensyvumą“ kuo tamsesnė spalva, tuo daugiau išduotų arešto orderių ir suimtų įtariamųjų arba tuo aštresnė TBTBJ ir vietos politinio elito retorika. Tamsiausia spalva (juoda) kiekvienoje skalėje žymi tą mėnesį, kuriuo įvykių / pasisakymų skaičius pats didžiausias, o šviesiausia (balta) – mažiausias. Kitos spalvos paskirstytos proporcingai tamsėjančia / šviesėjančia tvarka. Pavyzdžiui, jei didžiausias areštų skaičius yra 11, tai mėnuo, per kurį buvo išduota 11 orderių, bus žymimas juoda spalva, o mėnuo, per kurį orderių neišduota, žymimas balta spalva. Atitinkamai du arešto orderiai žymimi pačia šviesiausia pilka (10 proc.), 5 – kiek tamsesne (40 proc.), 7 – dar tamsesne (60 proc.) ir t. t.

3. H3: Vietos bendruomenė pasinaudoja atsiradusiu politinių galimybių langu ir ima organizuotai reikalauti tesėti pažadus (buriasi į formalias ir neformalias organizacijas / asociacijas)

Priežastinis mechanizmas suponuoja, jog vietos politinis elitas perima TBTBJ naudojamą atskaitomybės retoriką strateginiais tikslais, tačiau tai darydamas įpuola į savotiškus retorikos spąstus, nes pilietinė visuomenė ima iš jų reikalauti realiais darbais pagrįsti savo kalbėjimą apie atskaitomybę ir teisingumą nusikaltėliams bei jų nusikaltimų aukoms. Kuomet tarptautinės bendruomenės (TBTBJ) ir vietos elito retorika sutampa, atsiranda politinių galimybių langas, kuriuo pasinaudoja pilietinė bendruomenė. Ji ima organizuotis ir teikti reikalavimus valdžiai. Nettelfield šį

fenomeną pavadina „teisine mobilizacija“, t. y. tokia politinio dalyvavimo forma, kai piliečiai naudojami egzistuojančiomis teisinėmis normomis ir kolektyviai reikalauja, jog jomis būtų vadovaujamasi reguliuojant valstybinių veikėjų elgesį. Autorė pateikia pilietinių iniciatyvų pavyzdžių iš Srebrenicos, BiH (Srebrenicos motinos, Srebrenicos moterys, Srebrenicos ir Podrinje motinos, Hasano Nuhanovičiaus ir Rizo Mustafičiaus giminaičių grupė), kur aukų artimieji ėmė organizuotis ir kreiptis į teismą, reikalaudami tarptautinės bendruomenės ir Nyderlandų Karalystės atskaitomybės už 1995 m. liepą daugiau nei 8 tūkst. Srebrenicoje nužudytų bošniakų vyrų ir berniukų. Pasak autorės, tribunolas tuo metu²⁵⁴ jau buvo gerokai nuvylęs regiono aukas ir joms atstovaujančias organizacijas, tačiau tuo pat metu savo veikla ir retorika buvo legitimavęs aukų artimųjų reikalavimus ir suteikė jiems faktinės informacijos, kurios reikėjo norint apginti savo tiesą²⁵⁵. Autorės aprašyti pavyzdžiai rodo, kad atskaitomybės norma BiH buvo perimta, pritaikyta ir netgi kūrybiškai išsiplėsta, kad apimtų naujus tarptautinės bendruomenės veikėjus ir naujo tipo nusikaltimus – pavyzdžiui, seksualinį smurtą, kuris iki tol nebuvo laikomas karo nusikaltimu. Be to, tai rodo, kad vis dar stipriame nusikaltimų neigimo kontekste kilo vertingos diskusijos apie atskaitomybę ir tai buvo daroma naudojantis teisine logika bei teismo salės retorika, perimta iš TBTHJ.

Norint patikrinti šią priežastinio mechanizmo grandį, reikia peržiūrėti, ar Prijedore tikrai būrėsi organizacijos, atstovaujančios aukų ir jų artimųjų interesams ir ar jų retorika atliepia TBTHJ ir vietos politikų vartojamą atskaitomybės retoriką. Šių empirinių įrodymų svorio testai yra sąlyginai aukšto patikimumo ir unikalumo. Jei būtų rasta prognozuojamų duomenų apie vietos bendruomenės narių (iš skirtingų etninių grupių) dalyvavimą bendroje, su TBTHJ susijusioje veikloje, tuomet tikimybė, kad jie turėtų alternatyvų paaiškinimą, ganėtinai maža. Be to, norint įrodyti, jog TBTHJ skatina socialinę grupių mobilizaciją ir taip kuria pasitikėjimą, šiuos duomenis rasti būtina.

Deja, nuoseklių duomenų apie tai, kiek organizacijų ir kada užregistruota Prijedore, nėra, tačiau yra trys šaltiniai, kurių duomenimis galime remtis kaip atskaitos taškais: a) Vietos demokratijos agentūrų asociacija kartu su ES 2012 m.

²⁵⁴ Kalbama apie 2007–2008 metus kuomet prasidėjo teisminiai procesai, tačiau reikia turėti galvoje, jog pasiruošimas jiems truko dar kelerius metus.

²⁵⁵ Nettelfield, p. 101 ir 104.

finansavo projektą „Pilietinė bendruomenė už dialogą ir partnerystę“. Vienas iš projekto rezultatų – visų tuo metu Prijedore veikusių nevyriausybinių organizacijų ir draugijų sąrašas su trumpu jų veiklos aprašu ir kontaktine informacija; b) Prijedoro savivaldybė interneto svetainėje viešina informaciją apie čia veikiančias NVO, kuri, nors ir retai atnaujinama, nurodo, kada organizacijos buvo užregistruotos Banja Lukos teisme; c) USAID pateikia informaciją apie buvusių koncentracijos stovyklų kalinių, civilinių karo aukų ir karo veteranų bei aukų artimųjų asociacijas visoje BiH. Šie duomenys, papildyti interviu metu gauta informacija (pridedant naujai įsikūrusių arba senesnių, bet dar neminėtų organizacijų), leidžia bent apytiksliai susidaryti vaizdą apie aktyviausias Prijedoro nevyriausybines organizacijas ir jų veiklos pobūdį, nustatant, kada ir kokių tikslų jos buvo įkurtos. Duomenų pavyko rasti apie 83²⁵⁶ Prijedoro savivaldybėje registruotas nevyriausybines organizacijas ar piliečių asociacijas. Iš jų net 13 jungia nuo karo nukentėjusius asmenis (karo veteranus, civilines karo aukas, jų artimuosius, dingusiųjų be žinios asmenų artimuosius ir pan.) arba laiko juos tikslinę savo darbo grupę (žr. 10 lentelę). Be šių asociacijų, yra dar apie 24 socialinė humanitarinė arba pilietinės visuomenės kūrimo veikla užsiimančios NVO, kurios, nors savo prioritetine veikla ir nelaiko nuo karo nukentėjusiųjų asmenų ar jų interesų atstovavimo, tačiau tuo taip pat užsiima. Pavyzdžiui, Nanseno dialogo centras dirba su pokonfliktnėmis visuomenėmis visame pasaulyje ir įvairaus pobūdžio projektais skatina konflikto transformaciją. Prijedoro biuras rengia nesmurtinės komunikacijos mokymus, užsiimta taikos švietimu (angl. *peace education*), rūpinasi pabėgėlių integracija, vietos bendruomenės ryšiais su diaspora, atlieka nacionalistinės retorikos ir genocido neigimo spaudoje monitoringą ir t. t. Nors tiesiogiai jie ir neburia nuo konflikto nukentėjusių aukų, tačiau netiesiogiai atstovauja ir jų interesams bei sprendžia su jų geroje susijusias problemas.

²⁵⁶ Interviu metu Prijedoro savivaldybės Socialinių reikalų skyriaus vedėja Ljiljana Babić teigė, jog Prijedore šiuo metu yra daugiau nei 60 nevyriausybinių organizacijų, iš kurių 2013 m. net 56 buvo finansuotos (bent iš dalies) iš savivaldybės biudžeto (Autorės interviu su Ljiljana Babić, Socialinių reikalų skyriaus vedėja Prijedoro savivaldybėje, Prijedoras, 2013-08-06). Galime daryti išvadą, kad dalis iš minėtų 85 organizacijų yra tiesiog sustabdžiusios arba nutraukusios savo veiklą, vis dėlto to patikrinti neįmanoma, nes p. Babić oficialaus šiuo metu registruotų NVO sąrašo pateikti negalėjo ir nukreipė į Prijedoro savivaldybės interneto svetainę, kurioje informacija gerokai pasenusi, dalis aktyviai veikiančių organizacijų nėra įtrauktos.

10 lentelė. Nevyriausybinių organizacijų Prijedore

Eil. nr.	Nevyriausybinių organizacijos / asociacijos pavadinimas	Įkūrimo data ²⁵⁷	Veiklos sritis
1.	Žuvusių karių ir dingusių civilių šeimų asociacija (Prijedora savivaldybė)	1992	Interesų atstovavimas, pagalba veteranų ir dingusiųjų artimiesiems
2.	Moterų asociacija „Srcem do mira“	1993	Darbas su konflikto aukomis ir jų artimaisiais, socialinė humanitarinė veikla
3.	NVO „Izvor“	1996	Atstovavimas, pagalba aukoms ir jų artimiesiems, dingusiųjų šeimoms, bendradarbiavimas su TBTHJ
4.	Koncentracijos stovyklos kalinių vaikų asociacija „Jastrebarsko 1942. godine“	2011	Interesų atstovavimas, pagalba aukoms ir jų artimiesiems
5.	Koncentracijos stovyklų kalinių asociacija „Kozarac“	2004 ²⁵⁸	Interesų atstovavimas, pagalba aukoms ir jų artimiesiems
6.	NVO „Svjetionik“	1999	Darbas su konflikto aukomis (karo traumas patyręs jaunimas)
7.	Moterų asociacija „Donja Puharska“	2002	Darbas su konflikto aukomis ir jų artimaisiais, socialinė humanitarinė veika
8.	NVO „Optimisti’2004 Kozarac“	2004	Darbas susijęs su Kozaraco rekonstrukcija, paminklų aukų atminimui statymu, grįžusiųjų reintegracija
9.	Civilių karo aukų asociacija (Prijedora savivaldybėje)	2005	Interesų atstovavimas, pagalba aukoms ir jų artimiesiems
10.	NVO „Most mira“	2006	Darbas su konflikto aukomis ir jų artimaisiais, konflikto transformacija
11.	Koncentracijos stovyklų kalinių asociacija „Prijedor 92“	2007	Interesų atstovavimas, pagalba aukoms ir jų artimiesiems
12.	NVO „Altruist“	2007	Socialinė humanitarinė veikla, darbas su sugrįžusiais pabėgėliais
13.	RS karo veteranų asociacija (Prijedora savivaldybėje)	2009	Interesų atstovavimas, pagalba veteranams ir jų artimiesiems

Iš lentelės matyti, kad pirmos karo aukas buriančios asociacijos pradėjo kurtis dar iki atsirandant TBTHJ arba tik jam pradėjus veiklą – t. y. 1992 ir 1993 m. Tai galėtų būti labai svarus argumentas prieš galimai TBTHJ padarytą poveikį, tačiau interviu metu (interviu imti iš abiejų pirmųjų organizacijų steigėjų) paaiškėjo, jog šios buvo sukurtos kiek kitokiais tikslais ir jų pobūdis transformavosi tik metams bėgant.

²⁵⁷ Kai kurių organizacijų įkūrimo datos gali būti netikslios, nes nemažai Prijedore viekiančių NVO turi dvi įkūrimo datas – neoficialią, t. y. kada organizacija pradėjo veiklą, ir oficialią, kada ji buvo užregistruota Banja Lukos apygardos teisme, sumokant steigiamąjį mokestį. Pavyzdžiui, „Izvor“ ir „Prijedor’92“ neoficialiai veikė po penkerius ir daugiau metų, nes, pasak jų atstovų, Prijedore politinis klimatas nebuvo palankus organizacijų įregistravimui (Autorės interviu su Edin Ramulić, nevyriausybinių organizacijos Izvor vadovu, Prijedoras, 2013-06-26; su Sudbin Musić, organizacijos Udruženje logoraša „Prijedor 92“ sekretoriumi, Prijedoras, 2013-07-15). Datos netikslios, nes aukščiau aprašytuose šaltiniuose datos nurodomos dažnai nedetalizuojant, ar tai organizacijos įkūrimo, ar jos įregistravimo Banja Lukoje data.

²⁵⁸ Informacijos apie šios organizacijos įkūrimo arba užregistravimo datą niekur nepavyko rasti; pati organizacija į el. laiškus neatsakė. Spauloje ji pirmą kartą paminėta 2004 m.

Pasak žuvusių karių ir dingusių civilių organizacijos įkūrėjos ir dabartinės vadovės Zdravkos Karlicos, organizacija įkurta spontaniškai, nes tuo metu to reikėjo: „Dažnai susitikdavome kapinėse ir galiausiai nutarėme, kad būtų gerai organizuotis ir padėti vieni kitiems. Dauguma žuvusiųjų buvo neturtingi žmonės, darbo klasės atstovai, jų šeimos liko be maitintojų, kažkas jiems turėjo pagelbėti“²⁵⁹. Absoliuti dauguma organizacijos narių – serbai, kurie tarnavo RS arba Jugoslavijos nacionalinėje armijoje. Pasak Karlicos, jų organizacija noriai bendradarbiauja su kitomis aukų ir karo veteranų asociacijomis RS ir BiH, taip pat ir su asociacijomis, kurios jungia bošniakų bei kroatų tautybės aukas ar karo veteranus.

Udruženja Žena BiH Inicijative „Srcem do Mira“ (BiH moterų asociacija „Širdimi į taiką“) įkūrėja ir vadovė Emsuda Mujagić pasakojo, jog ši NVO buvo įkurta tik karui prasidėjus, nes „tuo metu to labai reikėjo“ (bosn. *Je bila potreba*). Ją įkūrė moterys iš BiH, kurios tada glaudėsi Kroatijoje, Zagrebo pabėgėlių centre. Šios moterys buvo iš skirtingų etninių grupių, tačiau visos susidūrė su panašiomis problemomis – neteko artimųjų, buvo išvartotos iš savo namų, sužeistos, kai kurios jų kankintos, patyrusios psichologines traumas ar seksualinę prievartą. Organizacija padėdavo moterims mokytis ir įgyti kokių nors įgūdžių, kad galėtų susirasti darbą ar nors kiek užsidirbti pardavinėdamos rankdarbius, kartu buvo bandoma gauti žinių apie artimuosius, likusius karo zonoje, išleisti vaikus į mokyklą, organizuojamos psichologo konsultacijos, savipagalbos grupės ir pan. Tik karui pasibaigus ir Emsudai su vyru grįžus į gimtąjį Kozaracą, veikla imta plėtoti Prijedora savivaldybėje. Buvo įkurti dveji „Taikos namai“ (*Kuća Mira*) Vukovaro ir Kozaraco kaimeliuose, kurie tapo taikos, žmogaus teisių, tolerancijos ir pagarbos centrais²⁶⁰. Šiandien ši organizacija buria nuo karo nukentėjusiuosius, padeda jiems integruotis, atstovauja jų interesams, užsiima socialine humanitarine, pilietine veikla, dirba su įvairiais konflikto transformacijos aspektais.

Kitos karo aukas ir jų artimuosius jungiančios organizacijos pradėjo kurtis karui pasibaigus. Pirmoji atsirado „Izvor“ (liet. ‘Šaltinis’ / ‘Versmė’) – ji įkurta padėti civilių karo aukų artimiesiems, kurie norėjo rasti 1992–1995 m. dingusių savųjų kūnus. Ši organizacija iš pradžių buvo įregistruota Sanski Moste vos 30 km nuo

²⁵⁹ Autorės interviu su Zdravka Karlica, Opštinska organizacija porodica zarobljenih i poginulih boraca i nestalih civila Prijedor, Prijedoras, 2013-07-11.

²⁶⁰ Autorės interviu su Emsuda Mujagić, BiH moterų asociacijos „Srcem do Mira“ įkūrėja ir vadovė, Kozaracas, 2014-02-18.

Prijedoro, kur telkėsi didelė pabėgėlių iš Prijedoro bendruomenė. Dauguma šios organizacijos narių – bošniakai, tačiau, pasak jų vadovo Edino Ramuličiaus, „Izvor“ siekia padėti visiems, kurie į juos kreipiasi, nepriklausomai nuo tautybės. Interviu metu Edinas rodė jų organizacijos rengiamą dingusių asmenų knygą *Ni krivi, ni dužni* ir kaip įrodymą pademonstravo Ivan Radočaj nuotrauką. Ivan – serbas, kuris buvo kalinamas vienoje iš koncentracijos stovyklų šalia Prijedoro. Manoma, kad jis ten nužudytas, o jo kūnas kol kas dar nerastas. 2005 m. organizacija sugrįžo į Prijedorą – anksčiau to nebuvo įmanoma padaryti dėl „nepalankaus politinio klimato“. Šiuo metu jie atstovauja apie 600 aukų šeimų. Pradėję nuo organizacijos, kuri ieško dingusiųjų, „Izvor“ transformavosi į organizaciją ginančią civilinių karo aukų interesus nepriklausomai nuo jų pilietybės ar tautybės. Jie teikia psichologinę pagalbą aukoms ir liudininkams, sutinkantiems duoti parodymus TBTBJ ar vietos teismuose, renka archyvinę informaciją apie civilių patirtas skriaudas Prijedoro savivaldybėje, planuoja įkurti išsamų nusikaltimų dokumentacijos centrą.

Kitos asociacijos pradėjo kurtis po 2000 m., kuomet į Prijedorą sugrįžo didelė pabėgėlių bendruomenės dalis, politikų retorika ėmė švelnėti, o TBTBJ pradėjo aktyviau viešinti savo veiklą regione. Be „Izvor“, mieste veikia ir kita aukų asociacija – „Prijedor’92“. Ji jungia buvusius koncentracijos stovyklų kalinius ir jų artimuosius. „Prijedor’92“ turi apie 4 tūkst. registruotų narių, iš kurių dauguma gyvena užsienyje. Pagrindinė jų veikla – atstovavimas aukų interesams, pagalba tvarkantis teisinius dokumentus, masinių laidotuvių organizavimas, kova už civilinių karo aukų statuso pripažinimą, paminklų statyba savivaldybėje ir informacijos apie tai, kas įvyko karo metais, sklaida, „kad viskas nenugrimztų užmarštin“²⁶¹. Dar dvi organizacijos įsikūrusios šalia Prijedoro esančiame Kozaraco kaimelyje. Udruženja Logoraša Kozara (Kozaraco buvusių koncentracijos stovyklų kalinių draugija) siekia atstovauti stovyklas išgyvenusius asmenų teisėms – tokių Kozarace sudaro apie 80 proc. gyventojų²⁶², o Optimisti’2004 (liet. ‘Optimistai 2004’), pradėję nuo rekonstrukcijos darbų ir krepšinio žaidimo aikštelės statybos, šiuo metu stengiasi prisidėti kovodami už paminklų aukoms statymą savivaldybėje, organizuodami kasmetinius krepšinio turnyrus, buriančius etniškai mišrias komandas, ir vykdydami veiklą, skatinančią bendradarbiavimą ir toleranciją tarp skirtingų etninių grupių jaunimo. Taip pat galime

²⁶¹ Autorės interviu su Sudbin Musić, organizacijos Udruženje logoraša „Prijedor 92“ sekretoriumi, Prijedoras, 2013-07-15.

²⁶² J. Dowling, p. 29.

paminėti tokias Prijedore veikiančias organizacijas kaip „Svjektionik“ (liet. ‘Švyturys’), „Donja Puharska“, „Most Mira“ (liet. ‘Taikos tiltas’), „Altruist“ (liet. ‘Altruistas’) ir kt. Jos užsiima įvairiomis pilietinėmis iniciatyvomis, skirtomis skatinti toleranciją ir bendradarbiavimą tarp grupių, padėti sugrįžusiesiems, kurti dialogą apie praeities įvykius ir pan. Prijedoro asociacijos garsėja savo aktyvumu visoje BiH, „Izvor“ ir „Prijedor’92“ netgi prisidėjo prie Nacionalinės pereinamojo laikotarpio teisingumo strategijos kūrimo²⁶³.

Be minėtų formaliai veikiančių asociacijų, yra ir neformalių pilietinių iniciatyvų – pavyzdžiui, piliečių iniciatyva už Omarskos memorialinio komplekso statybą. Žinoma, kad pati koncentracijos stovykla veikė geležies rūdos kasykloje, kurią 2004 m. nupirko britų milžinė „ArcelorMittal“. Tais pat metais grupė buvusių koncentracijos stovyklos kalinių ėmėsi iniciatyvos Omarskoje atidaryti memorialinį kompleksą, išsaugant „Baltąjį namą“ (kuriame vyko patys baisiausi tardymai, žudynės ir prievartavimai). Prie šios iniciatyvos aktyviai prisidėjo Prijedoro NVO – „Srcem do mira“, „Optimisti’2004“, „Izvor“ ir „Prijedor’92“. Kad ir nenoriai, „ArcelorMittal“ pradėjo derybas su suinteresuotomis šalimis. Iš pradžių viskas ėjosi sklandžiai, stebėtojai netgi teigė, kad Omarskos memorialinis kompleksas galėtų pagaliau nutraukti tylą apie praeitį ir sukurti stabilų pamatą susitaikymui bei geriems tarptautiniams santykiams. Buvo pasiektas susitarimas, jog „ArcelorMittal“ finansuos memorialo statybą, bet po kelių mėnesių iniciatyvinė grupė buvo informuota, jog kompanijos planai sustabdyti neribotam laikui. „ArcelorMittal“ atstovai argumentavo, kad Prijedore vis dar nėra vieningos pozicijos dėl memorialo statybos, o opozicija tik stiprėja²⁶⁴. „ArcelorMittal“ šiuo metu priklauso 51 proc. kasyklos akcijų. Likusią dalį kontroliuoja Prijedoro savivaldybė. Interviu metu informantai pasidalijo įtarimais, kad už tokio „Arcelor“ pozicijos pasikeitimo slypėjo būtent savivaldybė – arba, kitaip tariant, miesto meras Pavičius. Kaip jau minėta ir anksčiau, nemažai viešų mero pasisakymų iš tiesų rodo prieštaravimą paminklų steigimui Prijedore, argumentuojant, jog tai gali sukelti nereikalingą etninę įtampą, kad tam nėra lėšų arba kad nesutvarkyta teisinė bazė. Pats mero elgesys kiek prieštaringas: viena vertus, jo kalbos viešuose renginiuose ir interviu spaudai byloja apie miesto europietišumą ir

²⁶³ J. Dowling, p. 144.

²⁶⁴ J. Tepić, „Do memory initiatives have a role in addressing cultures of silence that perpetuate impunity in Bosnia and Herzegovina?“, *Perspectives Series: Research Report, Impunity Watch*, 2012, p. 35–36 <http://www.impunitywatch.org/docs/BiH_Mem_Research_Report_English.pdf> [žiūrėta 2015-01-13].

atvirumą bei buvimą namais visiems, nepriklausomai nuo jų tautybės. Be to, jis lankosi ir masinėse identifikuotų dingusiųjų asmenų laidotuvėse, kalba apie pagarbą visoms civilinėms aukoms. Tačiau tuo pat metu aktyviai priešinasi paminklų ar kitokių atminimo vietų steigimui²⁶⁵.

Po nepavykusios iniciatyvos vienas iš memorialinio komplekso statybos organizatorių buvęs koncentracijos stovyklos kalins Satko Mujagičius sukūrė „Omarskos Sergėtojų“ (bosn. *Čuvari Omarske*) platformą socialiniame tinkle „Facebook“. Šiuo metu ji turi daugiau nei 10 tūkst. sekėjų²⁶⁶. Šis milžiniškas tinklas yra naudojamas informacijai skleisti, paramai mobilizuoti, bendriems pasipiktinimo laiškam rašyti ir pan. Socialiniuose tinkluose aktyviai veikia ir kitos prijedoriečių grupės, pvz.: „Stop genocido neigimui“ (angl. *Stop genocide denial*), „Nes man rūpi“ (bosn. *Jer me se tiče*), „Genocidui Prijedore – 20 metų“ (bosn. *Genocid u Prijedoru – 20 godina*) ir pan., kuriose dalijamasi naujienomis, straipsniais, dokumentiniais filmais, informacija apie dingusiuosius, organizuojami protestai, palaikymo akcijos, minėjimai ir pan.²⁶⁷ Svarbiausia, šios platformos veikia ir kaip lobistinės organizacijos, nes jų nariai mobilizuojasi, naudojami turimais kontaktais, siunčia kolektyvinius laiškus vietos valdžiai ir tarptautinei bendruomenei, rašo straipsnius žurnalams, laiškus redaktoriams, skiria paramą vietinėms ir tarptautinėms NVO, kurios rūpinasi aukų interesais, organizuoja bendras protesto akcijas ir pan.²⁶⁸ Viena iš naujausių piliečių iniciatyvų yra viešo laiško miesto merui Pavićui bei pagrindiniam miesto informaciniam kanalui RTV Prijedor bei laikraščiui *Kozarski Vjesnik* rengimas. Šis laiškas – tai reakcija į Velimiro Djuričiaus apdovanojimą savivaldybės premija už pasiekimus sportui. Laiške primenama, jog Djuričius kartu su Zoranu Babićumi buvo nuteisti už tai, kad Prijedora apylinkėse Čarakove 1992 m. liepos 23 d. nužudė tryliką bosnių tautybės asmenų, o paskui padegė vietos mečetę. Djuričius pirmosios instancijos teismo jau yra nuteistas 21 metams kalėjimo už karo

²⁶⁵ Ten pat, p. 203–204.

²⁶⁶ Grupės „Čuvari Omarske“ (liet. ‘Omarskos sergėtojai’) profilis socialiniame tinkle „Facebook“ <<https://www.facebook.com/groups/336748579716975/>> [žiūrėta 2015-01-12].

²⁶⁷ Grupės „Stop Genocide Denial“ profilis socialiniame tinkle „Facebook“ (grupė turi daugiau kaip 11 tūkst. narių) <https://www.facebook.com/StopGenocideDenial?ref=br_tf> [žiūrėta 2015-01-12] ir grupės interneto svetainė <<http://stopgenocidedenial.org/>> [žiūrėta 2015-01-12]; grupės „Genocidui Prijedore – 20 metų“ profilis socialiniame tinkle „Facebook“ (grupė turi beveik 1,5 tūkst. narių) <<https://www.facebook.com/groups/131461906931711/>> [žiūrėta 2015-01-12].

²⁶⁸ Piliečių iniciatyvinės grupės „Jer me se tiče“ (liet. ‘Nes man rūpi’) socialiniame tinkle „Facebook“ aprašas (grupė turi apie 3 tūkst. narių) <<https://www.facebook.com/jermesetice>> [žiūrėta 2015-01-15]; taip pat žr. grupės „Čuvari Omarske“ socialiniame tinkle „Facebook“ skelbiamą misiją.

nusikaltimus, šiuo metu jo byla pateikta apeliaciniam teismui. Pasak laišką pasirašiusių organizacijų, skirti apdovanojimą tokiam asmeniui nepridera, tuo labiau kad apdovanojimas yra finansuojamas iš savivaldybės biudžeto, į kurį suplaukia visų bendruomenės narių mokesčiai. Toks elgesys yra nepateisinamas ir demonstruoja karo nusikaltimų šlovinimą bei žeidžia visus nuo nusikaltimų nukentėjusius asmenis ir jų artimuosius²⁶⁹.

Pastaraisiais metais Prijedoro organizacijos ėmė aktyviau bendradarbiauti tarpusavyje²⁷⁰ ir bandyti vis labiau pasiekti spaudą: „Mes labai daug dėmesio skiriame komunikacijai, norime, kad apie mus rašytų, todėl savo veiksmus organizuojame atitinkamai. Kam mums to reikia? Ogi tam, kad mus pagaliau išgirstų, kad žmonės ir kituose miestuose matytų, kad ‘štai yra ir kitaip mąstančių žmonių’“²⁷¹. Šios organizacijos vasarą, kai miestas prisipildė diasporos atstovų, organizuoja ypač daug protesto akcijų, minėjimų, stovyklų, skirtų supažindinti visuomenę su karo metų nusikaltimais. Pavyzdžiui, „Izvor“ kartu su „Optimisti’2004“ bei kt. birželio mėn. organizuoja stovyklą jaunimui „Camp Kozarac“. Jos metu jaunimas iš skirtingų BiH miestų atvyksta į Kozaracę esančius „Taikos namus“, lankosi buvusiose koncentracijos stovyklose, susitinka su jas išgyvenusiais asmenimis, klausosi pranešimų, o vakarais bendrauja, diskutuoja, kartu vakarieniauja, lankosi vandens pramogų parke ir pan. Taip pat jau kelintą vasarą iš eilės Prijedore (Trnopolje) organizuojama nakvynė buvusioje koncentracijos stovykloje, iš kurios dabar yra likę tik pieva apaugę griuvėsiai. Išvakarėse pieva nuklojama kilimais, pagalvėmis, pastatomi projektoriai, rengiamasi dokumentinių filmų peržiūrai. Dalyvauti gali visi norintys, o koncentracijos stovyklas išgyvenę asmenys kviečiami atskirai, kad galėtų pasidalyti savo prisiminimais. Erdvėse yra rengiamos fotografijos parodos, dalyviai visą naktį diskutuoja, žiūri filmus, klausosi pranešimų, bendrauja tarpusavyje. Pasak renginio organizatorių, jame kasmet dalyvauja vis daugiau serbų jaunimo.

Kitas svarbus priežastinio mechanizmo tikrinimo aspektas yra organizacijų retorika, arba tai, kaip besikuriančios organizacijos kalba apie atskaitomybę ir ar naudoja tą pačią retoriką kaip TBTHJ. Interviu metu visų aukas ir karo veteranus

²⁶⁹ Atviras laiškas Prijedoro miesto merui Marko Pavić, *Kozarski vjesnik Prijedor* ir RTV Prijedor <<https://www.facebook.com/jermesetice/photos/a.164881870344764.1073741828.163413903824894/413332858832996/?type=1&theater>> [žiūrėta 2015-01-12].

²⁷⁰ Autorės interviu su Emir Hodžić, Stako Mujagić, Ervin Blažević, Edin Ramulić, Goran Zorić.

²⁷¹ Autorės interviu su Emir Hodžić, žmogaus teisių aktyvistu, vienu iš iniciatyvos „Nes man rūpi“ (*Jer me se tiče*) įkūrėjų, Prijedoras, 2013-07-30.

buriančių asociacijų atstovai kalbėjo apie būtinybę išsiaiškinti tiesą ir nubausti kaltuosius. Absoliuti dauguma jų tai matė kaip būtiną sąlygą tvariai taikai ir giluminiam susitaikymui tarp grupių. Visi pabrėžė, kad „nusikaltimai neturi tautybės“, „už karo nusikaltimus privalu bausti nepriklausomai nuo to, kurios etninės grupės atstovai juos padarė“, „kalti ne serbai, bosniai ar kroatai, o konkretūs individai, kurie suplanavo ir įgyvendino tuos žiaurumus“. Vis tik čia reikėtų pastebėti, kad jų sampratos, kas yra tiesa ir ką reikėtų nubausti, kiek išsiskyrė: vieniems tai yra atsakymas į klausimą, kur palaidoti dingusių asmenų kūnai, ir noras, kad neserbų tautybės civiliams padaryti nusikaltimai būtų pagaliau pripažinti ir tinkamai atmenami (kuriant muziejus, memorialinius centrus, teikiant oficialius viešus atsiprašymus ir pan.), kitiems svarbiausia, jog būtų suprasta, kad karo metais nukentėjo **visos** grupės, jog genocidas Prijedore nebuvo vykdytas, sykiu akcentuojant, kad **visi** kaltieji privalo būti nubausti, taip pat – ir bošniakai ir kroatai. O pasak vienos iš karo veteranų organizacijų atstovės, reikia atsižvelgti ir į tai, kad „pirmasis Prijedore nužudytas asmuo buvo serbų tautybės“²⁷². Analizuodami 2006–2009 m. Orentlicher vadovaujamos komandos surinktus interviu duomenis, mokslininkai priėjo prie išvados, kad Bosnijos serbai paprastai neneigė, jog serbai galėjo padaryti konkrečius karo nusikaltimus ir dauguma jų manė, kad kaltieji nusipelno būti nubausti. Vis dėlto kai kurie informantai tuoj pat imdavosi „neutralizuoti“ ką pasakę, tarsi teisindamiesi, kad a) nusikaltimų padarė visi, b) tik serbai yra baudžiami „politiniame teisme“ ir c) bošniakams skiriamos bausmės yra gerokai mažesnės²⁷³.

Dauguma kalbintų asociacijų atstovų išsakė griežtą kritiką TBTBJ – ypač todėl, kad skirtos bausmės buvo nepakankamos, kad teismas yra politizuotas, jog nuteista per mažai asmenų, o bylų nagrinėjimas trunka per ilgai, teisminė kalba per sudėtinga paprastiems piliečiams, o komunikacijos iš TBTBJ pusės trūksta²⁷⁴. Tačiau nepaisant to, visa kritika buvo išsakyta iš pozicijos, kad už padarytus nusikaltimus reikia bausti teisme, nepriklausomai nuo to, kokiai etninei grupei įtariamieji priklauso. „Susitaikymo nebus, kol abi pusės nenustos kalbėti apie tai, kad tik jie vieni yra sąžiningi ir nekalti, kol abi pusės nenustos ginti savų karo nusikaltėlių ir visų jų

²⁷² Autorės interviu su Zdravka Karlica, Prijedoras, 2013-07-11.

²⁷³ Orentlicher, p. 93.

²⁷⁴ Autorės interviu su Zdravka Karlica, Edin Ramulić, Emir Hodžić, Emsuda Mujagić, Ervin Blažević, Azra Karabašić ir kt.

baisių, kurias jie padarė per karą, pirštais badė vieni į kitus sakdami ‘pažiūrėkit, ką jūs padarėt, ne, tai jūs pažiūrėkit, ką jūs padarėt, ne, tai jūs pažiūrėkit’...“²⁷⁵

2005 m. atlikta UNDP studija apie teisingumo svarbą BiH piliečiams, atskleidė, kad absoliuti dauguma jų mano, jog teisinis teisingumas yra pats legitimiausias (ir bene vienintelis iš viso įmanomas) atsakas į padarytus karo nusikaltimus. Visuose socialiniuose sluoksniuose, visose šalies dalyse karo nusikaltėlių baudimas teisme buvo laikomas būtinybe, be jokios kitos alternatyvos²⁷⁶. Taigi galima teigti, kad tiek vietos politinis elitas, tiek pilietinė bendruomenė perėmė TBTHJ propaguojamą teisinės atskaitomybės už karo nusikaltimus normą, o susidūrę su normos nevykdymo apraiškomis teisėtai piktinosi. Tribunolas tam tikrais atvejais netgi tapo savotišku bendru priešu, kuris mobilizavo vietos aukų asociacijas ir paskatino intensyvesnį bendradarbiavimą tarp grupių siekiant žalos atlyginimo, griežtesnių bausmių jų kankintojams, didesnio ir greitesnio nusikaltimų išaiškinimo.

4. H4: Bendradarbiaujant randasi tarpusavio pasitikėjimas tarp skirtingų etninių grupių narių

Galiausiai taip pat svarbu patikrinti ir paskutinę pirmojo priežastinio mechanizmo grandį: ar dalyvavimas bendroje veikloje skatina pasitikėjimą tarp skirtingų etninių grupių. Dauguma aukų jungiančių asociacijų yra monoetninės, pvz., Serbų Respublikos karo veteranų asociacija vienija daugiausia serbų tautybės veteranus ir jų artimuosius (kurie jau nebūtinai serbai, bet dauguma serbai), dauguma Kozaraco buvusių koncentracijos stovyklos kalinių yra bošniakai ir pan. Vis dėlto vienas iš nacionalinės aukų ir liudininkų asociacijos valdybos narių Satko Mujagičius teigė, kad ši asociacija yra atvira visoms etninėms grupėms ir jungia organizacijas, atstovaujančias tiek bosnių, tiek serbų, tiek kroatų tautybės narius. Jis taip pat teigė, jog bendradarbiavimas tarp skirtingų etninių grupių aukų asociacijų vyksta. „Kai kurios grupės, pvz., ‘Izvor’ ar ‘Optimisti’2004’, netgi stengiasi į savo veiklą pritraukti žmonių iš visų pusių, ir tai yra labai gerai. Aišku, tam reikia laiko, bet tai puiki

²⁷⁵ Autorės interviu su Emsuda Mujagić, BiH moterų asociacijos „Srcem do Mira“ įkūrėja ir vadove, Kozaracas, 2014-02-18.

²⁷⁶ Orentlicher, p. 35.

platforma susitaikymui stiprinti.“²⁷⁷ Kiti aukų ar veteranų organizacijų atstovai interviu metu patvirtino, jog jų organizacijos turi bendrų renginių ir palaiko draugiškus ryšius. Be to, visos kitos Prijedoras organizacijos, kurios dirba su karo aukomis netiesiogiai, (socialinio humanitarinio pobūdžio veiklos) yra etniškai mišrios.

Į klausimus apie tai, ar dalyvaujant multietninės organizacijos veikloje auga pasitikėjimas kitų etninių grupių nariais, ar nyksta stereotipai, ar daugėja empatijos ir kuriasi draugiškumo ryšiai, visi apklausti nevyriausybinių organizacijų bei aukų asociacijų atstovai atsakė teigiamai (24 informantai). Vieno savanorio žodžiais tariant: „tai aišku, kad dalyvavimas bendroje veikloje padeda. Mūsų nariai iš tiesų tampa geresni dalyvaudami, o kai kurie net atsiveda savo draugus, ypač jei mato, kad šie linksta į nacionalizmą, jei mato, kad jiems kažkas negerai... jie juos atsiveda pas mus, kad mes juos ‘pataisytumėm’ [juokiasi]“²⁷⁸. „Manau, kad tikrai padeda, tuo labiau kad bent jau mes savo veikla stengiamės įtraukti būtent tuos, kurie yra linkę naudotis stereotipais. Paprastai po kurio laiko jie visiškai pakeičia savo nuomonę, svarbu nepasiduoti ir stengtis įtraukti kuo daugiau žmonių.“²⁷⁹ „Mūsų patirtis rodo, kad kai kurie vaikai, gimę po 1992-ųjų, užaugo savotiškuose getuose, jie neturėjo galimybių bendrauti su kitais ir todėl buvo pilni išankstinių nuostatų... jie, ne taip kaip mes, kurie užaugome Tito laikais, savo kailiu nepatyrė, kad taikus sugyvenimas yra įmanomas. Kai tokį jauną žmogų paimi iš jo aplinkos, nuvedi į neutralią vietą, kur jis susitinka su kitais – tai yra labai emociškai stipri patirtis, ji yra būtina, norint sulaužyti stereotipus. Būdami kartu žmonės suvokia, kad jie turi daug daugiau bendro, nei galėjo pagalvoti.“²⁸⁰ „Kai kurie vaikai per mūsų projektus tikrai susidraugauja, o tai būtina tvariai taikai.“²⁸¹ „Mūsų veikloje dalyvavo visų etninių grupių moterys. Aišku, musulmonų buvo daugiau, nes jos sudarė didžiąją dalį aukų, be to, jos ir pradėjo visą šitą iniciatyvą, bet prisijungė ir serbės, kroatės, romų tautybės moterys. Mes sėdėdavome, klausydavome vienos kitų, rėkdavom,

²⁷⁷ Autorės interviu su Satko Mujagić, Nacionalinės Genocidų aukų ir liudininkų asociacijos aktyvistu, išgyvenusiu Omaros koncentracijos stovyklą, Prijedoras ir Kozaracas, 2013-08-09.

²⁷⁸ Autorės interviu su „Čisto Srce“ organizacijos savanoriu, Prijedoras, 2013-07-10.

²⁷⁹ Autorės interviu su Azra Novkinić, NVO jaunimo centro „HEMBARINE“ direktore, Prijedoras, 2013-08-01.

²⁸⁰ Autorės interviu su Ervin Blažević, organizacijos „Optimisti’2004 Kozarac“ vadovu, Kozaracas, 2013-07-31.

²⁸¹ Autorės interviu su Kemal Pervanić, organizacijos Most Mira įkūrėju, projekto „Vasarvidžio nakties sapnas“ mokyklose iniciatoriumi, buvusiu Omaros koncentracijos stovyklos kaliniu, knygos *The Killing Days* autoriumi, 2013-09-12.

įžeidinėdavom, o tada vėl sėdėdavom šalia, gerdavom kavą, verkdavom ir prašydavom atleidimo.“²⁸²

Informantų taip pat buvo klausiama, ar jie nemano, kad organizacijų veikloje dalyvauja tik tokie žmonės, kurie jau ir taip yra linkę labiau pasitikėti kitais, turi daugiau draugų iš kitų etninių grupių ir pan. Pasak jų, pirmaisiais metais po karo to tikrai nebuvo, o nevyriausybiniis sektorius labai smarkiai prisidėjo prie stereotipų laužymo ir etninių grupių suartinimo: „Kai aš pirmą kartą atėjau į diskusiją su Prijedoro moterimis, buvo labai sunku. Ten sėdėjo moterys, buvusios koncentracijos stovyklose, moterys, kurios neteko savo vaikų, ir netgi serbės, kurios liko Prijedore per karą. Jos visos pergyveno tiek daug, jos nekenė vienos kitų ir viso pasaulio. Diskusiją moderavo viena vokiečių psichologė, ji vėliau man sakė, kad labai bijojo to, ką aš pasakysiu, nes žinojo, kad abu mano tėvai buvo nužudyti... žiūrėjau į tas moteris ir supratau, kad daugumą jų pažįstu, bent jau iš matymo... Nejaučiau neapykantos, bet ir nenorėjau prie jų prieiti. Mus susodino ratu ir mes privalėjome kalbėtis. Pasisukau į moterį, sėdinčią šalia, ir paklausiau: ‘Ar žinai, kad mano tėvai buvo nužudyti?’ Ji atsakė: ‘Taip, ir man tikrai labai dėl to gaila’. Aš tiesiog sustingau... tai, ką ji pasakė man buvo labai svarbu... nebegalėjau daugiau ant jos pykti... ji pripažino, kas įvyko...“, „Kito susitikimo metu prisėdau prie serbės, kuri dirbo medicinos sesele mano poliklinikoje, papasakojau jai visą savo istoriją, kad mano mama ir tėtis buvo nužudyti, kad mano sūnus, kuriam tuo metu buvo keturiolika, buvo nuo manęs atskirtas ir turėjo ieškoti prieglobsčio Amerikoje, kad pati turėjau viską palikti ir bėgti į Vokietiją, kur dirbau medicinos seselės padėjėja, nors turėjau aukščiausią gydytojos kvalifikaciją. Kalbėjau ir kalbėjau, tikėdama, kad jai sekėsi kur kas geriau, kad ji su tokiomis problemomis nesusidūrė ir kad aš čia vienintelė auka... o tada sugalvojau paklausti, kaip jos Vladimiras, nes atsiminiau, kad ji irgi turėjo panašaus amžiaus sūnų. Tada ji pradėjo verkti ir pasakė, kad jį, keturiolikos metų vaiką, paėmė į frontą, kur jis žuvo. Tada supratau, kad visiems buvo be galo sunku – mums reikia daugiau apie tai kalbėtis“²⁸³.

Šiandieninėje veikloje, kuomet pirmieji kontaktai tarp grupių jau įvykę, nevyriausybinių organizacijų mažiau susiduria su tokiomis situacijomis. Pasak jų, įmanoma, jog prie veiklos dabar prisijungia tas jaunimas, kuris labiau tolerantiškas ar

²⁸² Autorės interviu su Emsuda Mujagić.

²⁸³ Autorės interviu su Azra Pašalić.

aktyvus. Tačiau šių organizacijų atstovai vis tiek akcentavo multietninių organizacijų svarbą palaikant gerus santykius tarp grupių ir skatinant tarpusavio pasitikėjimą: „Taip, iš dalies tai savotiškas pamokslavimas tiems, kurie jau atsivertę, bet su jaunais žmonėmis yra taip – net jei jie ir kažkiek domisi tais dalykais, kažkiek supranta, tu turi su jais dirbti, turi jų nepaleisti...“²⁸⁴. Pasak vienos NVO savanorės, „kad ir kaip būtų gaila, tačiau dažnai tokių organizacijų veikloje dalyvauja tie, kurie jau yra pakankamai sąmoningi ir kuriems nebūtinai papildomas ‘mokymas’, o tie, kurie yra nusiteikę priešiški, gyvena stereotipais ir pan., nenori niekur dalyvauti. Mano galva, ‘toks’ mąstymas ateina iš šeimos. Jį įveikti reikia tiesiog daugiau laiko, daugiau pilietinių veiklų, kurios net nebūtinai tiesiogiai kalba apie nusistatymo ir stereotipų laužymą“²⁸⁵.

Agreguotų duomenų apie pasitikėjimą tarp etninių grupių BiH ar RS ir jo kaitą metams bėgant praktiškai nėra. Vieną iš nedaugelio studijų 2005 m. yra atlikęs prof. Johnas O’Loughlinas. Jo tyrimas atskleidė, kad didelė dalis informantų draugauja tik su tos pačios etninės grupės nariais (41 proc.), tačiau maždaug pusė visų apklaustųjų norėtų draugauti ir su kitų grupių atstovais (47 proc.). Įdomu, kad vyresnio amžiaus žmonės turėjo daugiau kitų etninių grupių draugų, – veikiausiai todėl, kad tos draugystės buvo suformuotos iki karo. Jaunimas daugiau laiko praleisdavo su savo grupės draugais, tačiau kur kas didesnė jų dalis išreiškė norą turėti mišresnę draugų grupę. Prijedoras, Banja Luka, Bijelina, Prnjavoras ir Bosanska Gradiška turėjo didžiausius tarpetninių draugysčių skaičius visoje RS²⁸⁶.

Surinktų empirinių duomenų svorio testai yra aukšto patikimumo, bet žemo unikalumo. Atsižvelgiant į turimas kontekstines žinias, galima manyti, jog tikimybė atrasti pasitikėjimo augimą patvirtinančių duomenų buvo sąlyginai didelė, net jeigu siūlomas teorinis aiškinimas (jog tai nutinka dėl tribunolo paskatinto dalyvavimo bendroje veikloje) yra neteisingas. Alternatyvus duomenų aiškinimas galėtų būti toks, kad pasitikėjimą kuria ne dalyvavimas bendroje veikloje, o visuomenės paveldėti socialiniai tinklai ir savitarpiškumo normos arba tiesiog poreikis atstatyti sugriautą

²⁸⁴ Autorės interviu su Emir Hodžić, žmogaus teisių aktyvistu, vienu iš iniciatyvos „Nes man rūpi“ (*Jer me se tiče*) įkūrėju, Prijedoras, 2013-07-30.

²⁸⁵ Autorės interviu su Slađana Miljević, NVO „Agencija Lokalne Demokratije Prijedor“ atstove, Prijedoras, 2013-07-25.

²⁸⁶ John O’Loughlin, „Inter-ethnic friendships in postwar Bosnia-Herzegovina: Socio-demographic and place influences“, *Ethnicities* 10(1), 2010, p. 38–48.

miestą ar įsigyti prekių (t. y. bendradarbiaujama „iš reikalo“). Pasitikėjimą kelta hipoteze padės padidinti alternatyvių aiškinimų eliminavimas.

Apibendrinant: šio mechanizmo tikrinimui surinkti duomenys rodo, kad Tarptautinis baudžiamasis tribunolas buvusiai Jugoslavijai sukūrė erdvę, kurioje nuo karo nukentėjusių asmenų ir jų artimųjų interesai buvo pripažinti, o jų reikalavimai legitimuoti. Vietos politinis elitas perėmė tribunolo vartojamą atskaitomybės retoriką smarkiai spaudžiant tarptautinei bendruomenei, o tai atvėrė galimybių langą ir paskatino vadinamąją „teisinę mobilizaciją“, kuomet piliečiai ėmė burtis ir kartu reikalauti, kad jų teisingumo ir atskaitomybės noras būtų patenkintas (žodžius grįstų darbai). Aktyvi pilietinė visuomenė ėmė diskutuoti apie praeities įvykius, kurti spaudimą valdžiai, kad apie nusikaltimus būtų kalbama, kad jie būtų pripažinti, kad už žalą būtų atlyginta, o kaltieji nubausti. Tai leido permąstyti, koku pagrindu kuriamos pilietinės tapatybės (nacionaliniu, tautiniu ar žmogaus teisių, atviro istorijos pripažinimo), ir padėjo nukentėjusioms grupėms jaustis saugiai bei kūrė papildomą paskatą pasitikėti savo bendrapiliečiais. Bendradarbiavimas turėjo ir kitą teigiamą „šalutinį“ poveikį: stiprėjo savitarpiskumo normos, klausantis kitų aukų nuoskaudų atsirado empatija, supratimas, tolerancija ir pagarba vieni kitiems. Taigi TBTBJ prisidėjo prie susitaikymo kūrimo horizontaliojo pasitikėjimo skatinimo mechanizmu.

2.3.2. Vertikalojo pasitikėjimo kūrimo priežastinis mechanizmo tikrinimas

Antrasis priežastinis mechanizmas buvo suformuluotas remiantis Nettelfield ir Rothsteino įžvalgomis. Buvo manyta, kad, be tiesioginės savo veiklos, t. y. aukščiausio rango politinių bei karinių lyderių baudžiamąjo persekiojimo, TBTBJ vykdė svarbią tiriamąją veiklą. Ankstyvaisiais savo gyvavimo metais tribunolas susidūrė su keliais iššūkiais. Visų pirma, tarptautinė bendruomenė jį spaudė kuo greičiau išduoti arešto orderius ir kuo greičiau pradėti pirmąsias bylas, o sukaupti pakankamai įrodymų, kurie leistų pagrįsti aukščiausio rango lyderių įsitraukimą į etninio valymo kampanijas, buvo sudėtinga. Tam reikėjo gerokai daugiau laiko ir nori bendradarbiauti iš buvusios Jugoslavijos valstybių, kurios tuo metu aktyviai kariavo ir nebuvo nusiteikę perdavinėti savo prezidentų ir generolų kaltę įrodančių dokumentų ar netgi įsileisti TBTBJ tyrėjus į šalies teritoriją. Vienintelis Generaliniam

prokurorui prieinamas informacijos šaltinis tuo metu buvo tiesioginių nusikaltimų aukų parodymai. Daugybė pabėgėlių iš BiH telkėsi Vakarų valstybėse ir nemažai jų buvo linkę liudyti apie juos kankinusius skriaudėjus. Dėl šių priežasčių pirmaisiais gyvavimo metais Hagos tribunolas sukaupė nemažai informacijos apie žemesnio rango nusikaltėlius – koncentracijos stovyklų prižiūrėtojus, vietos milicijų ar sukarintų grupuočių narius, policijos pareigūnus, kurie terorizavo gyventojus, ir pan.²⁸⁷ Ši informacija vėliau buvo perduota buvusios Jugoslavijos valstybėms tikintis, jog šios pratęs tyrimus ir iškels atitinkamas bylas.

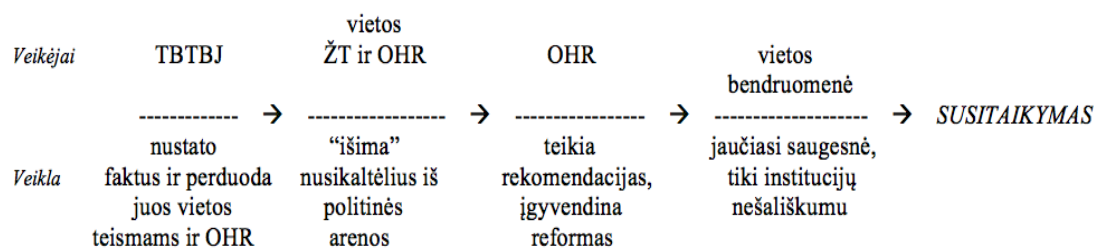
Pasak Nettelfield, perduota informacija buvo panaudota dvejopai. Visų pirma, ja pasinaudojo vietos Žmogaus teisių teismai, įkurti bendradarbiaujant su TBTHJ. Teismai perimtas bylas tęsė toliau, rinko papildomus įrodymus ir savarankiškai stengėsi nustatyti baudžiamąją atsakomybę su konfliktu susijusiems asmenims. Tai padėjo išplėsti TBTHJ vaidmenį iš politinės arenos pašalinant daug didesnę kiekį įvairaus rango nusikaltėlių²⁸⁸. Antra, Aukštojo atstovo BiH tarnyba pasinaudojo jai suteiktomis „Bonos galiomis“ ir, remdamasi TBTHJ surinkta informacija, pašalino daugiau nei 200 rinktų atstovų²⁸⁹. Buvo manyta, kad OHR taip pat vykdė valdžios institucijų reformas, remdamasis tribunolo rekomendacijomis, o po įvykdytų reformų bei radiklios personalo kaitos (įtariamieji karo nusikaltimais ar bendradarbiavimu su nusikaltėliais asmenys pašalinti iš politinės arenos) gyventojai ėmė labiau pasitikėti veikiančiomis institucijomis ir nebeįžvelgė jose tiesioginės grėsmės. Čia daryta prielaida, jog augantis pasitikėjimas valdžios institucijomis savaime yra vertingas susitaikymui. Be to, jis savo ruožtu taip pat stiprina ir horizontalųjį pasitikėjimą piliečiais, nes suteikia papildomą paskatą jaustis saugiai šalia kitų (žinant, kad, esant reikalui, valdžios institucijos apgins, garantuos saugumą).

²⁸⁷ Richard J. Goldstone, *For Humanity: Reflections of a War Crimes Investigator*, New Haven: Yale University Press, 2000, p. 105–106.

²⁸⁸ Nettelfield, p. 234–268.

²⁸⁹ Nettelfield, p. 91.

Priverstinės demokratizacijos kelias: Politinio elito ir elektorato sandaros kaita (1)

Deja, interviu metu OHR darbuotojai informaciją apie rėmimąsi TBTBJ bylomis patvirtino tik iš dalies. Pasak jų, OHR, naudodamasis Bonos galiomis, šalinavo tuos valdžios pareigūnus, kurie trukdė civilinių Deitono taikos susitarimo aspektų įgyvendinimui, slėpė arba kitaip bendradarbiavo su įtariamaisiais karo nusikaltimais, skatino tarpetninę įtampą, kurstė neapykantą ir pan., – tačiau ne tuos, apie kuriuos informaciją buvo sukaupęs TBTBJ²⁹⁰. Peržvelgus OHR priimtus sprendimus dėl šalinimo iš pareigų, matome, jog vien tik 2004 m. OHR pašalino 59 išrinktus pareigūnus, kurie bendradarbiavo su įtariamaisiais karo nusikaltimais arba kitaip trukdė Deitono taikos susitarimo įgyvendinimui, tarp jų ir Draganą Kaliničių (RS parlamento pirmininką ir SDS partijos prezidentą), Zoraną Djerićių (RS vidaus reikalų ministrą), Mirko Vojinovićių (RS vidaus reikalų ministerijos personalo departamento vadovą), Svetislavą Jokićių (RS vidaus reikalų ministerijos organizuoto nusikalstamumo departamento vadovą), Dragomirą Keserovićių (RS krašto apsaugos ministerijos žvalgybos ir saugumo departamento vadovą)²⁹¹ ir kt. OHR pranešimų tekstuose argumentuojama, jog šie asmenys trukdo įgyvendinti Deitono taikos susitarimą, tačiau nekalbama apie tai, jog jie yra ar kada nors buvo TBTBJ įtariamieji. Be to, nerasta įrodymų, jog TBTBJ teikė rekomendacijas OHR dėl šaliai naudingų institucinių reformų. Tiesa, TBTBJ kartu su kitomis šalimis yra Taikos įgyvendinimo BiH tarybos, kuri nominuoja Aukštąjį atstovą Saugumo Tarybai, narys, tačiau tiesioginio bendradarbiavimo tarp TBTBJ ir OHR, kurį tikėtasi rasti, tyrimo metu užčiuopti nepavyko. Be to, interviu metu suprasta, kad bent jau Prijedore

²⁹⁰ Autorės interviu su OHR Banja Luka regioninio skyriaus darbuotojais Mladen Golać (*Political officer*) ir Slobodanka Desančić-Šiljković (*Political officer*), Banja Luka, 2013-08-07.

²⁹¹ Informacija teikiama OHR interneto svetainėje: <<http://www.ohr.int/decisions/war-crimes-decs/archive.asp>> [žiūrėta 2013-10-19].

lemiami buvo būtent ankstyvieji TBTBJ areštai, o ne OHR inicijuoti nušalinimai: „OHR Prijedore nepašalino nė vieno pareigūno“²⁹². Tam nebuvo reikalo, visi jie elgėsi pakankamai korektiškai“²⁹³. Taip pat svarbu pastebėti, kad, iki išvykstant į Prijedorą, vietos teismų vaidmuo buvo pervertintas. Prijedore tribunolas iškėlė bylas ne tik patiems aukščiausiems, bet ir vidutinio rango įtariamiesiems – pavyzdžiui, Omarskos, Trnopolje ir Keratermo koncentracijos stovyklų prižiūrėtojams. Nors daliai kaltinimai vėliau atmesti, kai kurie jų vis tiek buvo suimti ir perduoti TBTBJ, kitaip tariant, bent laikinai „išimti“ iš politinės arenos ir nebegalėjo kandidatuoti pirmuosiuose rinkimuose. Galbūt kituose miesteliuose, kur bylos iškeltos išimtinai patiems aukščiausiems politiniams ir kariniams lyderiams, vietos teismai buvo aktualesni, tačiau Prijedore senojo politinio ir karinio elito atstovai buvo pašalinti per TBTBJ ir tai padaryta pakankamai anksti.

Tarptautinių organizacijų raportuose rasta informacijos, kad TBTBJ dokumentai (ne rekomendacijos, o konkretūs faktai, surinkti įrodymai apie asmenų įsitraukimą vykdant nusikaltimus) buvo panaudoti atliekant teismų ir policijos reformas BiH. Vienas iš šių reformų aspektų buvo kadrų peržiūrėjimas. Abiem atvejais tai buvo kompleksinė procedūra, apimanti tiek asmeninės kandidatų biografijos peržiūrėjimą, tiek ir kvalifikacijos kėlimą, mokymus. Policijos reformą koordinavo Jungtinių tautų misija BiH, o teismų reforma buvo įgyvendinta vietos valdžios. Tribunolo informacija panaudota tikrinant, ar ankstesnis kandidato elgesys (1992–1995 m.) nesuteikė pagrindo abejoti jo pagarba tarptautinės humanitarinės teisės normoms ir žmogaus teisėms. Ji buvo naudojama kaip pagalbinė priemonė, greta atliekant papildomus tyrimus, interviu ir kt. Taigi, galiausiai, TBTBJ įtaka keičiant vietos politinį ir administracinį šalies elitą buvo platesnė nei vien 161 asmenų pašalinimas, tačiau tai buvo įgyvendinta kiek kitokiomis priemonėmis, nei tikėtasi.

Interviu su įvairiomis informantų grupėmis metu paaiškėjo kitas daug įtakos susitaikymui turėjęs veiksnys – pabėgėlių grįžimas į gimtąsias vietas. Apie jį anksčiau pagalvota nebuvo, nes mokslinėje susitaikymą nagrinėjančioje literatūroje pabėgėlių sugrįžimas nėra akcentuojamas. Šį veiksnį nutarta įtraukti todėl, kad

²⁹² OHR iš tiesų pašalino vieną pareigūną iš Prijedoro – Drago Djurasinović (regioninio Telekomo vadovą), tačiau jis nebuvo politikas, todėl interviu metu galėjo būti ir nepamintetas.

²⁹³ Autorės interviu su Igor Ličina, OHR, Banja Luka, 2013-08-07.

didžioji dauguma informantų, atsakydami į klausimą „Kada santykiai tarp etninių grupių ėmė gerėti?“, kalbėjo apie pabėgėlių grįžimą namo ir akcentavo 1999–2001 metų svarbą, kuomet didžioji jų dalis parvyko gyventi į Prijedorą²⁹⁴. Informantų toliau klausiant, kodėl pabėgėliai grįžo, buvo minimas naujasis nuosaikesnis politinis elitas²⁹⁵, sklandžiai vykdoma nuosavybės grąžinimo politika²⁹⁶ ir pačių žmonių noras sugrįžti²⁹⁷. Apie pabėgėlių sugrįžimo svarbą savo straipsniuose yra užsiminęs Robertas Bellonis, todėl pataisytas priežastinis mechanizmas papildytas šio autoriaus įžvalgomis.

Tad pakoreguotas priežastinis mechanizmas pradedamas nuo Hagos tribunolo gebėjimo nuteisti kaltuosius, taip patraukiant juos iš politinės arenos. Manoma, jog iš politinio elito pašalinus įtariamuosius karo nusikaltimais naujasis politinis elitas vykdė kiek nuosaikesnę politiką, o tai savo ruožtu paskatino pabėgėlius grįžti į gimtąsias vietas. Bošniakams ir kroatams grįžtant, miesto demografija keitėsi, o tai įpareigojo naująją politinį elitą atsižvelgti į mažumų pageidavimus ir toliau švelninti savo retoriką bei priiminėti nuosakesnius, į visus gyventojus orientuotus sprendimus²⁹⁸. Atitinkamai nuosaikėjanti vietos politika ir pasikeitę politikų bei teisėsaugos pareigūnų kadrai keitė gyventojų požiūrį į valdžios institucijų darbą, ir jie ilgainiui nustojo šiose įžvelgti grėsmę.

Pasitikėjimas institucijomis, literatūroje dar vadinamas vertikaliuoju pasitikėjimu, lemia, kad piliečiai jas palaiko ir yra linkę paklusti jų propaguojamoms taisyklėms (pvz., pagarba mažumoms, įstatymo viršenybė ir pan.)²⁹⁹. Be to, vertikalusis pasitikėjimas savo ruožtu veikia ir horizontalųjį, nes suteikia piliečiams

²⁹⁴ Autorės interviu su Azra Novkinić, jaunimo centro „HEMBARINE“ direktore, Prijedoras, 2013-08-01; autorės interviu su Stana Marinović, IPC *Kozarski Vjesnik* žurnaliste, Prijedoras, 2013-07-05; autorės interviu su Edin Ramulić, nevyriausybinių organizacijos Izvor vadovu, Prijedoras, 2013-06-26; autorės interviu su Maja Kunić, Demokratinio progreso partijos atstove Prijedoras miesto Taryboje (Partija Demokratskog Progres), Prijedoras, 2013-07-25.

²⁹⁵ Autorės interviu su Kemal Pervanić, organizacijos „Most Mira“ įkūrėju ir knygos *The Killing Days* autoriumi, Prijedoras, 2013-09-12; autorės interviu su Azra Pasalić, buvusia Prijedoras miesto tarybos (Skupština Opštine) prezidente, Prijedoras, 2013-08-12; autorės interviu su Ljiljana Babić, Socialinių reikalų skyriaus vedėja Prijedoras savivaldybėje ir SNSD partijos nare, Prijedoras, 2013-08-06.

²⁹⁶ Autorės interviu su Sead Jakupovic, Prijedoras miesto tarybos (Skupština Opštine) prezidentu, Prijedoras, 2013-07-11.

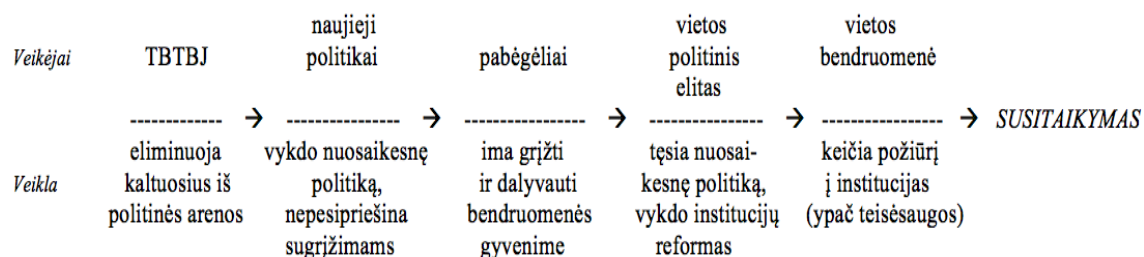
²⁹⁷ Autorės interviu su Azra Pasalić, buvusia Prijedoras miesto tarybos (Skupština Opštine) prezidente, Prijedoras, 2013-08-12; Emir Hodzić žmogaus teisių aktyvistas, vienas iš iniciatyvos „Nes man rūpi“ (*Jer me se tiče*) įkūrėjų, Prijedoras, 2013-07-30.

²⁹⁸ Robert Belloni, „Peacebuilding at the local level: Refugee return to Prijedor“, *International Peacekeeping* 12(3), 2005, p. 434–437.

²⁹⁹ Claus Offe, „How Can We Trust Our Fellow Citizens“, in: M. E. Warren, *Democracy and Trust*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, p. 70–71.

papildomų paskatų pasitikėti kitais, taip esmingai prisidedant prie vietos bendruomenės susitaikymo. Taigi suformuluotas pakoreguotas priežastinis mechanizmas, jungiantis TBTHJ veiklą (kaltųjų nuteisimą ir įkalinimą) su susitaikymu Prijedore, atrodo taip:

Priverstinės demokratizacijos kelias: Politinio elito ir elektorato sandaros kaita (2)

Jo tikrinimo logika detalizuojama 11 lentelėje.

11 lentelė. Vertikalojo pasitikėjimo kūrimo mechanizmo tikrinimo logika.

Vertikalojo pasitikėjimo kūrimo mechanizmas			
H1: TBTHJ pašalina elitą iš svarbių pozicijų	→ Pareikšti kaltinimai lyderiams → Pirmieji areštai	- TBTHJ informacija - Tarptautinių organizacijų raportai - Antriniai šaltiniai	A1: Elitą iš svarbių pozicijų pašalina tarptautinė bendruomenė per OHR instituciją; A2: Elitą pašalina patys žmonės (nustoja už juos balsuoti); A3: Elitas pašalinamas dėl centrinės valdžios vykdomų iniciatyvų.
H2: naujas politinis elitas elgiasi nuosaikiau	→ Nuosaikėja jų kalbėjimas (mažėja pasipriešinimas sugrįžimams, tarpetninė įtampa, stereotipai) → Atitinkamas elgesys (iniciatyvos, reformos)	- Spaudos archyvų analizė - Interviu su politiniu elitu - Interviu su vietos bendruomenės atstovais - Tarptautinių organizacijų raportai - Antriniai šaltiniai	A1: Nuosaikesnį elgesį lėmė ne elito kaita – jos net nebuvo iš viso, o tarptautinės bendruomenės spaudimas, grasinimai neteikti paramos ir pan.
H3: grįžta pabėgėliai ir ima dalyvauti bendruomenės politiniame ir socialiniame gyvenime	→ Augantys pabėgėlių srautai → Vietinių įsitikinimas, kad sugrįžimai prasidėjo dėl senojo politinio elito eliminavimo → Besikuriančios jų teisės atstovaujančios organizacijos	- Statistinė informacija apie pabėgėlių srautus - Interviu su vietos bendruomene - Interviu su sugrįžusiais ir jų organizacijomis - Tarptautinių organizacijų ataskaitos - Prijedoro savivaldybės	A1: Pabėgėliai ir taip būtų grįžę, norėjo atgauti žemę, neturėjo kur pasidėti; A2: Pabėgėliai grįžo dėl centrinės valdžios iniciatyvų.

	→ Sugrįžusiųjų klausimai tampa politinės darbotvarkės dalimi	informacija • Prijedoro Saugumo forumo posėdžių protokolai • Antriniai šaltiniai	
H4: toliau politika dar labiau nuosaikėja	→ Elito elgesys: tęsiamos reformos → Pabėgėlių klausimai ir toliau figūruoja darbotvarkėje → Elito retorika ir toliau nuosaikėja	• BiH įstatymai • Tarptautinių organizacijų ataskaitos • Interviu su vietos bendruomenės atstovais • Interviu su politikais • Prijedoro Saugumo forumo posėdžių protokolai • Prijedoro savivaldybės informacija • Antriniai šaltiniai	A1: Nuosaikėja dėl tarptautinės bendruomenės spaudimo; A2: Nuosaikėja dėl centrinės valdžios iniciatyvų.
H5: auga pasitikėjimas institucijomis (ypač teisėsaugos)	→ Bendruomenės atstovų išreikštas pasitikėjimą institucijomis → Teigiama BiH visuomenės nuomonė apie institucijų darbą	• Interviu su vietos bendruomenės nariais • Statistinė informacija apie pasitikėjimo pokyčius • Antriniai šaltiniai (moksliniai straipsniai, knygos)	A1: Pasitikima institucijomis, nes miestas darosi homogeniškesnis, sugrįžusieji ir vėl išvyksta ieškoti geresnio gyvenimo, nes neištvirtino Prijedore; A2: Pasitikėjimas auga, nes reformos vykdomos nacionaliniu mastu, centrinės valdžios iniciatyva.

1. H1: TBTBJ pašalina senąjį elitą iš politinės arenos

Po Deitono taikos susitarimo pasirašymo daugybė asmenų, kurie asmeniškai suplanavo ir įgyvendino grubius tarptautinės humanitarinės teisės pažeidimus, išliko svarbia BiH visuomeninio gyvenimo dalimi. Ypač daug jų ir toliau užėmė atsakingas pareigas valstybės tarnyboje, įskaitant ir politines bei teisėsaugos institucijas, taip trukdydami taikos procesams ir griaudami pastangas eiti susitaikymo link³⁰⁰. Prijedoras taip pat nebuvo išimtis: pasibaigus karui čia dominavo senasis politinis, karinis ir ekonominis elitai, didele dalimi atsakingas už tai, kas įvyko konflikto metu. Naujuoju miesto meru tapo buvęs *de facto* Prijedoro administracijos vadovas Milomiras Stakičius. TBTBJ jam vėliau pareiškė kaltinimus genocidu ir nusikaltimais žmoniskumui³⁰¹. Policijos vadovu tapo Simo Drljača, kuris karo metais buvo Krizinio

³⁰⁰ International Crisis Group, „War Criminals in Bosnia’s Republika Srpska: Who Are The People In Your Neighborhood?“, ICG Balkans Report 103, 2000
<http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/Bosnia_%2039.pdf> [žiūrėta 2015-01-14].

³⁰¹ Prosecutor vs. Milomir Stakić, Milan Kovačević, Simo Drljača, IT-97-24,
<http://www.icty.org/x/cases/stakic/ind/en/Stakic_970313eng_indictment.pdf> [žiūrėta 2015-01-14].

štabo narys ir RS vidaus reikalų viceministras³⁰². Buvęs miesto Tarybos prezidentas Milanas ('Mico') Kovačevićius tapo Prijedora ligoninės direktoriumi, o Željko Meakičius, kuris vėliau apkaltintas karo nusikaltimais, nusikaltimais žmoniškumui ir genocidu (prižiūrėtojas Omarskos koncentracijos stovykloje), ir toliau užėmė vadovo pareigas Omarskos policijos departamente³⁰³. Nuo pat Deitono taikos susitarimo pasirašymo Simo Drljača vadovaujama grupė tapo esminiu trukdžiu tvariai taikai ir pabėgėlių sugrįžimui į Prijedorą³⁰⁴.

1997 m. liepos 11 d. britų kariai pabandė suimti pirmuosius įtariamuosius karo nusikaltimais, kuriems buvo išduoti slapti TBTBJ arešto orderiai. Milanas Kovačevićius sėkmingai suimtas, o Simo Drljača žuvo susišaudymo metu. Šių dviejų karo nusikaltėlių pašalinimas turėjo milžinišką poveikį³⁰⁵. Po NATO operacijos miesto meras Milomiras Stakičius, išsigandęs, jog TBTBJ ir jam galėjo išduoti arešto orderį, pabėgo į Serbiją, tad valdančiosiose pozicijose nebeliko 3 pagrindinių senojo politinio elito atstovų. Iki 2000 m.³⁰⁶ TBTBJ arešto orderiai išduoti dar 33 įtariamiesiems iš kurių 12 buvo suimti (žr. 12 lentelę), tarp jų ir 3 Prijedora policijos pareigūnai – Milojica Kosas, Miroslavas Kvočka ir Mladjo Radičius. 1999 m. suimtas buvęs RS viceprezidentas Radoslavas Brdjaninas. Tuo metu jis buvo aukščiausio rango politikas, kuriam pareikšti kaltinimai už nusikaltimus Prijedora savivaldybėje. Po karo jis išrinktas į Bosnijos Serbų Parlamentą, vadovavo Liaudies partijai³⁰⁷. Po metų suimtas dar vienas aukšto rango politikas – Momčilo Krajišnikas. Kartu su Radovanu Karadžićiumi jis įkūrė Bosnijos serbų nacionalistų partiją SDS, karo metais buvo RS parlamento pirmininkas. Pasibaigus karui Krajišnikas buvo išrinktas į BiH Prezidiumą ir buvo vienu iš trijų šalies prezidentų. 1998 m. jis pralaimėjo rinkimus Radišićiui, tačiau tęsė politinę karjerą ir vis dar buvo įtakingas³⁰⁸. RS prezidentui Karadžićiui TBTBJ arešto orderis išduotas 1995 m. liepą, tačiau kurį laiką jis neatsistatydino ir toliau ėjo RS prezidento bei SDS partijos pirmininko pareigas.

³⁰² Prosecutor vs. Simo Drljača, Milan Kovačević (IT-96-24), Indictment, para. 1, <http://www.icty.org/x/cases/milan_kovacevic/ind/en/kov-ii970313be.pdf> [žiūrėta 2014-01-05].

³⁰³ Human Rights Watch, „The Unindicted: Reaping the Rewards of Ethnic Cleansing“ 9(1), New York, 1997.

³⁰⁴ R. Belloni, „Peacebuilding at the local level: Refugee return to Prijedor“, *International Peacekeeping* 12(3), 2005, p. 437.

³⁰⁵ Belloni, p. 440.

³⁰⁶ Ši data imama kaip atskaitos taškas, kuomet į Prijedorą pradėjo sugrįžti didžiausi skaičiai pabėgėlių.

³⁰⁷ Bosnian War Crimes Suspect Arrested, BBC News, 1999-07-06, <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/387315.stm>> [žiūrėta 2015-01-14].

³⁰⁸ Top Bosnian Serb Official Arrested, BBC News, 2000-04-03 <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/699623.stm>> [žiūrėta 2015-01-14].

Vis dėlto, pasirašant Deitono taikos susitarimą 1995 m. lapkritį, Karadžićius derybose jau nebedalyvavo, o Bosnijos serbams atstovavo tuometinis Serbijos prezidentas Slobodanas Miloševićius. Karadžićius dar ilgai slapstėsi ir buvo suimtas tik 2008 m. Kaip vėliau paaiškėjo, jis tą laiką gyveno Belgrade, Serbijoje, prisidengęs svetima tapatybe ir dirbdamas alternatyvios medicinos gydytoju.

Surinkti įrodymai leidžia užtikrintai teigti, jog, nepaisant delsimo vykdyti suėmimus, tribunolo išduoti arešto orderiai sėkmingai marginalizavo senąjį politinį elitą ir nebeleido jam aktyviai dalyvauti šalies politiniame gyvenime (įrodymai yra aukšto unikalumo ir patikimumo). Be to, 1995 m. pasirašytas taikos susitarimas neleido asmenims, kuriems išduoti TBTBJ arešto orderiai arba kurie neatvyko kviečiami prisistatyti į Hagą, dalyvauti rinkimuose ir užimti kokias nors valstybines pareigas³⁰⁹. Ši nuostata įtvirtinta ir vėlesniuose BiH rinkimų įstatymuose, iš politinės arenos eliminuojant aukščiausio rango pareigūnus, kurie konflikto metu prisidėjo prie tarptautinės humanitarinės teisės pažeidimų ir vykdė karo nusikaltimus.

12 lentelė. Įtariamieji karo nusikaltimais Prijedorio savivaldybėje (kaltinimų ir areštų statistika iki 2000 m.)

Eil. nr.	Vardas, pavardė	Kaltinimai pareikšti	Įtariamasis areštuotas
1.	Duško Tadićius	1995-02-13	1994
2.	Zdravko Govedarica	1995-02-13	kaltinimai atmesti
3.	Grubanas	1995-02-13	kaltinimai atmesti
4.	Predragas Kostićius	1995-02-13	kaltinimai atmesti
5.	Nedeljko Paspaljus	1995-02-13	kaltinimai atmesti
6.	Milanas Pavlićius	1995-02-13	kaltinimai atmesti
7.	Milutinas Popovićius	1995-02-13	kaltinimai atmesti
8.	Draženko Predojevićius	1995-02-13	kaltinimai atmesti
9.	Željko Savićius	1995-02-13	kaltinimai atmesti
10.	Dragomiras Šaponja	1995-02-13	kaltinimai atmesti
11.	Nedjeljko Timaracas	1995-02-13	kaltinimai atmesti
12.	Damiras Došenai	1995-07-21	1999
13.	Draganas Kolundžija	1995-07-21	1999
14.	Duško Sikirica	1995-07-21	2000

³⁰⁹ General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Hercegovina, 1995-11-30 <http://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_951121_DaytonAgreement.pdf> [žiūrėta 2015-01-16].

15.	Nenadas Banovičius	1995-07-21	2001
16.	Predragas Banovičius	1995-07-21	2001
17.	Nikica Janjičius	1995-07-21	mirė
18.	Draganas Kondičius	1995-07-21	kaltinimai atmesti
19.	Goranas Lajičius	1995-07-21	kaltinimai atmesti
20.	Radovanas Karadžičius	1995-07-25	2008
21.	Ratko Mladičius	1995-07-25	2011
22.	Milomiras Stakičius	1997-03-13	2001
23.	Milojica Kosas	1998-09-11	1998
24.	Miroslavas Kvočka	1998-09-11	1998
25.	Mlađo Radičius	1998-09-11	1998
26.	Zoranas Žigičius	1998-09-11	1998
27.	Dragoljubas Prcačas	1998-09-11	2000
28.	Radoslavas Brđaninas	1999-03-14	1999
29.	Momiras Taličius	1999-03-14	1999
30.	Stojanas Župljaninas	1999-03-14	2008
31.	Slobodanas Miloševićius	1999-05-24	2001
32.	Momčilo Krajišnikas	2000-02-25	2000
33.	Biljana Plavšić	2000-07-04	2001

2. H2: Naujas politinis elitas vykdo kiek nuosaikesnę politiką, nebesipriešina pabėgėlių sugrįžimui į Prijedorą

Daugelis tarptautinių organizacijų raportų bei mokslinių darbų pažymi, kad, be TBTHJ arešto orderių ir politinio elito pašalinimo, sugrįžimo procesas Prijedore nebūtų prasidėjęs arba būtų buvęs gerokai lėtesnis³¹⁰. Timas Judahas straipsnyje, spausdintame *New York Review of Books*, aprašo pokyčius, kuriuos matė 2004 m. Kozarace: „Daugiau kaip pusė buvusių gyventojų sugrįžo [...] bošniškai aiškina, kad daug mažiau jų būtų ryžęsi grįžti, jei ne Hagos tribunolas. Devyniolikai iš vietinių žudikų ir etninio valymo organizatorių pateikti kaltinimai, jie areštuoti arba tiesiog pašalinti iš politinės arenos. Būtent dėl to žmonės jautė, kad grįžti saugu. Rytų

³¹⁰ „Minority Return or Mass Relocation?“, *International Crisis Group, Bosnia Project-Report 33*, 1998, p. 39; 10 Years OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 2006, p. 111; A. Ito, „Return to Prijedor: Politics and UNHCR“, *Forced Migration Review 10*, p. 36, Returnee Monitoring Study Minority Returnees to the Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina, UNHCR Sarajevo, June 2000; Profile of Internal Displacement: Bosnians and Herzegovina. Compilation of the information available in the Global IDP database of the Norwegian Refugee Council, Global IDP Database, 2003, p. 29.

Bosnijoje, kur išduoti vos keli arešto orderiai, sugrįžimų skaičiai gerokai mažesni³¹¹. Po daugiau nei dešimties metų Orentlicher ir jos komandos atlikti interviu taip pat leidžia daryti išvadą, kad kelių svarbių figūrų pašalinimas iš politinės arenos buvo lemiamas sugrįžimų priežastimi. Pasak Orentlicher, „pagrindinių Prijedoro veikėjų areštai sukūrė aplinką, kurioje kiti nusikaltėliai nenorėjo per daug reikštis, bijodami, kad tuoj pat ateis ir jų eilė“³¹².

Massimo Morattis, dirbęs ESBO Žmogaus teisių pareigūnu Prijedore 1997–2000 m., interviu metu patvirtino, kad lūžio tašku galima laikyti 1997 m. SFOR operaciją, kuomet vienu kirčiu pašalinti trys aukšto rango pareigūnai – Stakičius, Kovacevičius ir Drljača. Dingus Drljačai, viskas pradėjo keistis, buvo pastebimai mažiau priešiško bošniakams. Po truputį buvo galima tarp grupių pradėti politinį dialogą, kuris ilgainiui leido pabėgėliams sugrįžti namo. Be to, po trijų mėnesių turėjo vykti pirmieji savivaldybių rinkimai, kuriuose galėjo dalyvauti ir didelis skaičius perkeltųjų šalies viduje (angl. *internally displaced persons*). Į valdžią išrinktas „švelnesnis“ serbų SDS sparnas, kuriam nepatiko, kad Prijedoras jau garsiai vadinamas „juodąja skykle“ ir kuris norėjo tai pakeisti³¹³.

Kaip paminėjo Morattis, 1997 m. savivaldybių rinkimuose daugumą laimėjo SDS, gavusi 14 iš 65 vietų. Pagal tuometines savivaldybių rinkimų taisykles, balsuoti galėjo ir tie asmenys, kurie savivaldybėje gyveno iki karo, o tai reiškė, kad didelė bošniakų dalis galėjo pareikšti savo poziciją *in absentia*. Jie išrinko net 24 atstovus ir gavo 37 proc. miesto Tarybos vietų. Po rinkimų SDS ir bošniakų partijos pasirašė valdžios pasidalijimo susitarimą, pagal kurį bošniakas Muharemas Murselovičius tapo Tarybos pirmininku, o serbas Borislavas Maričius – naujuoju miesto meru. 1998 m. Prijedoras buvo viena pirmųjų savivaldybių, kurios rinkimų rezultatai sėkmingai patvirtinti ir pilnai įgyvendinti³¹⁴.

Borislavas Maričius buvo nuosaikus politikas. Jis palaikė palaipsnio bošniakų sugrįžimo idėją, o 1999 m. vasarą, kai vienas bošniakų pabėgėlis Kozaraco bare nušovė du serbus, netgi viešai kreipėsi į Prijedoro žmones ir paprašė susilaikyti nuo atsakomųjų veiksmų. Organizacijos „Srcem do Mira“ įkūrėja Emsuda interviu metu pasakojo apie vieną pirmųjų savo susitikimų su naujuoju meru. 1998 m. jis buvo

³¹¹ T. Judah, „The Fog of Justice“, *New York Review of Books*, 2004, in: D. Orentlicher, p. 80.

³¹² Orentlicher, p. 82.

³¹³ Autorės interviu su Massimo Moratti, buvusiu OSCE Žmogaus teisių pareigūnu, 2014-02-20.

³¹⁴ Belloni, p. 443–444.

pakviestas į Kozaracą į „Taikos namų“ atidarymą. Jis atvyko į Kozaracą, susitiko su Emsuda ir kitomis organizacijos moterimis ir, nors išreiškė susirūpinimą dėl galimų incidentų, galiausiai pasakė: „Jūs man teikiate vilties, kad viskas bus gerai. Drąsiai grįžkite į Kozaracą. Aš padarysiu viską, ką galiu, kad būtumėte saugios“. Moterys taip pat papasakojo apie pačią „Taikos namų“ atidarymo ceremoniją, kurioje meras irgi dalyvavo. Jis padėjo pasodinti „Taikos medį“ ir meldėsi kartu su renginyje dalyvavusiais žmonėmis. „Tai buvo labai stiprus signalas...“³¹⁵ Jau kitą pavasarį į Kozaracą ir Prijedorą sugrįžo apie 10 tūkst. pabėgėlių³¹⁶. Čia taip pat svarbu pastebėti, kad nuosaiki Marićiaus pozicija buvo priimtina tuometiniam Bosnijos serbų politiniam elitui Prijedore. Kai kurie politikai netgi perėjo iš SDS į dar nuosaikesnę SNSD, kuriai tuo metu vadovavo Biljana Plavšić (vėliau Miloradas Dodikas). Nuo to laiko radikalai jau nebeturėjo plačiosios visuomenės paramos agituodami už pasipriešinimą sugrįžimams³¹⁷.

Atlikta 1996–2000 m.³¹⁸ vietos spaudos archyvų turinio analizė atskleidžia sistemingą nacionalistinės retorikos nuosaikėjimą. Skirtumas ypač akivaizdus, imant kraštutinius tiriamo laikotarpio taškus. 1996 m. aktyviai aptarinėjamas serbų nacionalinis klausimas³¹⁹, nuolat kalbama apie musulmonų ekstremizmo grėsmę („musulmonų ekstremistams nepakako vien tik sugriauti namų, kažko jiems užkliuvo ir mūsų mokyklos bei cerkvės“, „fanatikai ir ekstremistai susibūrė siekdami sukelti dar vieną incidentą, dėl kurio vėliau galėtų apkaltinti serbus“, „500 musulmonų sugalvojo įsikurti Otokoje, jie peržygiavo per tiltą ir sustojo gerokai įsibrovę į serbų teritoriją – ir tikrai ne todėl, kad patys to norėjo. Prieš juos išėjo serbų pulkai ir neleido tai girtai ordai realizuoti savo bjauraus plano“, „atvykę nenaudėliai keikė serbų motinas, jų vaikus, tyčiojo iš žuvusiųjų“ ir pan.)³²⁰, taip priešinant bendruomenės ir skleidžiant neigiamus stereotipus. Tuo tarpu 2000 m. aktyviai

³¹⁵ Autorės interviu su Emsuda Mujagić.

³¹⁶ Orentlicher, p. 82.

³¹⁷ Belloni, p. 441.

³¹⁸ 2000 m. pasirinkti kaip metai, kuriais į Prijedorą sugrįžo daugiausiai pabėgėlių, didžioji jų dalis – mažumų atstovai (bošniakai ir kroatai).

³¹⁹ „Didelių permainų metai“, *Kozarski Vjesnik*, 1996-01-05, p. 1.

³²⁰ „Nėra kas galėtų padėti nukentėjusiems nuo gaisro“, „Nepavykusi musulmonų ekstermistų kelionė“, *Kozarski Vjesnik*, 1996-05-31, p. 2; „Musulmonai pabandė įsikurti Otokoje“ ir „Musulmonai pasitikti akmenimis“, *Kozarski Vjesnik*, 1996-04-26, p. 1; „Politinis ‘draugiškos’ (serb. *radnog*) tautos gyvenimas“, *Kozarski Vjesnik*, 1996-05-10, p. 4; „Dar viena akiplėšiška provokacija“, *Kozarski Vjesnik*, 1996-11-08, p. 4.

sprendžiami sugrįžusiųjų mažumų integracijos klausimai³²¹, nuosavybės grąžinimo problemos³²², didžiuojamasi miesto demokratėjimu³²³, aprašomi sėkmingo tarptautinio bendradarbiavimo pavyzdžiai³²⁴, nevyriausybinių organizacijų rengiami mokymai, seminarai, iniciatyvos³²⁵, empatiškai aptariami mažumų patiriami sunkumai³²⁶. Pavyzdžiui, balandžio 27 d. Kozarski Vjesnik numeryje išspausdintas interviu su Marko Djenadija, Prijedoro saugumo centro vadovu, pavadintas „Saugaus gyvenimo nebus, jei visi piliečiai prie to neprisidės“. Interviu Djenadija teigia, kad yra patenkintas saugumo situacija mieste, jog ji geresnė nei daugumoje BiH vietų: „žinau, kad kai kurie mus kritikuoja ir netiki tokia informacija, tačiau galiu patikinti, jog tikrai taip yra. Tą puikiai jaučia mūsų gyventojai, užsienio svečiai ir tarptautinių organizacijų atstovai, atliekantys savo misijas mieste. Stengiamės, kad visiems pas mus atsirastų vietos ir kad policija dirbtų ypač profesionaliai“³²⁷.

1997 m. pagrinde rašoma apie Deitono susitarimo įgyvendinimo klausimus, palaikomas teritorijų padalijimas į Federaciją ir RS, o Deitonas laikomas RS egzistavimo garantu³²⁸. Dažnai raportuojama apie musulmonų daromus taikos susitarimo pažeidimus³²⁹. Rinkiminė propaganda aiškiai nukreipta į serbų daugumą, kalbama išimtinai apie serbų tautos išlikimą, serbų interesus, jų norą savo šalyje gyventi geriau ir pan. („RS yra mūsų ateitis“, „begėdiški kaltinimai mesti SDS dėl antiserbiškumo prilygsta išdavystei“) ³³⁰. Po truputį pradedama kalbėti apie pabėgėlius, tačiau kol kas tik apie serbų tautybės, mąstant, kaip juos privilioti grįžti į Prijedorą. Šiais metais laikraštyje atsiranda nauja skiltis – „Taikos keliu“, kurioje bandoma aprašyti pozityvias istorijas ir progreso pavyzdžius (vyksta rekonstrukcija,

³²¹ „Psichosocialinė parama ir sugrįžusiųjų integracija“, *Kozarski Vjesnik*, 2000-11-03, p. 5.

³²² „Rinkimuose savarankiški“, *Kozarski Vjesnik*, 2000-01-21, p. 2.

³²³ „Prijedoro moksleiviai – demokratiškiausi“, *Kozarski Vjesnik*, 2000-04-27, p. 9.

³²⁴ „Pokalbis yra pirmas žingsnis link santykių demokratizacijos BiH“ [aprašomas ALD (Agencija Lokalne Demokratije) organizuotas susitikimas, kuriame dalyvavo moterys iš skirtingų etninių grupių, be to, vyko mokymai apie nesmurtinę komunikaciją, demokratines permainas ir pan.], *Kozarski Vjesnik*, 2000-06-30, p. 3.

³²⁵ „Moterys žino, gali ir nori“, *Kozarski Vjesnik*, 2000-04-06, p. 6.

³²⁶ „Nuo pabėgėlio iki sugrįžusiojo ilgas kelias“, *Kozarski Vjesnik*, 2005-05-26, p. 1, 3.

³²⁷ „Saugaus gyvenimo nebus, jei visi piliečiai prie to neprisidės“, *Kozarski Vjesnik*, 2000-04-27, p. 4–5.

³²⁸ „Išlaikyti RS“, *Kozarski Vjesnik*, 1997-01-10, p. 2; „Deitono niekas neperrašinės“, 1997-04-18, p. 1.

³²⁹ [Be pavadinimo], *Kozarski Vjesnik*, 1997-04-18, p. 1.

³³⁰ „SPRS Už vieningą ir stabilų RS“ ir „DPS: Rinkimai – vaistas prieš savivalę ir karjerizmą“, *Kozarski Vjesnik*, 1997-11-20, p. 2; „SNS – mūsų kandidatais žmonės pasitiki“ ir „Serbų valstiečių partija: Kaimas – bendruomenės prioritetas“, *Kozarski Vjesnik*, 1997-11-20, p. 3; „Už vieningą RS“ ir „Serbai nebus serbais, jei ne religija“, *Kozarski Vjesnik*, 1997-11-20, p. 5–6.

atsigauna žemės ūkis, verslas ir pan.). Čia pasitaiko ir straipsnių apie santykius tarp etninių grupių; viename jų kalbinti gyventojai sako, kad „sugyvenimas neįmanomas“, „nežinia, ką atneš laikas, bet kol kas niekuo negaliu pasitikėti“³³¹.

1998 m. sekcija „Taikos keliu“ tęsiama, ji darosi ilgesnė, joje rašoma apie vienybės pavyzdžius³³², miesto šventes³³³. Pasikeitus miesto valdžiai imama kalbėti apie ekonomines problemas, korektiškus santykius su tarptautine bendruomene³³⁴. Vis dar daug rašoma apie serbų tautą, didžią jos kultūrą, religiją, tačiau atsiranda straipsnių apie pirmuosius kontaktus tarp grupių – ekonominių ryšių užmezgimą³³⁵, organizuojamus susitikimus³³⁶ bei valdžios pasidalijimą³³⁷, aptariami ir paskiri incidentai³³⁸. Straipsniai vis dar rašomi su šiokiu tokiu nacionalizmo prieskoniu („aha, perka slyvas, girdėjau šią žiemą gers daug ‘kompoto’ [juokiasi] [...] perka, perka... kiauliena jiems eina kaip chalva, [...] atvažiuoja, pigiai prisiperka, o paskui perpardavinėja... juk žinot, kokie tie musulmonai...“³³⁹). Kadangi tais metais į miestą grįžta pirmieji pabėgėliai bošniakai ir kroatai, Taryboje pradedami nagrinėti jų klausimai, spauda raportuoja apie vykdomus integracijos projektus, donorų iniciatyvas ir pan.³⁴⁰ Taip pat nušviečiami žuvusių karių minėjimai, paminklų atidengimai veteranams³⁴¹, RS armijos šventės ir pan. – kas vis dar galėjo atgrasyti dalį mažumų grįžti į miestą.

1999 m. laikraštyje daugiau dėmesio skiriama tarpetniniams santykiams Prijedore, pirmą kartą pasirodo teiginių apie tai, kad visų problemos yra svarbios ir suprantamos. Pavyzdžiui, viename straipsnyje aprašomas serbų iš Podlugos ir bošniakų iš Novi Grado susitikimas, kurio metu kalbama apie galimybę taikiai

³³¹ „Gyvenimas grįžta į savo vėžes“, *Kozarski Vjesnik*, 1997-06-20, p. 2.

³³² „Multietninis bendradarbiavimas naudingas visiems“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-04-17, p. 4; „Prekyba sienų nepažįsta“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-04-24, p. 8.

³³³ „Švenčiama RS diena“ ir „Vaikystės džiaugsmo šventė darželyje“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-01-12, p. 2; „Šv. Savos diena Prijedore“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-01-19, p. 1; „Miestas ruošiasi savo dienos šventei“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-05-01, p. 1.

³³⁴ „Interviu su miesto meru Borislav Marić“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-01-12, p. 3.

³³⁵ „Verslininkų iš RS ir BiH susitikimas“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-01-19, p. 2.

³³⁶ „Moterys susitiko dar viename vietos bendruomenės susitikime“ ir „Multietninė policija Brčko – vieningai atlieka pareigas“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-04-10, p. 4.

³³⁷ „Sėkmingai ir laiku pasidalinta valdžia“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-01-12, p. 4; „Kitas Tarybos posėdis – sausio 26 d.“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-01-19, p. 1.

³³⁸ „Padegti serbų namai Podvidaci“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-06-05, p. 2.

³³⁹ „Kiauliena kaip chalva“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-01-19, p. 2.

³⁴⁰ „Grįžimai į gimtuosius namus“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-04-24, p. 1; „Neeilinė Tarybos sesija pabėgėlių klausimams spręsti“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-05-01, p. 1.

³⁴¹ „Pareiga karo aukoms“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-01-19, p. 2; „Žuvusiems kariams atidengta memorialinė lentelė Brežičani“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-11-27, p. 2.

apsikeisti, t. y. serbams grįžti į Podlugą, o bošniakams – į Novi Gradą, rašoma, kad „būtina užtikrinti žmonių saugumą, padėti jiems atgauti nuosavybę. Prašoma tolerancijos, pasitikėjimo ir asmeninio kiekvieno sugrįžtančiojo saugumo užtikrinimo“³⁴². Kalbama apie ėjimą į Europą³⁴³, saugumo situacijos gerėjimą³⁴⁴, Deitono laikymąsi, sėkmingas NVO iniciatyvas³⁴⁵. Tęsimi straipsniai serbų tautos vienybės temomis, nacionalinio pasididžiavimo, istorijos klausimais, tačiau vis daugiau rašoma apie tai, kad serbai patys kalti dėl susidariusios situacijos ir kad jie turi elgtis protingai („apšviestasis nacionalizmas“) ³⁴⁶. Taigi 1996–2000 m., iš politinės arenos pašalinus kelis svarbiausius senojo politinio elito atstovus, nacionalistinė retorika ėmė švelnėti. Tai, kad bošniakai vėl buvo atstovaujami miesto Taryboje, padėjo įtikinti pabėgėlius, kurie vis dar telkėsi Sanski Moste, kad grįžti namo jau darosi įmanoma. Retorikos švelnėjimo įrodymų galima būtų rasti net ir tuo atveju, jei hipotezė apie tai, kad juos nulėmė būtent tribunolo vykdoma veikla, būtų neteisinga. Tai reiškia, kad jie yra aukšto patikimumo (juos rasti reikėjo), tačiau žemo unikalumo (bet vien jų nepakanka). Kaip ir keliais kitais atvejais, norint užtikrintai kalbėti apie tai, kad tribunolas, o ne kažkoks kitas veiksnys, čia buvo lemiamas, būtina aptarti ir galimus alternatyvius fenomeno aiškinimus (žr. 2.3.3. poskyrį).

3. H3: Į Prijedorą sugrįžta pabėgėliai ir ima dalyvauti miesto politiniame gyvenime

Pasibaigus karui šimtai tūkstančių pabėgėlių patraukė namo, tačiau buvę Prijedora gyventojai bošniakai ir kroatai taip paprastai grįžti negalėjo. Jų miestas atsidūrė Serbų Respublikos teritorijoje, o jų namai buvo sugriauti arba užimti serbų pabėgėlių, plūstančių iš kitų šalies dalių. Iš etniškai mišrios bendruomenės Prijedoras pavirto į serbišką miestą, kurį, kaip jau minėta, kontroliavo senasis politinis elitas, atsakingas už etninį valymą savivaldybėje. 1997 m. dauguma pabėgėlių įsikūrė Sanski Moste, vos už 30 km nuo jų gimtojo Prijedora. Čia pabėgėlius noriai pasitiko Sanski Mosto meras, tikėdamasis taip įtvirtinti Bosnijos armijos karinę pergalę

³⁴² „Taikos keliu“, *Kozarski Vjesnik*, 1999-01-22, p. 2.

³⁴³ „Poslinkis link Europos – būtinas ir naudingas“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-06-11, p. 2.

³⁴⁴ „Savaitės tema: Prijedora saugumo centro ataskaita“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-11-12, p. 3.

³⁴⁵ „NVO Pro et Contra teikia nemokamas teisinės konsultacijas gyventojams“ ir „Serbų NVO Dobrotvor aplankė pabėgėlių centrą“, *Kozarski Vjesnik*, 1998-01-22, p. 2.

³⁴⁶ „SRS: Turime realiai save suvokti“, *Kozarski Vjesnik*, 1999-11-05, p. 2.

(Sanski Mostas buvo laimėtas iš Bosnijos serbų) ir sustiprinti savo politinę poziciją mieste. Manoma, kad tuo metu Sanski Moste galėjo glaustis apie 40 tūkst. bošniakų pabėgėlių³⁴⁷. Gyvenimo sąlygos čia buvo sudėtingos, o politinei situacijai Prijedore stabilizuojantis, dauguma jų panoro grįžti namo.

1998 m. vasarį bošniakai iš Prijedoro (gyvenantys Sanski Moste) pirmą kartą susitiko su serbais iš Sanski Mosto (gyvenančiais Prijedore). Abi pusės išreiškė norą „apsikeisti“ ir grįžti namo. Buvo pasirašyta vadinamoji Prijedoro–Sanski Mosto deklaracija, kuri žymėjo sugrįžimo proceso pradžią regione³⁴⁸. Nepaisydama tarptautinių organizacijų perspėjimų, pabėgėlių bendruomenė ėmė organizuoti pirmuosius apsižiūrėjimo vizitus, ieškoti rėmėjų finansuoti pastatų rekonstrukcijai ir derėtis su Sanski Mosto ir Prijedoro savivaldybių vadovybėmis dėl sugrįžusiųjų saugumo užtikrinimo. Buvo susitarta, kad pirmieji sugrįžimai galės vykti Kozaraco kaime šalie Prijedoro. 1998 m. liepą įvyko pirmieji apsižiūrėjimo vizitai, pargrįžusieji kol kas nakvojo palapinėse, siekdami parodyti tarptautinei bendruomenei savo norą sugrįžti ir sukurti papildomą spaudimą sugrįžimams palaikyti. Iki 1999 m. vasaros į Kozaracą grįžo 90 šeimų, kitais metais šis skaičius jau siekė 200. 2000 m. rugpjūtį Kozarace atstatyta pirmoji mečetė visoje RS, incidentų išvengta. Ilgainiui daugiau nei 10 tūkst. bošniakų (apie pusę prieškario populiacijos) grįžo į miestą³⁴⁹. Prijedoro savivaldybė tapo pirmąja RS, į kurią sugrįžo tokia ženkli dalis bošniakų pabėgėlių³⁵⁰. 1999 m. į Prijedorą sugrįžo apie 2 tūkst., o 2000 m. – apie 3,5 tūkst. pabėgėlių. Iki 2005 m. grįžimą buvo deklaravę net 13 728 asmenys³⁵¹.

Viena iš priežasčių, kodėl procesas buvo toks sėkmingas, – tai aktyvi bendruomenių lyderių veikla ir stiprios pabėgėlius jungiančios bei jų interesams atstovaujančios organizacijos. Įvairios Prijedoro nevyriausybinės organizacijos, piliečių asociacijos ir draugijos padėjo spręsti sugrįžusiesiems kylančias problemas, pavyzdžiui: pastatų rekonstrukcijos, elektrifikacijos, vandens tiekimo, tarpetinių

³⁴⁷ Belloni, p. 439.

³⁴⁸ Massimo Moratti, *The Return Process in Prijedor: Experience of a Human Rights Officer*, Migration Citizenship Education, 2004
<http://migrationeducation.de/16.1.html?&rid=175&cHash=7716e96fd0_3d9a32b4422c9e5734e530>
[žiūrėta 2015-01-20].

³⁴⁹ Belloni, p. 441.

³⁵⁰ USCR Country Report Bosnia and Herzegovina: Statistics on refugees and other uprooted people, US Committee for Refugees and Immigrants <<http://reliefweb.int/report/bosnia-and-herzegovina/uscr-country-report-bosnia-and-hercegovina-statistics-refugees-and>> [žiūrėta 2015-01-22].

³⁵¹ M. Nalepa, *Why do the return? Evaluating the Impact of ICTY Justice on Reconciliation*, Houston, 2007, p. 1–36 <http://www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/OCV_Nalepa.pdf> [žiūrėta 2014-10-06].

įtampų, saugumo, nedarbo, socialinės rūpybos, teisinės pagalbos ir pan. 13 lentelėje pateikiamas tokių organizacijų sąrašas – jų Prijedore yra net 19, o tai yra daugiau nei asociacijų, kurios rūpinasi karo aukų reikalais. Atskiro paminėjimo nusipelno Prijedoro rekonstrukcijos ir sugrįžusiųjų fondas „Prijedoras’98“ (bosn. *Fondacija za povratak i obnovu Prijedor’98*). Ši organizacija įkurta sugrįžimams į miestą organizuoti, logistikai derinti, deryboms vykdyti, finansavimui gauti ir pan. Interviu metu vienas iš organizacijos įkūrėjų, dabartinis miesto Tarybos pirmininkas Seadas Jakupovičius teigė, kad fondas įregistruotas 1998 m. Sanski Moste. Organizacija padėjo pabėgėliams tvarkyti dokumentus, kurių reikėjo norint atgauti nuosavybę, ir pasirūpino, kad norintiems grįžti nereikėtų tiesiogiai kontaktuoti su vietos valdžia: „kiekvieną penktadienį nuveždavome po penkis–šešis šimtų prašymų, taigi bošniakams nereikėjo tiesiogiai susitikti su serbais, nereikėjo patiems važiuoti į Prijedorą, kas būtų apsunkinę grįžimo procesą ir sukėlę nereikalingų įtampų. Mes padėjome daugiau nei devyniems tūkstančiams žmonių grįžti į savo prieš karą turėtus namus“³⁵². Be vietinių organizacijų nemažai padėjo ir tarptautinės – ESBO, Jungtinių Tautų vyriausiojo pabėgėlių komisaro valdyba, Helsinkio Žmogaus teisių fondas ir kt. Kartu jos sudarė pakankamai gerai organizuotą jėgą, kuri galėjo esmingai koreguoti miesto politinį ir socialinį veidą.

13 lentelė. Prijedoro NVO, dirbančios su sugrįžusiųjų reikalais

Eil. nr.	Organizacijos pavadinimas	Įkūrimo metai
1.	Moterų asociacija „Srcem do mira“	1992
2.	Moterų draugija „Nada“	1996
3.	NVO „Hleb života“	1997
4.	Piliečių asociacija „Don“	1998
5.	Prijedoro rekonstrukcijos ir sugrįžusiųjų fondas, Prijedoras’98	1998
6.	Piliečių asociacija „Svjetionik“	1999
7.	Jaunimo centras „Ljubija“	2001
8.	Jaunimo centras „Donja Puharska“	2002
9.	NVO „Pro et Contra“	2002
10.	Jaunimo centras „Hambarine“	2004
11.	NVO „Familija“	2004
12.	„Optimisti’2004 Kozarac“	2004

³⁵² Autorės interviu su Sead Jakupović, Prijedoro miesto tarybos (Skupština Opštine) prezidentu, Prijedoras, 2013-07-11.

13.	Jaunimo draugija „Civitas“ (MMC)	2005
14.	Viešojoji įstaiga „Dom Mladosti Gornja Dragotinja“	2005
15.	Piliečių asociacija „UM“	2005
16.	Piliečių asociacija „Altruist“	2007
17.	„Nansen dialog centar Prijedor“	2010
18.	Piliečių asociacija „Život“	2011
19.	Fondas „Zajednički put“	2011

Kitas svarbus su sugrįžimu ir ypač jo tvarumu susijęs aspektas – nuosavybės grąžinimo užtikrinimas. Karo metu visos trys bendruomenės siekė įtvirtinti savo teritorinius laimėjimus, skelbdamos įstatymus, kurie nuosavybės teisę perduodavo ten naujai atsikrausčiusiems žmonėms. Karui pasibaigus mažumų grįžimas dėl to buvo praktiškai neįmanomas, nes jie tiesiog nebeturėjo kur sugrįžti. Nauji nuosavybės įstatymai atsirado tik 1998 m. iš pradžių Federacijoje, o paskui – ir Serbų Respublikoje. 1999 m. Aukštasis atstovas Bosnijai ir Hercegovinai įsikišo siekdamas suvienodinti teisinį reglamentavimą entitetuose ir užtikrinti, kad vietos valdžia tarpininkautų grąžinant nuosavybę buvusiems savininkams ir išskeldinant ją nelegaliai užėmusius asmenis. Šie įstatymai suteikė teisę grįžti namo visiems, nepriklausomai nuo tautybės. Įgyvendindamas nuosavybės grąžinimą, Prijedoras ir vėl tapo pavyzdžiu visai šaliai. 2001 m. rudenį Prijedore įsigaliojo „chronologinės tvarkos“ principas, kuomet visi išskeldinimai buvo pradėti įgyvendinti pagal tai, kada buvo pateikti prašymai dėl nuosavybės grąžinimo. Jokios neigiamos reakcijos į išskeldinimus nebuvo. Išskeldintos šeimos, kurios neturėjo kito būsto, apsistodavo pas gimines ar draugus. Kadangi išskeldinimai buvo nuosekliai vykdomi, ilgainiui dauguma nelegaliai būstus užėmusių asmenų ėmė išsikėlinėti savanoriškai. 2001 gruodžio 4 d. „chronologinė tvarka“ tapo privaloma visoje BiH. Iki 2004 m. pradžios buvusiems savininkams Prijedore buvo grąžinti 1628 socialiniai būstai ir 6203 privatūs butai / namai. Metų pabaigoje savivaldybė informavo, kad net 7439 prašymai grąžinti nuosavybę buvo patenkinti ir tik 212 nepatenkinti, bet tik todėl, kad tais atvejais atsirado daugiau nei vienas nuosavybės šeimininkas. Bendras nuosavybės grąžinimo procentas Prijedore – 97,18 proc., 5 proc. didesnis už nacionalinį vidurkį³⁵³.

³⁵³ Belloni, p. 443.

Sugrįžusieji ėmė aktyviai dalyvauti miesto politiniame gyvenime ir spausti vietos valdžią toliau skatinti sugrįžimus. Vienas bošniakų bendruomenės lyderių, prisidėjęs prie sugrįžimų organizavimo, Muharemas Murselovićius interviu pasakojo, jog po rinkimų, kai bošniakų atstovai gavo vicemero, Tarybos pirmininko ir vieno departamento vadovo pozicijas, jų nebebuvo galima ignoruoti. „Mes slapta derėjomės su Socialistų partija iš RS, galiausiai kartu turėjome daugumą, su sąlyga, kad palaikysime juos, o jie padės ir toliau organizuoti sugrįžimus.“³⁵⁴ Seadas Jokupovićius teigė, kad viskas galėjo baigtis ir kitaip, ypač „jei būtų buvę kokių nors incidentų, žmogžudysčių, grasinimų, užpuolimų ar pan., tačiau policija dirbo tiesiog pavyzdinčiai, sugrįžimai vyko taikiai ir saugiai“³⁵⁵. Ilgainiui pasipriešinimo sugrįžimams iš viso nebeliko. Kaip su pasididžiavimu kalbėjo politikas Muharemas Murselovićius: „Žiūrėk, čia dabar yra mano namai, čia įsikūrusi mano partijos būstinė. Ar žinai, kas čia anksčiau gyveno? Ogi Vojislavas Šešeljis, čia buvo Bosnijos serbų radikalų štabas. Jie išsikraustė 1998 m., penktą valandą ryto, kad niekas nematytų, kaip nuleidžiama vėliava“³⁵⁶.

Tai, kad lauko tyrimo metu rasta įrodymų apie pačių sugrįžusiųjų arba jų organizacijų vadovų pasisakymus, nurodančius, jog svarbia sugrįžimo priežastimi buvo karo nusikaltimais kaltinamų asmenų eliminavimas, leidžia tvirtai teigti, kad kelta hipotezė yra teisinga. Rasti įrodymai yra aukšto unikalumo ir patikimumo.

4. H4: Elitas ir toliau vykdo nuosaikėjančią politiką

Po 2000 m. rinkimų bošniakų atstovų miesto Taryboje sumažėjo iki 28 proc. (9 vietos iš 32), o balsavusių *in absentia* skaičiai taip pat ėmė kristi. Metams bėgant dalis pabėgėlių įsitvirtino užsienyje arba kituose BiH miestuose ir nebeplanavo grįžti arba nebejautė pareigos ir toliau balsuoti Prijedore. Galbūt aktyvumas krito ir todėl, kad padėtis mieste stabilizavosi, taigi bošniakai, gyvenantys kitur, nebejautė tokios stiprios baimės dėl savo bendruomenės narių išlikimo Prijedore. Nepaisant mažesnio

³⁵⁴ Autorės interviu su Muharem Murselović, Stranka za BiH partijos vadovu, kandidatu į RS prezidentus 2006 m., vienu iš Bošniakų bendruomenės lyderių, TBTHJ liudininku, buvusiu miesto vicemeru, ilgamečiu miesto tarybos nariu, Prijedoras, 2013-07-26.

³⁵⁵ Autorės interviu su Sead Jakupović.

³⁵⁶ Autorės interviu su Muharem Murselović.

išrinktų atstovų skaičiaus, gauti balsai vis tiek padėjo pakreipti galios balansą marginalizuojant SDS ir sudarant nuosaikią serbų ir bosnių partijų koaliciją. Serbų politikė Nada Ševo (Nepriklausoma Socialdemokratų partija – viena iš trijų sąlyginai nuosaikių partijų, atskilusių nuo SDS) tapo mere, o bošniakų atstovas Muharemas Murselovićius – Tarybos pirmininku. Ševo gavo 16 balsų ir tik vieno balso persvara laimėjo prieš ultranacionalistinės serbų SDS ir nacionalistinės bošniakų SDA keliamą kandidatą. Vietinė SDS ir SDA koalicija rodo, kad skirtumai tarp Prijedoro partijų veikiau politiniai, o ne etniniai, kitaip tariant, savivaldybėje partijos yra pasidalijusios į nacionalistines ir nuosaikias, o ne į serbiškas, kroatiskas ar musulmoniškas. Pasak Bellonio, SDS pralaimėjimas Prijedore rodo, kad sugrįžusiųjų dalyvavimas rinkimuose vis dar buvo labai svarbus ir padėjo marginalizuoti nacionalistines jėgas bei turėjo teigiamo poveikio sugyvenimui. Aktyvus etninių mažumų dalyvavimas vietos rinkimuose lėmė, kad atsirado poreikis pragmatiniam požiūriui, politikai privalėjo atsižvelgti į skirtingus vietos gyventojų poreikius ir rasti kompromisinius sprendimus, kurie daugiau ar mažiau tiktų visiems³⁵⁷.

Nados Ševo vadovaujama savivaldybė sėkmingai bendradarbiavo su tarptautinės bendruomenės atstovais, toliau skatindama sugrįžimus, derėjosi su užsienio vyriausybėmis dėl didesnės paramos ir netgi suorganizavo dešimtąjį Ekonominio Pietryčių Europos vietos bendruomenių ir regionų forumą. Per tuos metus Prijedore įvyko nemažai pokyčių, buvo bandoma spręsti opiausias administracines problemas – efektyvumo ir skaidrumo trūkumą, ekonominę stagnaciją, aukštą nedarbo lygį. Savivaldybės pastate atidarytas „vieno langelio“ principu veikiantis gyventojų informacijos centras, kuris leido miestiečiams greičiau ir efektyviau teikti prašymus ar tvarkyti kitas administracines procedūras, buvo supaprastinta naujo verslo kūrimo tvarka, kovojama su korupcija, leidžiamas mėnesinis naujienlaiškis, informuojantis apie savivaldybės skyrius ir jų atliktus darbus³⁵⁸. 2002 m. įkurta pirmoji pradinė mokykla tankiai bošniakų apgyvendintoje teritorijoje. Vietos valdžia ėmė rūpintis sugrįžusiųjų problemomis, skirdama tam ir atitinkamą biudžetą: 250 tūkst. KM 2001 m., 350 tūkst. KM 2002 m. Be to, Nados Ševo vadovaujama miesto Taryba pirmoji suorganizavo viešą biudžeto svarstymą

³⁵⁷ Belloni, p. 444.

³⁵⁸ Rights-Based Municipal Assessment And Planning Project (RMAP): Municipality Of Prijedor, Republika Srpska, Bosnia And Herzegovina, Ministry for Human Rights and Refugees, UNDP ir UNOHCHR, 2003–2004, p. 13–14.

2004 m., siekdama išjudinti stagnuojančią Prijedoro ekonomiką, sukūrė naują mažų ir vidutinio dydžio firmų vystymosi strategiją, įkūrė vietos vystymosi agentūrą ir paskyrė nemažą biudžeto dalį miesto ekonomikos skatinimui³⁵⁹. Pasak Jungtinių Tautų vyriausiojo pabėgėlių komisaro valdybos ataskaitos, ši naują pragmatinį požiūrį didele dalimi nulėmė politikų siekis užsitikrinti sugrįžusiųjų bendruomenės dalies paramą.

2004 m. savivaldybių rinkimuose meru išrinktas DNS atstovas Marko Pavićius. Vėliau jis buvo perrinktas ir šiuo metu jau trečiąją kadenciją eina Prijedoro mero pareigas. Rinkimuose jį rėmė visos politinės partijos, išskyrus nacionalistines SDS ir SDA. Miesto tarybos pirmininke tais metais tapo bošniakų atstovė dr. Azra Pašalić (perrinkta ir antrajai kadencijai). Šiuo metu Pašalić nebedalyvauja politikoje ir dirba gydytoja Prijedoro ligoninėje. Pasak jos, „iš pradžių kiekvienas kovojo už save, t. y. už savo žmones, bet vienu metu nusprendėme, kad gana. Nusprendėme, kad visi esame prijedoriečiai ir visi kartu turime stengtis sukurti sau kuo geresnę ateitį šiame mieste. Būtent tokią žinutę ėmė komunikuoti gyventojams: visur eidavome kartu, net jei vykdavo koks nors renginys serbų ortodoksų bažnyčioje, aš būtinai dalyvaudavau. Mano žmonės dažnai mane už tai kritikuodavo, bet aš save mačiau kaip visų gyventojų atstovę, todėl privalėjau ten eiti. Meras irgi eidavo... pavyzdžiui, kai buvo atrasta masinė kapavietė su 470 žmonių palaikais, kartu dalyvavome viešojo perlaidojimo ceremonijoje. Jam kaip serbui buvo sunku, bet to reikėjo ir jo dalyvavimas siuntė labai pozityvią žinutę“³⁶⁰.

Pasak Pašalić, pavienių incidentų vis dar pasitaikydavo, tačiau jie buvo smerkiami ir baudžiami. Policija rūpinosi, kad tokie įvykiai nepasikartotų: „sugrįžusieji tikrai galėjo jaustis saugiai. Galbūt kaimo vietovėse buvo kitaip, bet pas mus policininkai netgi duodavo gyventojams savo asmeninius telefono numerius, kad jie galėtų skambinti, jei kas nors nutiktų“. Antrosios kadencijos pabaigoje Pašalić davė interviu žurnalistui Bedrudinui Gušićiui, kuriame pabrėžė, kad visi to meto Tarybos sprendimai priimami bent jau 2/3 balsų dauguma, o tai rodo Tarybos vieningumą siekiant visų piliečių gerovės. Savo santykius su miesto meru Marko Pavićiumi ji apibūdino kaip ypač gerus: „meras linkęs bendradarbiauti ir, nors kartais

³⁵⁹ Rights-Based Municipal Assessment And Planning Project (RMAP): Municipality Of Prijedor, Republika Srpska, Bosnia And Herzegovina, Ministry for Human Rights and Refugees, UNDP ir UNOHCHR, 2003–2004, p. 11.

³⁶⁰ Autorės interviu su Azra Pašalić, buvusiu Prijedoro Tarybos prezidentu, Prijedoras, 2013-08-12.

nesutarimų iškyla, tačiau visus juos išsprendžiame, nes siekiame to paties tikslo – miestiečių gerovės³⁶¹.

Po Azros Pašalić miesto Tarybos pirmininku vėl tapo bošniakų atstovas iš SDP, Seadas Jakupovićius. Jo teigimu, Taryboje „politiniai žaidimai nevyksta, mes ne kovojame vieni su kitais dėl kokių nors politinių taškų, o sprendžiame kasdienes miestiečių problemas. Didžioji visų sprendimų dalis yra priimami absoliučia balsų dauguma; netgi tokie kontroversiški klausimai kaip miesto herbo keitimas ar pan. yra sprendžiami bendru sutarimu“. Pirmininkas teigė, kad Taryba siekia savo darbą padaryti kuo labiau prieinamą gyventojams ir kuo skaidresnį. Iš tiesų Tarybos posėdžių protokolai yra keliami į Prijedora miesto interneto svetainę, tiesioginių posėdžių transliacijų galima klausytis internetu, o jų darbotvarkės skelbiamos viešai ir iš anksto. Tarybos posėdžiuose dalyvauti (ir pasisakyti) gali iš anksto užsiregistravę svečiai: „šiais metais, visi kurie paprašė leidimo dalyvauti, jį gavo. Nesvarbu, kokia tai organizacija bebūtų – Merhamet, Islamo bendruomenė, Koncentracijos stovyklų kalinių asociacija ar karo veteranai – visi jie gali dalyvauti“³⁶². Be to, yra ir kitų pozityvių tarptautinio sugyvenimo ženklų. Miesto taryba 2013 m. nubalsavo skirti 30 000 KM remti civilinių karo aukų organizacijas, gegužę buvo pakeistas miesto herbas, panaikinant jame ortodoksų kryžių ir pakeičiant jį neutraliu saulės simboliu. Artimiausiu metu planuojama pastatyti paminklą dr. Edo'ui Sadikovićiui, bošniakui nužudytam Omarskos koncentracijos stovykloje. Serbai, dirbantys Prijedora teatre, pasiūlė suorganizuoti priėmimą paminklo atidengimo proga ir jau investavo 3 tūkst. į pasirengimą šventei. Ateityje planuojama Sadikovičiaus vardu pavadinti vieną miesto gatvę³⁶³.

Be permainų, vykstančių mieste, svarbu paminėti ir kelias nacionalinio lygmens iniciatyvas, kurios paveikė Prijedora institucijas bei padidino piliečių pasitikėjimą jų darbu. Tarptautinis pereinamojo laikotarpio teisingumo centras 2004 m. parengtoje studijoje nurodo, kad 1999–2002 m. Jungtinių Tautų misija BiH (UNMIBH) peržiūrėjo maždaug 24 tūkst. policijos pareigūnų, o 2002–2004 m. – daugiau nei 1

³⁶¹ Bedrudin Gušić interviu su Azra Pašalić, tuometine Prijedora Tarybos prezidente, Prijedoras, 2012-06-23, <<https://bedrudingusic.wordpress.com/2012/06/23/prim-dr-azra-pasalic-predsjednica-skupstine-opstine-prijedor-u-prijedoru-se-desio-ratni-zlocin-i-to-stravican-ratni-zlocin/>>, [žiūrėta 2015-01-20].

³⁶² Autorės interviu su Sead Jakupović, Prijedora miesto tarybos (Skupština Opštine) prezidentas, Prijedoras, 2013-07-11.

³⁶³ Autorės interviu su Sead Jakupović.

tūkst. teisėjų ir prokurorų paskyrimų BiH³⁶⁴. Kodėl to reikėjo? Karo metais savivaldybių administracijas sudarė civiliai, kariškiai ir policijos pareigūnai, visi kartu jie organizuodavo etninio valymo kampanijas regione. Kadangi civilinė policija buvo atskaitinga kariškiams, jų daliniai dažnai dalyvaudavo įkuriant ir administruojant koncentracijos stovyklas, nelegaliai areštuojant ar žudant žmones, prievartaujant ir kitaip terorizuojant civilius gyventojus ir pan. Be to, pasibaigus karui pareigūnų skaičius buvo gerokai per didelis tokiai mažai šaliai, o dauguma jų buvo netinkami pareigoms eiti, nuolatos viršydavo savo įgaliojimus ir pažeidinėdavo įstatymus³⁶⁵. Galiausiai Deitono taikos susitarimas įpareigojo visas teisėsaugos institucijas šalyje veikti pagal visuotinai pripažintus tarptautinės teisės standartus, užtikrinančius žmogaus teises ir laisves. Šiame susitarime taip pat nurodyta, kad šalys privalo nubausti, atleisti arba perduoti teismui visus policijos pareigūnus bei kitus valstybės tarnautojus, kurie praeityje galėjo būti vykdę rimtus žmogaus teisių pažeidimus³⁶⁶. Taigi policijos pajėgų patikra buvo būtina.

Pirmieji bandymai peržiūrėti policijos pareigūnų kadrus RS buvo nesėkmingi (1995–1998 m.) dėl vietos valdžios pasipriešinimo, tačiau vėliau, UNMIBH įkūrus 50 narių Vietos policijos registravimo sekciją, sudarytą iš tarptautinės policijos pareigūnų, vietos advokatų, vietos valdžios administracijos atstovų, JT ekspertų ir dviejų TBTBJ pareigūnų, reikalai pajudėjo teigiama kryptimi³⁶⁷. Vienas iš kandidatų asmeninės istorijos patikros kriterijų buvo toks: ar jų veika / neveika nuo 1992 m. balandžio iki 1995 m. gruodžio liudijo negebėjimą ar nenorą laikytis tarptautiniu mastu pripažintų žmogaus teisių standartų. Informacija apie pareigūnų istoriją karo metais buvo surinkta iš keturių šaltinių – TBTBJ, aukų ir liudininkų parodymų, NVO

³⁶⁴ Mark Freeman, Bosnia and Herzegovina: Selected Developments in Transitional Justice, Case Study Series, International Center for Transitional Justice, 2004, p. 12 <<https://ictj.org/sites/default/files/ICTJ-FormerYugoslavia-Bosnia-Developments-2004-English.pdf>> [žiūrėta 2015-01-14].

³⁶⁵ G. L. Naarden, „Nonprosecutorial Sanctions for Grave Violations of International Humanitarian Law: Wartime Conduct of Bosnian Police Officials“, *The American Journal of International Law* 97(2), 2003, p. 345.

³⁶⁶ The General Framework Agreement: Annex 7, Chapter 1, Article I, paragraph 3, <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=375> [žiūrėta 2015-01-14].

³⁶⁷ Kadru peržiūrėjimo procedūra buvo sudaryta iš trijų etapų: privalomosios registracijos (detalios formos užpildymo), pradinės peržiūros (dauguma bylų baigdavosi šiuo etapu, autorizuojant pareigūnus tęsti savo darbą) ir sertifikavimo (apima detalesnį ir išsamesnį kandidato istorijos patikrinimą, elgesio stebėseną ir galiausiai sprendimą dėl to, ar yra pakankamai pagrindo manyti, kad asmuo padarė kokių nors pažeidimų karo metu). Visi negavę sertifikato asmenys daugiau nebegalėjo dirbti teisėsaugos institucijose visoje BiH.

ir UNMIBH klausimynų³⁶⁸. 1998 m. du UNMIBH policijos tyrėjai buvo išsiųsti į TBTBJ, kur jiems buvo skirtos darbo vietos ir suteikta prieiga prie tribunolo duomenų bazių. Jie sutikrino savo turimą informaciją apie policijos pareigūnus BiH su TBTBJ duomenų baze, siekdami sužinoti, ar jie neprisidėjo prie karo metu padarytų žiaurumų. Konsultuojantis su UNMIBH žmogaus teisių pareigūnais, pradėtos papildomų įtariamųjų bylos, kurios turėjo būti nagrinėjamos detaliau. Dauguma įtariamųjų buvo išlaikę vidutines arba aukštas pozicijas savo savivaldybėse – pvz., nusikaltimų departamentų ar vidaus kontrolės departamentų vadovų³⁶⁹. Įrodžius, kad pareigūnai galėjo prisidėti prie karo nusikaltimų įgyvendinimo, jie buvo nesertifikuojami, o kai kurie jų – teisiami. Galiausiai maždaug du trečdaliai patikrintųjų gavo laikinus leidimus dirbti policijos pareigūnais, net 90 proc. iš jų buvo pilnai sertifikuoti, t. y. nebebuvo toliau stebimi. Vis dėlto ICTJ ataskaitoje rašoma, kad policijos pajėgose ir toliau tarnauja tam tikras skaičius karo nusikaltimus padariusių asmenų, apie kurių įsitraukimą tuo metu nepavyko surasti pakankamai įrodymų. Pasak ataskaitos, paskutiniaisiais mėnesiais dviem pilnai sertifikuotiems pareigūnams (Novo Rajakui³⁷⁰ ir Bobanui Šimšićiui³⁷¹) pateikti kaltinimai dėl karo nusikaltimų. Nors pats procesas paprastai vertinamas kaip sėkmingas – policijos pajėgos gerokai mažesnės ir etniškai mišrios, išpuoliai prieš mažumas reti, – viešoji nuomonė šiuo klausimu kontraversiška. Patikra kritikuota dėl perdėto lėtumo, uždarumo, neaiškių procedūrų, galimo šališkumo, to, kad naujai paskirti pareigūnai nebeprivalėjo būti tikrinami ir pan. Net 150 sertifikavimo procedūros neperėjusių pareigūnų kreipėsi į teismą³⁷².

Kitas svarbus kadro peržiūrėjimo procesas apėmė vietos teisėjų ir prokurorų paskyrimus. Dėl specifinio komunistinio šalies palikimo (neegzistavo nepriklausomas teisėjų luomas), užsitęsusio pilietinio karo, organizuoto nusikalstamumo ir nacionalistinių lyderių įtakos pirmaisiais taikos metais šalies teisinė sistema išgyveno krizę. Orentlicher knygoje minima 2000 m. pradėta BiH teismų reforma, kuri apėmė ne tik teisinės sistemos pertvarką, bet ir šalies teisėjų ir prokurorų kadro peržiūrėjimą (angl. *vetting*). Knygoje toliau rašoma, kad TBTBJ generalinio prokuroro kabinetas

³⁶⁸ Naarden, p. 347.

³⁶⁹ Ten pat.

³⁷⁰ Novo Rajak 2006 m. lapkričio 27 d. buvo nuteistas Sarajevo Kantono teisme 14 metų kalėjimo už karo nusikaltimus, įvykdytus prieš bosnių tautybės civilius Višegrade.

³⁷¹ Boban Šimšić 2007 rugpjūčio 7 d. buvo nuteistas BiH teisme 14 metų kalėjimo už karo nusikaltimus Višegrade.

³⁷² Freeman, p. 13.

čia suvaidino lemiamą vaidmenį, patikslinant, kad kadru peržiūrėjimo procedūras šalyje įgyvendino JTO misija BiH, tačiau dauguma dokumentų, kuriais buvo remtasi, buvo teikiami TBTH. Didžioji šių dokumentų dalis kitaip jiems nebūtų buvusi prieinama³⁷³. Teisėjų ir prokurorų kadru peržiūrėjimas, panašiai kaip ir policijos pareigūnų patikra, kritikuotas dėl įrodymų patikrinti galimą prisidėjimą vykdant karo nusikaltimus trūkumo, dėl neaiškių tikrinimo procedūrų ir skaidrumo stokos – dėl to kilo abejonių, ar kai kurie nusikaltėliai nepraslydo pro sistemos plyšius. Vis dėlto reforma buvo įgyvendinta, o kadru patikros komisijos, kurias dabar sudaro tik BiH piliečiai, yra paliktos veikti kaip disciplinuojančios institucijos³⁷⁴.

Pasak Bellonio, visas šis progresas dar nereiškė, kad Prijedoras tapo tarptinės harmonijos ir tvaraus vystymosi oaze. Nemažai bošniakų grįžo tik tam, kad parduotų savo nuosavybę ir vėl išvyktų. Išpuolių prieš kroatų ar bošniakų mažumas, nors ir retai, pasitaiko, policijos pajėgos vis dar dominuojamos Bosnijos serbų, sugrįžusiųjų terorizavimas ne visuomet baudžiamas su tokiu pat užsidegimu kaip kiti nusikaltimai³⁷⁵. Be to, miesto valdžia nerodo noro viešai diskutuoti apie įvykdytus karo nusikaltimus ar pagerbti karo aukas statant paminklus ar muziejus, argumentuodama, kad tai gali tik sukelti papildomą įtampą. Tačiau, nepaisant visų šių problemų, sugrįžimai padarė didžiulį poveikį tarptautinių santykių gerinimui ir, svarbiausia, ultranacionalistų pašalinimui iš politinės arenos.

5. H5: Auga pasitikėjimas valdžios institucijomis, ypač teisėsauga

Nuoseklių testinių apklausų apie pasitikėjimo valdžios institucijomis kaitą BiH nėra, tačiau atlikta keletas pavienių studijų, kurių rezultatai leidžia susidaryti apytikrą situacijos vaizdą. 2000 m. UNHCR vykdė į Serbų Respubliką sugrįžusių etninių mažumų padėties studiją. Nuo sausio iki kovo mėn. atlikti 194 interviu 30 RS miestų ir miestelių, apklausiant sugrįžusiuosius, kurie jau gyvena savo namuose arba tvarkosi dokumentus, kad galėtų tai padaryti. Iš šių interviu UNHCR gavo duomenų apie 681 asmenis, iš kurių – 657 bošniakai, 13 kroatų ir 11 kiti (mišrios tautybės bei

³⁷³ Orentlicher, p. 113.

³⁷⁴ Freeman, p. 14.

³⁷⁵ Belloni, p. 444.

keli kitų tautybių asmenys, kurie imigravo į BiH iki karui prasidedant). Nepaisant retų incidentų (pvz., vis dar pasitaikančių žodinių užgauliojimų ar grasinimų), net 72 proc. apklaustųjų teigė, jog pasitiki vietos policija, ir gyrė juos už profesionalumą bei mažumoms skiriamą dėmesį. Pagrindinės problemos, su kuriomis jie tuo metu susidūrė, buvo susijusios su sveikatos apsaugos paslaugų prieinamumu, būsto rekonstrukcija, aptarnavimais, kurių tinklai buvo sugadinti per karą (kaimuose daug kur nėra elektros, kanalizacijos, telefono linijų), švietimu, viešuoju transportu, gyventojų registracijos dokumentais ir nedarbu (net 39 proc. visų apklaustųjų)³⁷⁶.

2010 m. rugpjūčio–spalio mėn. Jungtinių Tautų narkotikų ir nusikalstamumo biuro (UNODC) užsakymu buvo atlikta kita reprezentatyvi gyventojų apklausa apie korupciją BiH (apklausti 5 tūkst. respondentų nuo 18 iki 64 m. amžiaus). Vienas iš klausimų užduotų respondentams įdomus ir šios disertacijos kontekste: „Kaip saugiai jaučiatės būdami vieni savo namuose sutemus?“. Absoliuti dauguma RS gyventojų (90,3 proc.) atsakė „labai saugiai“ (53 proc.) arba „pakankamai saugiai“ (37,3 proc.). Įdomu, kad šie skaičiai netgi aukštesni nei Federacijoje, kur į tą patį klausimą teigiamai atsakė atitinkamai 45 ir 35,9 proc. apklaustųjų³⁷⁷. Sprendžiant iš šių rezultatų, gyventojai ir toliau jaučiasi saugiai savo namuose bei pasitiki vietos teisėsaugos institucijų darbu.

Vienas iš naujausių pasitikėjimo tyrimų atliktas 2013 m. PRISM tyrimų. Jis atskleidė, kad BiH gyventojai labiausiai pasitiki policija (net 51,8 proc.) ir religiniais lyderiais (42,7 proc.), o – mažiausiai politinėmis partijomis (11,4 proc.). Nemaža dalis gyventojų taip pat pasitiki Europos Sąjunga (37,4 proc.), Jungtinėmis Tautomis (31,2 proc.), teismais (29,1 proc.), OHR (24,7 proc.) ir TBTH (23,4 proc.). Deja, šie duomenys nepateikiami entitetų, savivaldybių ar miestų lygmeniu, todėl nežinia, ar Prijedoro rodikliai yra aukštesni, ar žemesni už šalies vidurkį.

Siekiant geriau suprasti, ar Prijedoro miesto gyventojai pasitiki teisėsaugos institucijomis, tyrimo metu visų informantų klausta, ar jie pasitiki šių institucijų darbu ir ar yra susidūrę su atvejais, kuomet teisėsauga būtų diskriminavusi ką nors etniniu pagrindu. Absoliuti dauguma teigė, kad pasitiki teisėsaugos institucijomis ir

³⁷⁶ Returnee Monitoring Study Minority Returnees to the Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina, UNHCR Sarajevo, June 2000, p. iii–iv.

³⁷⁷ Corruption in Bosnia and Herzegovina: Bribery as Experienced by the Population, UNODC, p. 63.

diskriminacijos atvejų nepastebėjo³⁷⁸. Pasak vieno iš RTV žurnalistų: „jei kokios nors diskriminacijos ir pasitaiko, tai tikrai ne dėl priežasčių susijusių su tautybe... policija, kaip ir dauguma institucijų BiH paprasčiausiai yra korumpuota“³⁷⁹. Kalbinti policijos pareigūnai teigė, kad su problemomis nesusiduria, o jų santykiai su vietos bendruomene geri³⁸⁰: „vietos lygmenyje mes turime policininkų iš įvairių etninių grupių, kai kurie jų yra pabėgėliai, kurie sugrįžo į Prijedorą. Kiekvieną dieną kontaktuojame su žmonėmis, dirbame ir matome, kad jie mumis pasitiki. Jei dirbi profesionaliai, ilginiui vietos bendruomenė tavim ima pasitikėti... Žinot, mes dirbam įvairiose bendruomenėse, kai kurios jų yra etniškai mišrios, kai kurios etniškai ‘grynos’, o pasitikėjimo ir bendradarbiavimo reikia visada, todėl policija turi elgtis pabrėžtinai profesionaliai, kitaip mes paprasčiausiai negalėsime atlikti savo darbo“³⁸¹.

Dauguma aukų asociacijų atstovų teigė, kad policija dirba gerai: „jie gerai atlieka savo darbą, aišku, būnant musulmonu gal ir nėra labai jauku, kai dauguma policininkų serbai, bet jie daro, ką gali. Aš asmeniškai visada jaučiuosi saugiau, jei matau, kad šalia yra policininkų“³⁸². Paklausti, ar policijos kadrai pasikeitė nuo karo, aukų asociacijų atstovai teigė, kad didžioji dalis pareigūnų buvo pakeista. Pasak vieno iš buvusių koncentracijos stovyklos kalinių: „dažnai pagalvoju, kiek dar jų ten likę, manau, kad kažkiek tikrai yra, bet didžioji dalis jų buvo pakeista, dabar ten dirba paprasti žmonės, kurie stengiasi kaip įmanoma geriau atlikti savo darbą“³⁸³. Politinių partijų atstovai tam irgi pritarė, SDP atstovo žodžiais tariant: „Dauguma policininkų elgiasi nepriekaištingai, o kas prasižengia, visuomet yra nubaudžiami. Dabar

³⁷⁸ Autorės interviu su Aleksandra Gajić, Nansen Dialogue Center Prijedore savanore, Prijedoras, 2013-07-10; Mile Vujašin, humanitarinės draugijos „Čisto srce“ nariu, savanorių koordinatoriumi, Prijedoras, 2013-07-10; Goran Zorić, nevyriausybinių organizacijos KVART vadovu, vienu iš iniciatyvos „Jer me se tiče“ steigėju, „Baltojo kaspino“ dienos minėjimo organizatoriumi, Prijedoras, 2013-07-26; Ervin Blažević, organizacijos „Optimisti’2004“ vadovu, Kozaracas, 2013-07-31; Marijan Komljenović, piliečių draugijos „Altruist“ pirmininku, Prijedoras, 2013-07-31; Murisa Marić, piliečių asociacijos „DON“ prezidente, Prijedoras, 2013-08-08; Marijan Stojanović, katalikų kunigu Prijedore, Prijedoras, 2013-07-12; Ranko Maletić, ortodoksų kunigu, Crkva Svete Trojice Prijedore, Prijedoras, 2013-07-12; Draško Djenadije, Prijedoro savivaldybės tarnautoju, buvusiu Saugumo forumo prezidentu dvi kadencijas iš eilės, Prijedoras, 2014-02-13; Dragica Vukmir Vujaković, sveikatos sektoriaus atstove Prijedoro saugumo forume, buvusia jo prezidentė, Prijedoras, 2014-02-14, ir kt.

³⁷⁹ Autorės interviu su Nenad Knežević, Prijedoro radijo ir televizijos žurnalistu, Prijedoras, 2013-06-24.

³⁸⁰ Zoran Indjić, Antrosios Prijedoro policijos nuovados vadovas, atstovauja Prijedoro policiją Saugumo forume, Prijedoras, 2014-02-17.

³⁸¹ Autorės interviu su Damir Kajtez, Antroji Prijedoro policijos nuovada, atstovauja Prijedoro policiją Saugumo forume, Prijedoras, 2014-02-10.

³⁸² Autorės interviu su Sudbin Musić, buvusių koncentracijos stovyklų kalinių asociacijos Prijedor’92 sekretoriumi, Prijedoras, 2013-07-15.

³⁸³ Autorės interviu su Sudbin Musić.

bandoma turėti kuo labiau etniškai mišrią policiją, ir visa tai tik tam, kad būtų kuo mažiau problemų. Taip, galbūt vienas kitas ten dirbantis asmuo ir yra užsilikęs nuo karo, kai progos pasireikšti turėjo kiek kitokios jų charakterio savybės, bet tokių nedaug ir atrodo, kad daroma viskas, jog situacija būtų stabili ir visi piliečiai jaustųsi vienodai saugūs³⁸⁴.

Vienu sėkmingiausių piliečių įtraukimo į saugumo užtikrinimą mieste ir bendro pasitikėjimo institucijomis kūrimo pavyzdžiu galėtų būti Prijedoro Saugumo forumo įkūrimas 2002 m. Pasak buvusio jo prezidento Draško Djenadije'os, forumas buvo sukurtas norint parodyti, kad saugumas yra bendras visų institucijų ir visų miestiečių reikalas. Į Saugumo forumo veiklą buvo bandoma įtraukti pagrindinių miesto institucijų atstovus, religinių bendruomenių lyderius, nacionalinių mažumų organizacijas, savivaldybę, policiją, NVO, sveikatos apsaugos ir švietimo institucijų atstovus. „Nuo pat pradžių Saugumo forumas sprendė įvairias bendruomenės problemas, stengėsi kurti pasitikėjimą tarp skirtingų institucijų ir organizacijų, daug dėmesio skyrė mažumoms ir jų problemoms. Mes jautėme, kad galbūt mažumos nesijaučia visiškai saugiai ir vengia išsakyti savo rūpesčius. Manau, kad laikui bėgant mums pavyko tai pakeisti“³⁸⁵.

Atliekant tyrimą susisiekti su buvusiais ir dabartiniais forumo nariais, siekiant suprasti, kokios saugumo problemos buvo ir yra aktualios miestui, ar tarptinės įtampos vis dar kelia grėsmę piliečių saugumui ir kaip Prijedore vertinamas tvarką palaikančių institucijų (policijos) darbas. Apklausti forumo nariai sutartinai teigė, jog tarptininiai incidentai nekelia grėsmės jau seniai, todėl jie posėdžiuose neaptariami. Kaip dažniausiai pasitaikančias problemas jie įvardijo jaunimo daromus nusikaltimus, gatvių apšvietimą, apleistų pastatų niokojimą, benamius šunis, priklausomybę nuo narkotikų ir alkoholio ir pan.³⁸⁶ Interviu metu gauta informacija patikrinta peržiūrint internete sukeltus posėdžių protokolus. Deja, protokolų archyvas tesiekia 2009 m.,

³⁸⁴ Interviu su Ernest Badnjević SDP (Socialdemokratska partija BiH) Prijedoro partijos Tarybos prezidentu, Prijedoras, 2013-07-26.

³⁸⁵ Autorės interviu su Draško Djenadije, buvusiu Prijedoro saugumo forumo prezidentu, forume atstovaujančiu Civilinės saugos departamentui, Prijedoras, 2014-02-13.

³⁸⁶ Autorės interviu su Draško Djenadije, buvusiu Prijedoro saugumo forumo prezidentu, forume atstovaujančiu Civilinės saugos departamentui, Prijedoras, 2014-02-13; Midheta Delkić, Islamo bendruomenės atstove Prijedoro Saugumo forume, Prijedoras, 2014-02-11; Dragica Vukmir Vujaković, sveikatos sektoriaus atstove Prijedoro saugumo forume, buvusia jo prezidente, Prijedoras, 2014-02-14; Sanja Munjiza, dabartine Saugumo forumo prezidente, Branko Copić vidurinės mokyklos direktore, Prijedoras, 2014-02-20; Damir Kajtez, ilgamečiu Prijedoro Saugumo forumo nariu, atstovaujančiu Prijedoro II policijos nuovadai, Prijedoras, 2014-02-10.

todėl apie ankstesniais metais nagrinėtus klausimus duomenų nėra (išskyrus interviu metu surinktus duomenis)³⁸⁷.

Rasti forumo protokolai patvirtina informantų išsakytas mintis apie miesto saugumo problemas. 2009 m. veiklos ataskaitoje teigiama, kad forumas sprendė įvairias saugumo problemas, pavyzdžiui, asocialų smurtinį elgesį, patyčias mokykloje, smurtą namuose, priklausomybių prevenciją, gatvių apšvietimą, parkavimosi problemą, apleistų automobilių, neveikiančių šviesoforų, nesprogusių sprogmenų, nelegalių ginklų surinkimo ir t. t.³⁸⁸ 2010 m. ataskaitoje minima, kad forumas bendradarbiavo su tarptautinėmis organizacijomis – ESBO, UNDP, Europos policija, Šveicarijos vystymo agentūra, NVO „Safeworld“ ir kitais Saugumo forumais BiH miestuose. Buvo sprendžiami panašūs klausimai kaip ir praėjusiais metais. Be to, pastebėta, kad auga pacientų, kenčiančių nuo potrauminio streso sindromo (PTSD), skaičius, kad būtina kuo skubiau spręsti negyvenamų namų klausimą, nes į juos dažnai įsilaužiama, ir kad paaštrėjo benamių šunų problema³⁸⁹. 2011 m. ir 2012 m. toliau sprendžiamos panašaus pobūdžio problemos, papildomai rūpinamasi psichiatrinių sutrikimų turinčiais ir niekieno neprižiūrimais asmenimis, bendradarbiaujant su UNDP mieste įrengtos vaizdo kameros.

2013 m. protokolai gerokai išsamesni, juose daugiau nuorodų į klausimus, susijusius su tarptautinių santykių reguliavimu ir etninių mažumų saugumo užtikrinimu. Pavyzdžiui, 2013 m. balandžio 27 d. posėdyje pristatoma Prijedorio saugumo ataskaita. Ją pristatė Saugumo centro vadovas ir forumo narys Zoranas Indjičius. Pasak jo, saugumo situacija mieste yra gera, Prijedoras – vienas saugiausių miestų visoje BiH. Ataskaitoje nurodoma, kad nusikalstamumas, palyginus su pernai metais, kiek išaugo, bet taip gali būti todėl, kad tik tais metais į statistiką įtraukti nusikaltimai, susiję su elektros energijos vagystėmis. Daugiausia nusikaltimų sudaro turto vagystės. Absoliučiai visi nusikaltimai, susiję su asmens kūno sužalojimu arba kilusia grėsme gyvybei, buvo sėkmingai išaiškinti. Forumas savo ataskaitoje pabrėžia, kad praėjusiais metais nebuvo užfiksuota nė vieno pažeidimo, kuris galėtų

³⁸⁷ Prijedorio Saugumo forumo protokolai skelbiami Prijedorio savivaldybės interneto svetainėje: <<http://www.prijedorgrad.org/fileViewLat.aspx?fileTypeCode=8>> [žiūrėta 2015-01-22].

³⁸⁸ Prijedorio Saugumo forumo ataskaita, 2009 m. <http://www.prijedorgrad.org/fileDocumentViewLat.aspx?fileCode=23&fileName=FORUM_ZA_BE_ZBJEDNOST_2009> [žiūrėta 2015-01-22].

³⁸⁹ Prijedorio Saugumo forumo ataskaita, 2010 m. <http://www.prijedorgrad.org/fileDocumentViewLat.aspx?fileCode=25&fileName=FORUM_ZA_BE_ZBJEDNOST_2010> [žiūrėta 2015-01-22].

sukelti baimę ar nesaugumą tarp piliečių. Taip pat nebuvo jokių pažeidimų, kurie būtų susiję su rasine, religine ar nacionaline neapykanta. Ataskaitoje forumas dėkoja visiems, kurie stengiasi, kad Prijedoras būtų multietninis, proeuropietiškas miestas, kuriame tarpetniniai santykiai geri, o tolerancija ir tarpusavio pasitikėjimas leidžia kurti geresnį gyvenimą ateities kartoms³⁹⁰. Spalio 24 d. posėdžio protokole užfiksuotas Midhetos Delkić pasisakymas, kuriame ji visos Islamo bendruomenės vardu, dėkoja Prijedora policijai, labai greitai pastebėjusiai mečetės prieigose kylantį gaisrą ir jį užgesinusiai be gaisrininkų pagalbos³⁹¹. Tad panašu, kad saugumo situacija mieste yra iš tiesų gera, dauguma piliečių pasitiki teisėsaugos institucijomis, incidentų etniniu pagrindu labai reta, o jei tokių įvyksta, už juos efektyviai baudžiama.

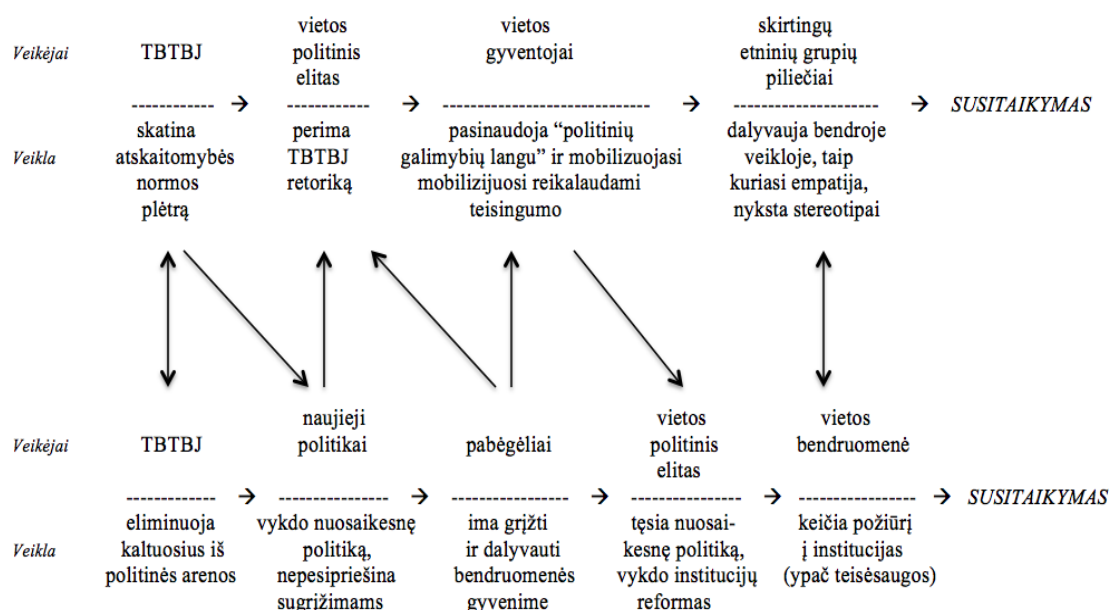
Informacijos apie bendrą pasitikėjimą valstybinėmis institucijomis, deja, trūksta, tačiau nepasitikėjimas partijomis ir aukštas korupcijos lygis indikuoja, jog jis turėtų būti žemas. Pokonfliktinės visuomenės kontekste tai ir neturėtų stebinti. Vis dėlto susitaikymo tyrimams aktualiau teismų ir policijos darbas, o surinkti duomenys rodo, kad šios institucijos buvo sėkmingai reformuotos ir ilgainiui užsitarnavo piliečių pasitikėjimą. Tai yra ypač svarbu etninį konfliktą išgyvenusiai Prijedora bendruomenei, kurios nariams (ypač bošniakams ir kroatams, kurie šiuo metu sudaro mažumą) fizinis saugumas atrodė būtina sąlyga pasitikėjimui bendrapiliečiais vystyti, kad pati bendruomenė galėtų sėkmingai funkcionuoti.

Apibendrinant galima teigti, kad, pašalindamas radikaliausius senojo politinio, ekonominio ir karinio elito atstovus iš Prijedora socialinio gyvenimo, TBTBJ esmingai prisidėjo prie pabėgėlių sugrįžimų namo. Kintanti miesto demografija lėmė, kad į valdžią atėjo nuosaikesni politikai, kurie vykdė demokratines reformas, pertvarkė institucijas ir reagavo į etninių mažumų poreikius, o tai savo ruožtu leido piliečiams pasitikėti valdžios institucijomis ir norėti dalyvauti jų veikloje net ir su buvusiais priešais (kitos etninės grupės asmenimis). Čia taip pat būtų galima pastebėti, kad horizontaliojo ir vertikaliojo pasitikėjimo kūrimo mechanizmai vienas kitą pastiprino (žr. schemą apačioje). Užsiimdamas atskaitomybės normos plėtra,

³⁹⁰ Prijedora Saugumo forumo posėdžio protokolas, 2013-06-27
<http://www.prijedorgrad.org/fileDocumentVeiwLat.aspx?fileCode=62&fileName=FORUM_ZA_BE_ZBJEDNOST_2013> [žiūrėta 2015-01-22].

³⁹¹ Prijedora Saugumo forumo posėdžio protokolas, 2013-10-24
<http://www.prijedorgrad.org/fileDocumentVeiwLat.aspx?fileCode=62&fileName=FORUM_ZA_BE_ZBJEDNOST_2013> [žiūrėta 2015-01-22].

TBTBJ išdavė arešto orderius ir, bendradarbiaudamas su tarptautinės bendruomenės pajėgomis, užtikrino nusikaltėlių suėmimą, o tai reiškė, kad dalis jų buvo eliminuoti iš politinės arenos. Pats kaltųjų marginalizavimas savo ruožtu prisidėjo prie tolesnės atskaitomybės normos plėtros, sustiprindamas tribunolo retoriką. Taip pat galima manyti, kad TBTBJ skleidžiama atskaitomybės norma paveikė ir naujai išrinktus politikus, kurie tada aktyviau vykdė nuosaikėjančią politiką ir ėmė patys kalbėti apie atskaitomybės už karo nusikaltimus svarbą. Pabėgėlių grįžimas irgi galėjo būti papildoma paskata vietos politikams vartoti atskaitomybės retoriką, bei, kadangi dauguma jų buvo tiesioginės nusikaltimų aukos, prisidėjo prie vietos bendruomenės pastangų mobilizuotis siekiant teisingumo ir atlyginimo už žalą. Tuo tarpu ši mobilizacija taip pat veikė kaip papildoma paskata elitui tęsti nuosaikėjančią politiką. Galiausia pasitikėjimas institucijomis kūrė papildomų paskatų pasitikėti kitais bendrapiliečiais ir noriau dalyvauti bendrose veiklose, o pasitikėjimas bendrapiliečiais lengvino institucijų darbą. Tai reiškė augantį pasitikėjimą jomis apskritai.

2.3.3. Alternatyvūs susitaikymo aiškinimai

Vadovaujantis proceso sekimo metodo logika, konkretūs priežastiniai mechanizmai tikrinami ne tik ieškant jų pėdsakų empirinėje tikrovėje, bet ir papildomai patikrinant, ar siūlomi mechanizmai tikrai yra labiausiai tikėtini, kitaip tariant, ar nėra įtikinamų alternatyvių aiškinimo scenarijų. Alternatyvūs aiškinimai teoriškai galėtų būti pateikiami kiekvienai iš pasiūlytų priežastinių mechanizmų grandžių. Tuomet pirmojo mechanizmo atveju turėtumėme patikrinti 8, o antrojo mechanizmo – 10 galimų aiškinimų, iš viso net 18 atskirų aiškinimų. Nuoseklus kiekvienos priežastinės įvykių grandies alternatyvų tikrinimas pareikalautų neproporcingai daug laiko ir vietos, be to, kai kurie aiškinimai vieni kitus pakartoja (žiūrėti 14 lentelę), todėl disertacijoje nuspręsta juos sujungti į du alternatyvius makromechanizmus, apie tai, kad susitaikymas, kaip jis suprantamas čia (apibrėžiant jį per horizontaliojo ir vertikaliojo pasitikėjimo sąvokas), atsirado ne dėl TBTBJ poveikio, o kitų išorinių veiksnių – tarptautinės bendruomenės spaudimo bei vietos žmonių poreikių atstatyti sugriautą šalį. Šie aiškinimai tolesnei analizei pasirinkti todėl, kad jie vienokia ar kitokia forma buvo minimi mokslinėje literatūroje, apie juos užsiminė informantai bei lauko tyrimo metu rasta įrodymų, leidžiančių manyti, jog jie galėtų būti teisingi ir juos būtų verta patikrinti atidžiau.

14 lentelė. Alternatyvūs susitaikymo priežastinių mechanizmų aiškinimai

Hipotezė	Alternatyvūs aiškinimai	Makro-aiškinimai
H1: TBTBJ skleidžia atskaitomybės normą	A1: Atskaitomybės norma egzistavo dar iki TBTBJ; A2: Atskaitomybės normą įtvirtina kiti veikėjai (ES, NATO); A3: Vietos gyventojų reikalavimai.	A1: Spontaniškas, savaime vykstantis susitaikymas A2: Susitaikoma dėl tarptautinės bendruomenės spaudimo
H2: vietos elitas perima atskaitomybės retoriką	A1: Atskaitomybės normą perimti skatino kitos organizacijos (NATO, ES); A2: Atskaitomybės normą skatino perimti centrinė valdžia; A3: Perimti retoriką skatino vietos gyventojų reikalavimai.	A1: Spontaniškas, savaime vykstantis susitaikymas A2: Susitaikoma dėl tarptautinės bendruomenės spaudimo
H3: vietos bendruomenė ima reikalausti tesėti pažadus ir	A1: Vietos bendruomenė galėjo susiburti bendroms veikloms iš būtinybės (pokonfliktinė rekonstrukcija, noras, kad žala būtų atlyginta).	A1: Spontaniškas, savaime vykstantis susitaikymas

organizuojasi		
H4: gerėja santykiai tarp skirtingų etninių grupių, atsiranda empatija	A1: Pasitikėjimas yra išorinis, atsiranda už politinės sistemos ribų (įsisenėję įsitikinimai, kultūrinės normos perduodamos iš kartos į kartą socializacijos būdu).	A1: Spontaniškas, savaime vykstantis susitaikymas
H1: TBTBJ pašalina elitą iš svarbių pozicijų	A1: Elitas pašalinamas dėl tarptautinės bendruomenės daromo spaudimo (OHR); A2: Elitą pašalina patys žmonės, nustodami balsuoti už senuosius lyderius; A3: Elitas pašalinamas dėl centrinės valdžios vykdomų iniciatyvų.	A1: Spontaniškas, savaime vykstantis susitaikymas A2: Susitaikoma dėl tarptautinės bendruomenės spaudimo
H2: naujas politinis elitas elgiasi nuosaikiau	A1: Nuosaikesnį elgesį lėmė ne elito kaita, o tarptautinės bendruomenės spaudimas, grasinimai neteikti paramos ir pan.	A2: Susitaikoma dėl tarptautinės bendruomenės spaudimo
H3: grįžta pabėgėliai ir ima dalyvauti bendruomenės gyvenime	A1: Pabėgėliai ir taip būtų grįžę, nes norėjo atgauti žemę, neturėjo kur dėtis. A2: Pabėgėliai grįžo dėl centrinės valdžios iniciatyvų.	A1: Spontaniškas, savaime vykstantis susitaikymas
H4: toliau politika dar labiau nuosaikėja	A1: Nuosaikėja dėl tarptautinės bendruomenės spaudimo; A2: Nuosaikėja dėl centrinės valdžios iniciatyvų.	A2: Susitaikoma dėl tarptautinės bendruomenės spaudimo
H5: auga pasitikėjimas institucijomis (ypač teisėsaugos)	A1: Pasitikėjimas institucijomis auga dėl vykdomų reformų, inicijuotų tarptautinės bendruomenės; A2: Pasitikėjimas auga, nes reformos vykdomos nacionaliniu mastu, dėl centrinės valdžios iniciatyvų.	A1: Spontaniškas, savaime vykstantis susitaikymas A2: Susitaikoma dėl tarptautinės bendruomenės spaudimo

Čia taip pat galima trumpai paminėti, kodėl toliau netikrinamas nacionalinio lygmens aiškinimas, t. y. kodėl neanalizuojama, ar susitaikymą galėjo nulemti iniciatyvos, ateinančios iš centrinės valdžios. Viena vertus, šį aiškinimą iš dalies padengia „tarptautinės bendruomenės spaudimo“ pasakojimas, nes tarptautinė bendruomenė reformų neįgyvendino tiesiogiai, o spausdavo vietas valdžią jas vykdyti. Kita vertus, lauko tyrimo metu respondentų buvo nuolatos klausama apie vietos politikų santykį su nacionaline (Serbų Respublikos ir Bosnijos ir Hercegovinos) valdžia, ir dauguma jų minėjo, jog kasdienį miesto gyvenimą ši veikia labai mažai. Panašios nuomonės laikėsi ir tarptautinės bendruomenės atstovai, raportuojantys apie situaciją savivaldybėje. Prijedore jau trečius rinkimus iš eilės laimi DNS partija ir jos lyderis Marko Pavičius, kurie Serbų Respublikos mastu nėra tokie stiprūs, o nacionaliniu mastu (BiH) turi dar mažiau įtakos. Pasak respondentų, šiai partijai Prijedore alternatyvos nėra, ji pati įtakingiausia ir susilaukia didžiausio

rinkėjų palaikymo. Be to, pasak vienos žurnalistės, ji gerokai nuosaikesnė nei RS vadovybė, ypač lyginant su prezidentu Miloradu Dodiku, ir būtent todėl patinka gyventojams³⁹².

1. A1: Spontaniško, savaime vykstančio susitaikymo aiškinimas

Pirmasis alternatyvus aiškinimas gali būti pavadintas spontanišku, savaime vykstančiu susitaikymu (horizontaliojo pasitikėjimo kūrimas). Jo logika remiasi prielaida, kad susitaikymas vyksta savaime, gyvenant ir dirbant vieniems šalia kitų. Tam, visų pirma, reikia laiko³⁹³ – įgalinti buvusius priešus atrasti būdų sugyventi, pasitikėti ir bendradarbiauti vieniems su kitais³⁹⁴. Manoma, kad susitaikymas Prijedore galėjo prasidėti nuo pabėgėlių sugrįžimo į miestą, o sugrįžimai savo ruožtu galėjo prasidėti dėl nieko bendra su tribunolu neturinčių priežasčių – ilgesio gimtajai žemei, noro atgauti prarastą nuosavybę, meilę savo miestui ir pan. Kai kurie informantai iš tiesų apie tai kalbėjo, pvz., vienas buvęs koncentracijos stovyklos kalinys teigė, kad sugrįžo, nes „Balkanų mentalitetui ryšys su savo praeitimi, gimtuoju miestu, senelių kapais yra labai svarbus. [...] Be to, Prijedoras buvo ypatingas miestas, jis visuomet buvo labai modernus, mes visuomet turėjom teatrą, galeriją, muzikos mokyklą, čia dirbo be galo daug tapytojų... Aš niekur kitur nenorėjau likti“³⁹⁵. Galima būtų manyti, kad, didelei daliai pabėgėlių sugrįžus į Prijedorą, susitaikymas natūraliai progresavo. Kraštas buvo nuniokotas, namai sugriauti, nebuvo tokios prabangos rinktis, iš ko pirkti prekes ar ką samdyti dirbti, todėl tarptautinis bendradarbiavimas ėmė vykti savaime, „iš reikalo“. Pasak vieno sugrįžusio bošniako (buvusio koncentracijos stovyklos kalinio, vėliau tarnavusio BiH armijoje), „serbai irgi prisidėjo prie miesto rekonstrukcijos. Jie dirbo kartu su mumis, pardavinėjo statybines medžiagas, sukosi statybų aikštelėse. Prijedora ekonomika ėmė atsigauti, visi pradėjo gyventi geriau ir suprato, kad kartu būti naudingiau, nei

³⁹² Autorės interviu su Katarina Panić, nacionalinės naujienų agentūros SRNA žurnaliste, Prijedoras, 2013-07-26.

³⁹³ Andrew Rigby, *Justice and Reconciliation: after the violence*, Lynne Rienner: Boulder, Colorado, 2001, p. 186–188; D. Bar-Tal, „From Intractable Conflict through Conflict Resolution to Reconciliation: Psychological Analysis“, *Political Psychology* 21(2), 2000, p. 351.

³⁹⁴ V. Baxter, A. R. Chapman, H. van der Merwe, *Assessing the Impact of Transitional Justice: Challenges for Empirical Research*, Washington: United States Institute of Peace, 2009, p. 143.

³⁹⁵ Autorės interviu su Sudbin Musić, Prijedoras, 2013-07-15.

atskirai“³⁹⁶. Tad būtinybė atstatyti miestą galėjo priversti bendradarbiauti ir atkūrinėti kontaktus, kurie karo metais buvo prarasti. Kaip teigė vienas savivaldybės tarnautojas: „Prijedore susitaikymas vyko gyvenant vieniems šalia kitų, įsimylint kitos etninės tautybės žmogų, geriant kavą toje pačioje kavinėje, einant į tą pačią mokyklą“³⁹⁷.

Mokslinėje literatūroje randama panašių svarstymų. Pavyzdžiui, A. Nadleris ir T. Saguy rašo, jog buvę priešai išmoksta vieni kitais pasitikėti tik sėkmingai dirbdami prie bendrų projektų³⁹⁸. Tam pritaria ir M. Nalepa, teigdama, kad sugrįžimai yra būtina susitaikymo sąlyga, nes be jų skirtingos etninės grupės neturėtų tiesioginio fizinio kontakto, kuris ilgainiui veda pripažinimo ir bendradarbiavimo link. Apibendrinant: šio alternatyvaus aiškinimo esmė ta, kad tribunolas nebuvo būtinas susitaikymui Prijedore, nes pabėgėliai ir taip norėjo grįžti namo ir bendradarbiauti pradėjo dėl bendro poreikio atstatyti miestą, o ne burdamiesi į grupes atstovauti aukų ir jų artimųjų interesams. Norint patikrinti, ar šis mechanizmas iš tiesų suveikė Prijedore, reiktų atsakyti į kelis klausimus: ar pabėgėliai iš tiesų norėjo sugrįžti namo? Ar jie būtų galėję tai padaryti, jei TBTHJ nebūtų iš politinės arenos pašalinęs radikalių politinių ir karinių lyderių? Ar bendradarbiavimas „iš reikalo“ kuria susitaikymui reikalingą pasitikėjimą?

Kaip jau rašyta, interviu metu dauguma pabėgėlių pasakojo, kad norėjo grįžti į Prijedorą dėl to, kad jautė gimtosios žemės trauką, norėjo būti arčiau savo protėvių kapų, mylėjo savo gimtinę, norėjo pasenti ten, kur praleido vaikystę, kur dar liko jų draugų ir artimųjų. Taip jautėsi netgi pabėgėliai iš kitų miestų, pavyzdžiui, viena šiuo metu Prijedore gyvenanti serbė sakėsi esanti iš Bugojno miestelio Centrinėje Bosnijoje (Federacijos teritorijoje): „Aš buvau pabėgėlė, netekau namų... man buvo vos vienuolika kai mus išvarė, turėjau eiti į mokyklą kitame mieste, kur nieko nepažinojau... netekau draugų.. Tiesa, tada dar buvau labai jauna, bet tai buvo gražiausi mano gyvenimo metai, niekada to nepamiršiu ir visada norėsiu grįžti ten, kur užaugau“³⁹⁹. Taigi noras sugrįžti į gimtinę kilo ne dėl TBTHJ veiklos. Panašu,

³⁹⁶ Autorės interviu su Edin Ramulić, Prijedoras, 2013-06-26.

³⁹⁷ Autorės interviu su Mišo Rodić, Karo veteranų ir invalidų apsaugos departamento vadovu, Prijedoras, 2013-07-21.

³⁹⁸ A. Nadler, T. Saguy, „Reconciliation between Nations“, in: H. J. Langholtz, C. E. Stout, *The Psychology of Diplomacy*, Westport: Praeger Publishers, 2004, p. 32.

³⁹⁹ Autorės interviu su Maja Kunić, Demokratinio progreso partijos atstove Prijedoro miesto Taryboje (Partija Demokratskog Progres), Prijedoras, 2013-07-25.

kad pabėgėliai nuoširdžiai mylėjo savo miestą, ilgėjosi namų ir veikiausiai būtų ieškoję būdų ten parvykti, nepriklausomai nuo to, ar kaltieji būtų buvę suimti, ar ne. Tuo labiau kad visų, prisidėjusių prie karo nusikaltimų vykdymo, dar nepavyko suimti nė vienam tarptautiniam tribunolui – dalis įtariamųjų per žemo rango, dalis išvengė teisingumo dėl įrodymų trūkumo, liudininkų nenoro ar baimės duoti parodymus, per silpnos sveikatos ir pan.

Deja, nepaisant didelio noro grįžti, pirmieji tokie bošniakų ir kroatų bandymai buvo nesėkmingi, o dauguma jų baigėsi smurtiniais incidentais. 1996 m. pavasarį miesto policijos vadas Simo Drljača viešai paskelbė, kad niekam nebus leista sugrįžti į Prijedorą. Pasak miesto mero Milomiro Stakičiaus (SDS radikalo): „septynių ar aštuonių pilnų žmonių autobusų, tarp kurių bent trečdalis ekstremistai, atvykimas į Prijedorą neapsieis be incidentų“. Meras teigė, kad „vien musulmonų pavardės jau erzina miestiečius“. Kadangi pabėgėlių noras grįžti neblėso, praėjus dar keliems mėnesiams UNHCR pateikė Prijedora policijai bošniakų, kurie norėjo aplankyti savo nuosavybę Hambarinėje šalia Prijedora, sąrašus. Kitą rytą net 96 namai buvo padegti, visų jų savininkų pavardės buvo UNHCR iš vakaro pateiktame sąrašė. Pasak organizacijos pareigūnų, tokiam masiniam padegimui tikrai reikėjo išankstinio pasirengimo, geros organizacijos ir veiksmų koordinacijos. Neįmanoma, kad Prijedora vadovybė prie to neprisidėjo arba bent jau apie tai nežinojo⁴⁰⁰.

ESBO Žmogaus teisių pareigūnas Morattis teigė, kad iš pradžių tarptautinė bendruomenė nepaisė bošniakų pasiryžimo grįžti namo ir nepalaikė jų pastangų, motyvuodama, kad taip elgiasi dėl jų pačių saugumo⁴⁰¹. Aukštasis atstovas BiH tuo metu laikėsi pozicijos, kad sugrįžtančios etninės mažumos destabilizuos politinę situaciją mieste, nors tuo pačiu ir baiminosi visam laikui perkelti bošniakus į kitus miestus, nes taip tarsi būtų legitimuotos etninio valymo kampanijos, vykdytos karo metais. Taigi kurį laiką pabėgėliai ir perkeltieji šalies viduje (IDPs) buvo tarsi pakibę ore, Deitonas jiems garantavo teisę grįžti, dauguma jų norėjo tą padaryti, bet palaikymo iš tarptautinės bendruomenės nebuvo⁴⁰², o jų miestuose karaliavo senasis radikalus politinis elitas, kuris visomis išgalėmis stengėsi išlaikyti karo metu įgytus

⁴⁰⁰ Belloni, p. 440.

⁴⁰¹ M. Moratti, Pranešimas regioniniame seminare „Crossing the Dividing Line“, Prijedoras, Republika Srpska, Bosnija ir Hercegovina, 2003-12-14 <http://www.symbiosis.org.gr/files/Prijedor_CD.L.pdf> [žiūrėta 2015-01-27].

⁴⁰² Belloni, p. 439.

teritorinius laimėjimus, apgyvendindamas ten atitinkamai kuo daugiau serbų, kroatų arba bošniakų. Pavyzdžiui, Derventos savivaldybėje vietos administracija nemokamai skyrė žemės sklypus serbų kilmės gyventojams, tuo tarpu nė vienam neserbui tokia žemė nebuvo duota⁴⁰³.

Galima manyti, kad ilgainiui tarptautinės bendruomenės pozicija būtų pasikeitusi ir ji būtų pradėjusi skatinti sugrįžimus. Iš tiesų, kai TBTHJ iniciatyva buvo pašalinti besipriešinantys politiniai lyderiai ir dalis bošniakų sugrįžo į Prijedorą, tarptautinė bendruomenė aktyviau įsitraukė į sugrįžimų organizavimą ir jų tvarumo užtikrinimą. UNHCR (ypač „Įsivaizduokime sugyvenimą“ projektas), OHR, UNMIBH, USAID, ES, ESBO skatino nuosavybės grąžinimo teisės įtvirtinimą, spaudė, kad sugrįžusieji nebūtų diskriminuojami, kad jų reikmėms būtų skiriamos biudžetinės lėšos, padėjo vietos gyventojams tvarkyti nuosavybės grąžinimosi dokumentus, skyrė lėšas gyvenamųjų namų ir religinių objektų rekonstrukcijai, organizavo bendruomenės buriančius projektus ir pan.⁴⁰⁴ Vis dėlto šis politikos pokytis buvo daugiau „bėgimas paskui traukinį“, t. y. reakcija į procesą, kuris jau prasidėjo, o ne praskinanti kelią iniciatyvą. Be to, pasak Bellonio, už vykstančius incidentus ar smurtinius išpuolius tarptautinė bendruomenė vis dar būdavo linkusi kaltinti pačius sugrįžusiuosius ir jų lyderius, sakydama, kad jie patys per daug greitai norėjo parvykti ir kad miestas tam dar nebuvo pasiruošęs⁴⁰⁵. Nuvertinti tarptautinės bendruomenės pastangų jokių būdu nereikėtų, be jų paramos sugrįžimai tikrai būtų buvę gerokai sudėtingesni; ypač vertinga buvo parama ir daromas spaudimas dėl nuosavybės grąžinimo. Kaip žinoma, dauguma pabėgėlių neturėjo kur grįžti, nes jų gimtuosius namus buvo užėmę kiti, kurie nė neplanavo išsikelti. Tarptautinė bendruomenė (ypač OHR, UNHCR ir ESBO) čia labai padėjo, tačiau nereikia pamiršti, kad be vietos valdžios bendradarbiavimo jie nieko nebūtų galėję padaryti. Savivaldybės pareigūnai turėjo įgyvendinti numatytus įstatymus ir įvykdyti suderėtus susitarimus, todėl jie galėjo manevruoti, delsti ir smarkiai politizuoti visą iškeldinimo

⁴⁰³ Huma Haider, (Re)Imagining Coexistence: Striving for Sustainable Return, Reintegration and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina, *International Journal of Transitional Justice*, 3, 2009, pp. 94.

⁴⁰⁴ Bosnia's Refugee Logjam Breaks: Is the International Community Ready, *International Crisis Group Balkans Report No. 95*, Sarajevo, 2000
<<http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/095%20%20Bosnias%20Refugee%20Logjam.pdf>> [žiūrėta 2015-01-27].

⁴⁰⁵ Ten pat, p. 442.

procesą⁴⁰⁶. Tik ilginiui keičiantis valdančiajam politiniam elitui, tarptautinei bendruomenei pavyko padaryti reikšmingų pokyčių.

Galiausiai sugrįžimai turbūt būtų įvykę ir be TBTBJ areštų, tik daug vėliau ir vangiau, nei įvyko, bet čia kyla dar vienas klausimas: ar sugrįžus ir bendradarbiaujant „iš reikalo“ (kad atstatyti sugriautą miestą) vystytusi pasitikėjimas tarp skirtingų etninių grupių narių? Ar nusikaltimų neigimo kontekste būtų įmanoma kurti horizontalųjį pasitikėjimą? Nemažai pasitikėjimo kūrimą nagrinėjančios mokslinės literatūros prieina prie išvados, kad pasitikėjimas kuriamas bendradarbiaujant, ypač tam tinka darbas savanoriškose asociacijose ar tiesiog etniškai mišrioje darbovietėse, kur asmenys yra susaistyti silpnais tarpusavio ryšiais, nejaučia nereikalingo spaudimo kurti ilgalaikius gilius santykius ir gali pažinti vieni kitus savo tempu⁴⁰⁷. Panašaus tipo pasitikėjimas galėtų rasti ir paprasčiausiai gyvenant vieniems šalia kitų, būnant kaimynais, perkant prekes vieniems iš kitų ir pan. Tai leistų teigti, jog ilginiui, gyvendami vieni šalia kitų ir dirbdami kartu, Prijedoro bošniakai, serbai ir kroatai būtų įgiję pasitikėjimo ir būtų susitaikę be TBTBJ pagalbos.

Tačiau mokslinių tyrimų atliktų kituose BiH miestuose rezultatai rodo ką kita. Claire Griffith 2011 m. atliko tyrimą Hrustovo miestelyje, siekdama suprasti, kaip žmonės kuria namus smarkiai karo paveiktose bendruomenėse. Autorė daro išvadą, kad gyvenimas vieniems šalia kitų čia nevirto bendradarbiavimu. Ji pateikia pavyzdžių, kad vietiniai, nors ilgą laiką jau gyvena kartu, bet vis dar mažai bendrauja, nesveikina vieni kitų su religinėmis šventėmis ir vis dar laikosi pozicijos, jog svarbu gyventi ten, kur „valdžia sava“ (t. y. tos pačios etninės grupės)⁴⁰⁸. Pavyzdžiui, Humar Haider, atlikusi tyrimą Bukovačioje (Federacija) 2006 m., teigia, kad miestelis taip pat vis dar padalytas: „bošniakai ten negali dirbti kroatų vadovaujamose kompanijose, vaikai mokyklas lanko pamainomis, restoranai ir kitos viešos įstaigos yra atskiros, net gatvės čia padalytos“⁴⁰⁹. Panaši situacija ir Mostare, kur viena miesto dalis iki šiol yra kroatiska, o kita – musulmoniška. Kontakto tarp grupių trūkumas kuria įtampą,

⁴⁰⁶ Haider, p. 95.

⁴⁰⁷ P. M. Pickering, „Generating Social Capital for Bridging Ethnic Divisions in the Balkans: Case Studies of Two Bosniak Cities“, *Ethnic and Racial Studies* 29(1), 2006, p. 79–103; H. Haider, „(Re)Imagining Coexistence: Striving for Sustainable Return, Reintegration and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina“, *International Journal of Transitional Justice* 3, 2009, p. 91–113.

⁴⁰⁸ C. Griffith, „Coming Home? Return and its Implications for Peacebuilding in Post-War Bosnia“, Peace Studies Conference, Grinnell College, 2012

<<http://digital.grinnell.edu/drupal7/islandora/object/grinnell%3A90>> [žiūrėta 2015-01-27].

⁴⁰⁹ Haider, p. 100.

nepasitikėjimą, skatina nepagrįstų stereotipų atsiradimą ir kitos grupės demonizavimą.

Didžioji dalis Bosnijos ir Hercegovinos miestų konflikto metu buvo sugriauti, visus juos reikėjo atstatyti ir daugumoje jų reikėjo tai daryti bendradarbiaujant. Vis dėlto, kaip rodo šie pavyzdžiai, vien to nepakako pasitikėjimui ir kontaktams tarp grupių kurti. Miestą galima atstatyti dirbant tik su tos pačios etninės grupės nariais arba bendradarbiaujant tik tiek, kiek reikia, tik pragmatiniais sumetimais (perkant, parduodant, samdant). Toks bendradarbiavimas taip ir neperauga į gilesnius santykius, draugystes ar vienų pasitikėjimą kitais kaip tos pačios šalies piliečiais. Tribunolo skleidžiama atskaitomybės retorika ir faktinės informacijos apie padarytus karo nusikaltimus viešinimas sukūrė kontekstą, kuriame neigimui vietos buvo vis mažiau, o tai leido bošniakams ir kroatams, kurių po karo Prijedore liko mažuma, jaustis saugiau. Be to, atskaitomybės retorika legitimavo bendras iniciatyvas kovoti dėl žalos, padarytos karo metu, atlyginimo, mobilizuotis ir koordinuotis siekiant bendrų tikslų. Aukų iš skirtingų pusių susitikimas leido vystyti empatijai ir supratimui, skatino toleranciją ir ilginiui – pasitikėjimą tarp skirtingų grupių žmonių. Galiausiai tribunolas esmingai prisidėjo keisdamas radikalų vietos politinį elitą į nuosaikesnį, kuris buvo linkęs palaikyti sugrįžusiuosius bei užtikrinti jų saugumą.

2. A2: Tarptautinės bendruomenės daromo spaudimo aiškinimas

Antrasis alternatyvūs aiškinimas yra apie tai, kad susitaikymas vyko dėl tarptautinės bendruomenės daromo spaudimo (vertikalaus pasitikėjimo kūrimas). Čia argumentuojama, kad tribunolas buvo visiškai nebūtiną progresui, nes tarptautinė bendruomenė per Aukštojo atstovo BiH instituciją ir kitas organizacijas, pvz., NATO ir ES, turėjo pakankamai svertų kontroliuoti vietos politikams, skatinti sugrįžimams, stiprinti įstatymo viršenybei, žmogaus teisėms bei demokratiniams valdymo principams. Nemažai pereinamojo laikotarpio teisingumo autorių iš tiesų argumentuoja, jog susitaikymui svarbiausia įsteigti sklandžiai veikiančias demokratines institucijas, skatinti pagarbą įstatymo viršenybei ir žmogaus teisėms, nes visa tai padeda tarp buvusių priešininkų kurti naujus lygybę, o ne etniškumą

grįstus santykius⁴¹⁰. Galima būtų manyti, kad OHR suteiktų Bonos galių (keisti įstatymus, nušalinti politikus ir kitus rinktus pareigūnus už nesantaikos ir etninės neapykantos kurstymą), ES ir NATO spaudimo vykdyti reformas (narystės reikalavimai) bei UNMIBH, UNHCR, ESBO, USAID ir kt. organizacijų vykdomų plataus spektro rekonstrukcijos projektų pakako tam, kad vietos institucijos reformuotųsi ir piliečiai imtų labiau jomis pasitikėti, sykiu labiau pasitikėdami ir kitais savo valstybės gyventojais. Taip pamažu būtų judama susitaikymo link ir be tarptautinio baudžiamojo teisingumo už padarytus nusikaltimus užtikrinimo, per „iš viršaus“ nuleistas demokratines reformas.

Keli informantai tyrimo metu išsakė panašias idėjas, kalbėdami, kad tarptautinės bendruomenės spaudimas buvo lemiamas susitaikymui: „Jei ne NATO, ESBO ir OHR – nieko nebūtų įvykę, visiškai nieko!“⁴¹¹, „Prijedore prie susitaikymo labiausiai prisidėjo tarptautinės nevyriausybinių organizacijos“⁴¹². Tai suteikė papildomo pagrindo manyti, kad tarptautinės bendruomenės vaidmuo susitaikymui buvo gerokai reikšmingesnis, nei vien spaudimas bendradarbiauti su TBTBJ ir areštuoti įtariamuosius karo nusikaltimais. Norint patikrinti, kuris iš dviejų susitaikymo aiškinimų (TBTBJ ar tarptautinės bendruomenės) yra įtikinamesnis, reikia atsakyti į kelis klausimus: ar tarptautinė bendruomenė spaudė vietos valdžią ir kokie buvo to rezultatai? Ar spaudimas galėjo būti daromas be TBTBJ teikiamos informacijos? Ar naujomis demokratiškomis institucijomis būtų imta labiau pasitikėti nepriklausomai nuo to, kad joms vadovavo arba jose vis dar dirbo karo nusikaltėlių?

Tarptautinė bendruomenė tarpininkavo 1995 m. lapkričio 21 d. pasirašytam Deitono taikos susitarimui, kuris užbaigė karą Bosnijoje ir Hercegovinoje. Deitonas taip pat žymėjo vieno iš sudėtingiausių ir ilgiausiai besitęsiančių ilgalaikės taikos kūrimo projektų po Šaltojo karo įgyvendinimo pradžią. Tarptautinės bendruomenės

⁴¹⁰ T. Bringa, „Reconciliation in Bosnia-Herzegovina“, in: E. Skaar, S. Gloppen ir A. Suhrke (eds.), *Roads to Reconciliation*, Oxford: Lexington Books, 2005, p. 187–201; D. J. Whittaker, *Conflict and Reconciliation in Contemporary World*, London, New York: Routledge, 2002; V. Baxter, A. R. Chapman, H. van der Merwe, *Assessing the Impact of Transitional Justice: Challenges for Empirical Research*, Washington: United States Institute of Peace, 2009; J. L. Gibson, A. Gouws, *Overcoming Intolerance in South Africa: Experiments in Democratic Persuasion*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003; D. Bloomfield, T. Barnes, L. Huyse (eds.), *Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook*, Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2003.

⁴¹¹ Autorės interviu su Emsuda Mujagić, BiH moterų asociacijos „Srcem do Mira“ įkūrėja ir vadove, Kozaracas, 2014-02-18.

⁴¹² Autorės interviu su Azra Novkinić, NVO jaunimo centro „Hembarine“ direktore, Prijedoras, 2013-08-01.

įsitraukimo į taikos kūrimo procesus mastas buvo gerokai išplėstas – nuo įprasto kariaujančių pusių atskyrimo iki sudėtingų ilgalaikių politinių sprendimų siūlymo ir įgyvendinimo, kitaip tariant, „demokratizacijos“. Kaip pastebėjo Jungtinių Tautų Generalinis sekretorius, „demokratizacija yra mums vis dar nauja sfera, bet ji jau tapo vienu svarbiausių taikos kūrimo komponentų, leidžiančių tvarkytis su ekonominėmis, socialinėmis, kultūrinėmis, humanitarinėmis ir politinėmis konflikto priežastimis“. Jungtinės tautos demokratizaciją apibrėžia kaip „visapusišką prieigą“, apimančią platų taikos kūrimo prioritetų spektrą – „iš viršaus į apačią“ vykdomą tarptautinę rinkimų priežiūrą, institucijų vystymą, ekonomikos valdymą ir „iš apačios į viršų“ teikiamą paramą demokratinei politinei kultūrai ir pilietinei visuomenei stiprinti⁴¹³.

Po Deitono Bosnija tapo labai priklausoma nuo tarptautinės priežiūros. Iki pirmųjų rinkimų, numatytų 1996 m. rugsėjį, ją valdė tarptautinė pereinamojo laikotarpio administracija, tačiau net ir po rinkimų centrinei valdžiai buvo suteiktos tik minimalios galios. Tarptautinės bendruomenės įsitraukimas buvo įrašytas į Bosnijos konstituciją, numatant, kad demokratizacijos procesas bus tiesiogiai prižiūrimas išorės administratorių, kuriuos deleguos Jungtinės Tautos, Europos Taryba, Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacija ir Tarptautinis valiutos fondas. Šiandien įstatymų leidžiamoji ir vykdomoji galia priklauso Aukštajam atstovui BiH, kuris gali priimti įstatymus, vetuoti politikų kandidatūras, nušalinti „nebendradarbiaujančius“ rinktus atstovus. Tarptautinių institucijų mandatai BiH nuolat pratęsimi, o čia veikiančių tarptautinių nevyriausybinių organizacijų spektras tik plečiasi⁴¹⁴.

Taigi nenuostabu, kad, pavyzdžiui, UNDP, UNOHCHR ir BiH Žmogaus teisių ir pabėgėlių reikalų ministerijos vykdytas Prijedoro savivaldybės veiklos vertinimas (2002 m.) atskleidė, jog vietos valdžios pastangos vykdyti reformas nekilo iš jos pačios (angl. *not home-grown*), o veikiau atsirado dėl tarptautinės bendruomenės rodomų iniciatyvų ir siūlomų projektų. OHR, JT, ES ir jų agentūros suprato, jog gerai veikiančios savivaldybės institucijos didina piliečių pasitikėjimą demokratija apskritai ir sukuria aplinką, būtiną ekonominiam augimui. Būtent todėl jos ėmė vykdyti jungtinius projektus, kurie stiprina vietos valdžios pajėgumus, pvz., PADCO projektas Prijedore, kurį finansavo ir inicijavo USAID. Jis labai padėjo pagerinti

⁴¹³ D. Chandler, *Bosnia: Faking Democracy After Dayton*, 2nd edition, London: Pluto Press, 2000, p. 1.

⁴¹⁴ Chandler, p. 1.

klientų aptarnavimą, finansų valdymą, bendrą savivaldybės efektyvumą ir apmokė tarnautojus kurti ekonominio vystymosi strategijas. ES padėjo teikdama techninę pagalbą, finansuodama tarptautinį bendradarbiavimą tarp savivaldybių, o visa tai padėjo sukurti daugiau darbo vietų ir stiprino vietos vystymosi agentūras⁴¹⁵. Tarptautinė bendruomenė neabejotinai stovėjo už daugybės sėkmingų vystymosi, demokratijos ir taikaus sugyvenimo skatinimo iniciatyvų. Net ir TBTBJ juk yra tarptautinės bendruomenės idėja, tačiau čia svarbiau suvokti, kas būtų, jei TBTBJ nebūtų buvę, – ar vien tik tarptautinės bendruomenės spaudimo demokratizuotis būtų pakakę?

Kaip jau minėta kalbant apie po 2000 m. BiH vykdytas teisėsaugos institucijų reformas, šios buvo įgyvendintos tarptautinės bendruomenės, tiksliau, Jungtinių Tautų misijos BiH ir OHR. Vis dėlto abiem atvejais peržiūrint reformuojamų teismų ir policijos institucijų darbuotojų kadrus buvo prašoma TBTBJ duomenų apie galimą jų įsitraukimą į karo nusikaltimų vykdymą. Tokia informacija be TBTBJ sutikimo nebūtų buvusi gauta, o svarbiausia – ji nebuvo niekaip kitaip prieinama ar kažkur kitur kaupiama arba saugoma. Pasitelkiant pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų primadonos Ruti G. Teitel diskursą, reformos būtų buvusios „žiūrinčios į ateitį“ (angl. *forward-looking*), o ne į praeitį (angl. *backward-looking*)⁴¹⁶. Kitaip tariant, reformos padėtų judėti link demokratiškai valdomos šalies, tačiau nespręstų problemų, susijusių su nedemokratiška praeitimi, kurioje buvo daromi humanitarinės teisės pažeidimai. Reformos nespręstų principinės problemos – nepasitikėjimo šalies institucijomis, kuris prarastas karo metais. Pagrindo, kad jos tikrai žais pagal naujas taisykles ir laikysis duoto žodžio, be padarytų nusikaltimų pripažinimo ir kaltųjų nubaudimo, buvo mažai.

Pagal interviu, atliktų tyrimo metu, galima teigti, kad apklaustiems Prijedoro gyventojams institucijos stipriai asocijavosi su jose dirbančiais žmonėmis. Jų išsakyti priekaištai ir nepasitikėjimas daugiausia kilo iš žinojimo, kad ten dirba netinkami asmenys. Tai buvo ypač aktualu aukų organizacijų atstovams, kurių vienintelė kritika teisėsaugos institucijoms buvo susijusi su ten vis dar dirbančiais karo nusikaltimus padariusiais asmenimis. Pavyzdžiui, organizacijos „Izvor“ vadovas Edinas

⁴¹⁵ Rights-Based Municipal Assessment And Planning Project (RMAP): Municipality Of Prijedor, Republika Srpska, Bosnia And Herzegovina, Ministry for Human Rights and Refugees, UNDP ir UNOHCHR, 2003–2004, p. 15–16.

⁴¹⁶ R. G. Teitel, *Transitional Justice*, Oxford: Oxford University Press, 2000 p. 6.

Ramuličius teigė, kad aukos vis dar jaučia šią tokį nepasitikėjimą policija, nes tai buvo institucija, kuri juos persekiojo, kankino, kuri suvarė juos į koncentracijos stovyklas ir pan. Argumentuodamas jis minėjo, kad net 26 asmenys, kuriems buvo pareikšti kaltinimai (TBTBJ arba vietos teismuose) buvo policijos pareigūnai. „Dar visai neseniai (2009 ir 2010 m.) du iš jų suimti darbo metu, dėvintys uniformas. Didžioji dalis policininkų vienaip ar kitaip prisidėjo prie nusikaltimų įgyvendinimo, bet tik dalis jų nubausti. Būtent todėl policija nėra suinteresuota dingusių asmenų kūnų paieška, nepalaiko aukų minėjimo akcijų, motyvuodami tuo, kad tai gali sukelti kitų piliečių pasipiktinimą, neramumus gatvėse ir pan.“⁴¹⁷ Paklaustas, ar žmonės tuomet nepasitiki policija kaip institucija, Edinas atsakė, kad vis tik policijoje dirba daug gerų žmonių, kurie profesionaliai atlieka savo darbą, bet jie neužima vadovaujančių pareigų. „Žinau, kad Prijedora policijos darbas vertinamas gerai, visuomet atsiras juos giriančių žmonių... Jie gerai dirba, kai reikia tirti vagystes, apiplėšimus ir pan. Vis dėlto yra ir tam tikros kontroversiškesnės situacijos, susijusios su religija, tautybe, etniškumu – tokiais atvejais jie paprastai linkę nesikišti. Pavyzdžiui, naktį prieš aukų pagerbimo akciją kažkas išdaužė mūsų organizacijos langus, policija taip ir nerado kas.“⁴¹⁸ Nepasitikėjimą policija išreiškė ir bošniakų politikas Muharemas Murselovičius – pasak jo, policija per daug nepasikeitė, o kaip to įrodymą jis pateikė skaičius apie etninę policijos sudėtį RS (bošniakai sudaro vos apie penkis procentus pareigūnų)⁴¹⁹. Čia matome, kad aukų organizacijų bei mažųjų politinių partijų atstovai nepasitikėjimą institucijomis grindžia tuo, jog ten vis dar dirba karo nusikaltėlių, sakydami, kad negali pasitikėti institucijomis, ypač teisėsaugos, kol jose dirba juos kankinę žmonės. Be TBTBJ pastangų jie ir toliau būtų ten dirbę.

⁴¹⁷ Autorės interviu su Edin Ramulić, NVO „Izvor“ vadovu, Prijedoras, 2013-06-26.

⁴¹⁸ Autorės interviu su Edin Ramulić.

⁴¹⁹ Autorės interviu su Muharem Murselović, Stranka za BiH partijos vadovu, kandidatu į RS prezidentus 2006 m., vienu iš Bošniakų bendruomenės lyderių, TBTBJ liudininku, buvusiu miesto vicemeru, ilgamečiu miesto tarybos nariu, Prijedoras, 2013-07-26.

IŠVADOS

Tarptautinei bendruomenei įgyjant vis daugiau praktinės pereinamojo laikotarpio teisingumo įgyvendinimo patirties, moksliniai šios srities tyrimai pasistūmėjo nuo išimtinai moralinių filosofinių institucijų legitimavimų (PLT institucijų teisės egzistuoti gynimo) prie empirinių realaus jų daromo poveikio analizių. Ši disertacija taip pat yra vienas iš poveikio analizės tyrimų, kuriame bandoma suprasti, ar ir kaip Tarptautinis baudžiamasis tribunolas buvusiajai Jugoslavijai galėjo prisidėti prie susitaikymo Prijedoro mieste (BiH).

Atliktas tyrimas parodė, kad tribunolas prisidėjo prie susitaikymo per du priežastinius mechanizmus – horizontaliojo ir vertikaliojo pasitikėjimo kūrimo. Viena vertus, jis suveikė skleisdamas atskaitomybės normą, kurią ilgainiui perėmė miesto politinis elitas. Taip sukurta aplinka, kurioje mažėjo vietos nusikaltimų neigimui, aukų reikalavimai pagaliau galėjo būti išgirsti ir netgi tapo legitimūs. Reikalaudami teisingumo iš vietos valdžios ir tarptautinės bendruomenės, aukos ir jų artimieji ėmė bendradarbiauti, o jiems bendradarbiaujant kūrėsi taip trūkstamas horizontalus pasitikėjimas tarp etninių grupių. Kita vertus, tribunolas suveikė bausdamas kaltuosius ir pašalindamas juos iš politinės arenos. Prijedore pagrindiniai senojo politinio elito atstovai buvo suimti pakankamai anksti. Jiems pasitraukus, pirmieji pabėgėliai išdrįso grįžti namo ir ėmė dalyvauti miesto politiniame gyvenime, keičiantis elektorato struktūrai vietos valdžia nebegalėjo ignoruoti mažumų poreikių bei privalėjo atstovauti bošniakams ir kroatams. Tai ilgainiui nulėmė politiką, grįstą įstatymo viršenybe ir lygybe tarp piliečių, o tai formavo vertikalųjį pasitikėjimą valdžios institucijomis, prarastą dėl diskriminacinės politikos vykdytos karo metais. Horizontalusis ir vertikalusis pasitikėjimas, atsiradęs mieste, leido politinei bendruomenei vėl funkcionuoti. Piliečiai ėmė jaustis galį dalyvauti bendrų institucijų veikloje, pasitikėti vieni kitais ir tuo, kad iškilus grėsmei jie bus apsaugoti, – o tai yra esminiai susitaikiusios bendruomenės bruožai.

Įdomiausia, kad Prijedore TBTHJ suveikė ne taip, kaip buvo galima tikėtis, arba ne taip, kaip planavo jo įkūrėjai. Pirmiausia, tribunolo pareigūnai nuolat akcentavo atskaitomybės už padarytus nusikaltimus svarbą, tačiau deramai nesugebėjo jos įgyvendinti. Dalis kaltųjų taip ir nebuvo suimti, o suimtieji ilgainiui arba išteisinti, arba jiems paskirtos sąlyginai nedidelės bausmės. Tai piktino visų etninių grupių

aukų artimuosius, todėl šie ėmė mobilizuotis ir kelti reikalavimus tiek tarptautinei bendruomenei, tiek vietos valdžiai. Tribunolas tapo savotišku bendru priešu, kuris sujungė grupes vienam tikslui („teisinė mobilizacija“). Taip ne tik vystėsi empatija, stiprėjo savitarpiskumo normos, augo tarpusavio pasitikėjimas, bet stiprėjo ir pilietinė visuomenė bei kilo pirmieji debatai apie skaudžią šalies praeitį. Antra, dėl specifinių TBTBJ įkūrimo aplinkybių, pirmaisiais savo gyvavimo metais jis neturėjo pakankamai duomenų įrodyti pačių aukščiausių pareigūnų atsakomybę, todėl visą dėmesį skyrė žemesnio rango nusikaltėliams, kurių bylas vėliau teko perduoti vietos teismams arba skirti jiems sąlyginai nedideles bausmes. Tai dažnai traktuojama kaip TBTBJ nesėkmės įrodymas, tačiau disertacijoje atskleidžiama, kad būtent žemesnio rango nusikaltėlių, tiesioginių vykdytojų, kad ir laikinas pašalinimas iš politinės arenos leido juos diskredituoti ir marginalizuoti, o tai reiškė, kad pabėgėliams atsirado galimybė grįžti į gimtuosius namus. Grįžimas aiškiai atsispindėjo balsavime savivaldybių rinkimuose ir leido į vietos valdžią ateiti nuosaikesniems politikams, tai ilgainiui paskatino institucines reformas, o politikai ėmė atstovauti platesniam interesų spektrui. Laikui bėgant augo piliečių pasitikėjimas valdžios institucijomis, o ypač teismais ir policija.

Nors aprašyti priežastiniai mechanizmai disertacijoje tiriami kaip savarankiški, realybėje jie gerokai susipynę. Iš surinktų duomenų tiesiogiai negalima išvesti, ar pirmasis priežastinis mechanizmas galėtų veikti nepriklausomai nuo antrojo ir atvirkščiai. Manoma, kad abu jie buvo reikalingi susitaikymui, o veikdami kartu veikliausiai vienas kitą papildė ir sustiprino. Pavyzdžiui, tribunolo gebėjimas marginalizuoti senąją politinę elitą prisidėjo prie atskaitomybės normos plėtros, o neveikimas, bent jau teoriškai, galėjo tam kliudyti (t. y. jei tribunolo pareigūnai būtų kalbėję apie atskaitomybę, tačiau nesuėmę nė vieno politinio lyderio). Lygiai taip pat vietos politinio elito perimta atskaitomybės retorika suteikė papildomą paskatą pabėgėliams grįžti namo, o jų grįžimas savo ruožtu labiau įpareigojo elitą tęsti tą pačią atskaitomybės už padarytus nusikaltimus retorikos liniją.

Disertacijoje taip pat bandyta įvertinti, ar susitaikymas galėtų įvykti be tribunolo įsikišimo. Prijedoro atveju, patikrinus ir galiausiai atmetus alternatyvius susitaikymo aiškinimus parodyta, kad tribunolas čia buvo būtinas susitaikymui, nes be jo iš politinės arenos nebūtų pasitraukęs radikalus politinis elitas ir nebūtų įsitvirtinusi atskaitomybės norma, todėl nebūtų vystęsis horizontalus ir vertikalus

pasitikėjimas. Prieinama prie išvados, jog pirmojo alternatyvaus aiškinimo atveju, be TBTHJ areštų, sugrįžimai į gimtinę būtų vykę gerokai vėliau ir vangiau, nes pabėgėliai pagrįstai nerimavo dėl savo saugumo ir nebuvo pajėgūs priešintis senajam radikaliai politiniam elitui. Tik marginalizavus miesto merą ir policijos viršininką, vietos valdžia nustojo priešintis sugrįžimams. Net jei ilgainiui pabėgėliai ir būtų grįžę namo vedami tėvynės ilgesio, remiantis kitų atvejų pavyzdžiais parodyta, kad bendradarbiavimas „iš reikalo“, t. y. norint atstatyti sugriautą miestą ir atgaivinti ekonomiką, dar negarantuoja tarptautinio bendradarbiavimo ir neveda prie gilesnio tarpusavio pasitikėjimo, kurio reikia susitaikymui. Parodoma, kad pasitikėjimas, kaip ir susitaikymas, gali būti „graduojamas“, t. y. būti nevienodo gilumo ar intensyvumo. Pasitikėjimas gali būti ir pragmatiškas, paviršinis, įstrigęs pradinėje stadijoje ir nebesivystantis toliau. Teminis bendradarbiavimas, aukų susitikimai, įsiklausymas, kova ginant bendrus interesus, institucinės reformos ir pan. būtini stipresniam pilietiniam pasitikėjimui vystytis, kad žmonės vėl norėtų būti tos pačios bendruomenės nariais ir galėtų politiškai veikti kartu. Pagal antrąjį alternatyvųjį aiškinimą, pripažįstama, kad tarptautinės bendruomenės vaidmuo vedant BiH demokratijos keliu buvo ypač reikšmingas, tačiau parodoma, kad svarbiausios reformos (teismų ir policijos) nebūtų galėjusios įvykti be TBTHJ teikiamos informacijos apie asmenis, kuriuos reikėtų pašalinti iš pareigų už karo nusikaltimų vykdymą. Vien tik demokratinės reformos nebūtų galėjusios išspręsti principinės vertikaliojo pasitikėjimo deficito priežasties – nepasitikėjimo institucijose dirbančiais asmenimis, kuris buvo prarastas karo metais. Be TBTHJ įsikišimo šie asmenys nebūtų buvę laiku ir sėkmingai marginalizuoti.

Čia reikėtų pastebėti, kad tyrimo išvados vis tik gali būti generalizuojamos kitiems tarptautinių baudžiamųjų tribunolų atvejams. Kaip jau minėta, kadangi šios institucijos skiriasi viena nuo kitos tiek savo įgaliojimais, tiek veikimo aplinkybėmis, svarbu nurodyti, kokioms sąlygoms esant veikiantis priežastinis mechanizmas aktyvuojamas, t. y. kokioms sąlygoms esant tribunolas turi priežastinį poveikį susitaikymui. Tokiomis sąlygomis galėtų būti laikomos abiejų mechanizmų pradžios – tarptautinis tribunolas nubaudžia kaltuosius, eliminuodamas juos iš politinės arenos (kalbama apie žemesnio rango pareigūnus), ir tarptautinis tribunolas skleidžia atskaitomybės retoriką, trumpai tariant – žodžiais ir darbais įtvirtina atskaitomybę už padarytus nusikaltimus (angl. *practices what it preaches*). Be to, egzistuoja ir trečioji

aplinkybė, kuri minima kaip pirmąjį mechanizmą paskatinusi sąlyga, – tai tarptautinės bendruomenės spaudimas bendradarbiauti su tarptautiniu baudžiamuoju tribunolu. Ši sąlyga svarbi todėl, kad tarptautiniai tribunolai, neturi savo policijos pajėgų ir nėra įgalioti savarankiškai suimti įtariamųjų, be geranoriško šalių bendradarbiavimo jų veikla beveik neįmanoma.

Galiausiai svarbu suprasti, kokia šių išvadų reikšmė platesniame pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų kontekste. Kaip jau minėta, ankstyvojoje PLT literatūroje buvo daroma prielaida, kad tarptautiniai baudžiamieji tribunolai yra reikalingi tvariai taikai ir visuomenės susitaikymui. Naujoji tyrėjų banga šią prielaidą ėmė pagrįstai kvestionuoti, o jų tyrimų rezultatai, nors ir nebaigtiniai, indikavo, jog tribunolai realybėje veikia gerokai prasčiau, nei buvo manyta. Literatūroje imta kritikuoti šių institucijų komunikaciją su vietos žmonėmis, pasirodė teiginių, kad konfliktus išgyvenusių visuomenių piliečiai nesupranta jų veiklos, nežino apie ją, o jei žino, tai yra nusiteikę be galo kritiškai. Nenuostabu, jog tokiam kontekste linkstama prie išvados, jog šios institucijos neveikia, t. y. neturi jokio prasmingo poveikio susitaikymui bei nėra pajėgios garantuoti teisingumo ir stiprinti tvarios taikos. Ši disertacija galėtų būti svarus indikatorius, kad tokios išvados yra skubotos ir kad tyrimo metodai, kurie leidžia įsigilinti į sudėtingą priežastinę grandinę, kuri institucijų veiklą sieja su susitaikymu, gali generuoti svarbių įžvalgų apie tai, kaip šios veikia pokonfliktines visuomenes.

Teorinės implikacijos

Nors disertacijoje nagrinėtas tik TBTHJ poveikis susitaikymui, išvados aktualios ir platesniame susitaikymo tyrimų kontekste. Visų pirma, jos leidžia teigti, kad susitaikymui ypač svarbūs horizontaliojo ir vertikaliojo pasitikėjimo aspektai, nes būtent jie leidžia atkurti sugriautus ryšius tarp piliečių ir užtikrina politinės bendruomenės funkcionavimą. Be to, atskleidžiama teisingumo už padarytus nusikaltimus įgyvendinimo, pabėgėlių sugrįžimo į gimtąsias vietas, institucijų reformų ir skirtingų etninių grupių atstovų bendradarbiavimo svarba susitaikymui. Bosnijos ir Hercegovinos atveju šie susitaikymo priežastinės grandinės elementai buvo paskatinti tarptautinio baudžiamojo tribunolo, tačiau kituose kontekstuose

įmanomas kitokių teisingumą užtikrinančių institucijų (pvz., besiremiančių tradicinėmis kultūrinėmis praktikomis, mažiau formalizuotų) ar tikslinių iniciatyvų (pvz., plataus masto iliustracija, atviro dialogo apie praeitį skatinimas) kūrimas.

Be to, atsakymas į vieną iš šalutinių disertacijos klausimų „Kas yra susitaikiusi visuomenė ir kokie yra jos bruožai?“ turi įdomių teorinių implikacijų susitaikymo lygio matavimams BiH. Nors mokslinėje literatūroje linkstama susitaikymą apibrėžti kaip sugriautų tarpasmeninių santykių atstatymą (angl. *thick reconciliation*), disertacijoje susitaikymas apibrėžtas minimaliai (angl. *thin reconciliation*) – kaip funkcionuojanti politinė bendruomenė, pasižyminti vertikaliuoju ir horizontaliuoju pasitikėjimu. Lauko tyrimo metu informantų teirautasi, kaip jie patys suvokia susitaikymą ir kokius susitaikiosios visuomenės bruožus galėtų įvardyti. Įdomu, jog jų nuomonė dera su tokiu pasirinkimu. Didžioji informantų dalis susitaikymą suprato kaip taikų sugyvenimą vieniems šalia kitų, tuo tarpu likusieji – kaip giluminį procesą, kuriam būtina atstatyti karo metais sugriautus tarpasmeninius santykius ir giluminį pasitikėjimą. Kalbėdami apie susitaikymą, informantai netgi vartojo skirtingus žodžius: pirmieji susitaikymą įsivaizdavo kaip *suživot* (sugyvenimą), o antrieji – kaip *pomirenje* (nurimimą, susitaikymą). Šis atradimas turi svarbių implikacijų matuojant susitaikymą, nes leidžia manyti, jog nacionalinės apklausos ar kitokie tyrimo projektai, kurie neatsižvelgia į šiuos sąvokos interpretavimo skirtumus, gauna iškreiptus rezultatus. Atliekant apklausas apie susitaikymo lygį šalyje, būtina tikslinti sąvokas, konkrečiai nurodyti jų išaiškinimą arba sukurti skirtingus susitaikymo kaip *suživot* ir kaip *pomirenje* matavimo rodiklius. Pavyzdžiui, *suživot* galima būtų matuoti tiriant tarpetninio bendradarbiavimo intensyvumą, atskirų rajonų „getų“ kūrimąsi, vertikalųjį pasitikėjimą. Tuo tarpu *pomirenje* galima būtų matuoti analizuojant horizontaliojo pasitikėjimo pokyčius bei ieškant atkurtų santykių ir konstruktyvaus dialogo apie praeitį indikatorių (kokybiniai duomenys).

Praktinės implikacijos

Šios disertacijos išvados turi ir praktinės vertės, nes nustačius, kokių sąlygų reikėjo tam, kad tribunolas turėtų teigiamą poveikį bei kokie yra esminiai suveikusių priežastinių mechanizmų elementai, galima bandyti juos kurti arba skatinti tikslingai,

įgyvendinant atitinkamas pokonfliktinės visuomenės rekonstrukcijos programas, vykdam susitaikymo politiką. Pavyzdžiui, atskleista, kad susitaikymui reikėjo nubauti kaltuosius arba sugalvoti kitokių būdų, kaip juos pašalinti iš politinio, socialinio ar ekonominio miesto gyvenimo. Prijedoro atveju ypač svarbu buvo eliminuoti žemesnio rango nusikaltėlius, tiesioginius genocido ar etninio valymo vykdytojus. Būtent baimė, jog jų skriaudėjai vaikšto laisvi, trukdė pabėgėliams grįžti, o sugrįžus neleido jaustis saugiai ir apsunkino pasitikėjimo kūrimąsi. Aukščiausių politinių ir karinių lyderių areštai padėjo keisti nacionalinės politikos kursą ir galėjo prisidėti prie bendro nusikaltimų neigimo konteksto silpninimo, tačiau žemesnio rango pareigūnų, ypač policijos atstovų pašalinimas turėjo lemiamą poveikį pasitikėjimui vietos valdžios institucijomis. Taip pat disertacijoje atrasta, jog pabėgėlių sugrįžimas į Prijedorą turėjo didžiulį poveikį vietos politiniam kontekstui ir netgi padėjo sėkmingai marginalizuoti radikalius politikus, kurie trukdė eiti susitaikymo keliu. Tai reiškia, jog investuoti į pabėgėlių sugrįžimą į gimtuosius miestus vertinga. Čia taip pat reikia pabrėžti, jog pastarieji sugrįžimai turi būti tvarūs, todėl visos juos skatinančios programos turėtų būti susijusios su nuosavybės grąžinimo teisės įgyvendinimu, mažumų nedarbo ir saugumo problemų sprendimu. Saugumui užtikrinti be galo svarbu stiprinti teisėsaugos institucijas, siekiant, kad šios būtų nepriklausomos ir tarnautų visų piliečių interesams. BiH atvejo studija taip pat rodo, kad homogeniškos (monoetninės) organizacijos ar piliečių asociacijos nebūtinai neigiamai veikia pasitikėjimą. Mieste veikiančios aukų ar kultūros paveldą saugančios organizacijos gebėjo bendradarbiauti tarpusavyje, tačiau tam reikėjo sukurti platformą, kur šios galėtų veikti išvien. Pavyzdžiui, miesto amatų dienos, aukų teisių apsaugos seminarai, susitikimai su TBTBJ atstovais, minėjimai ir pan. Apskritai bendradarbiavimo tarp etninių grupių iniciatyvos yra vertingos ir turėtų būti skatinamos. Galiausia tai, kad Prijedoro gyventojai susitaikymą suvokia kaip *suživot*, arba paviršinį procesą, kurį apibūdina fizinis saugumas, noras dalyvauti bendrų institucijų veikloje ir minimalus tarpusavio pasitikėjimas reiškia, kad jie labiausiai vertins tas iniciatyvas, kurios skatina būtent tokio tipo susitaikymą. Vietos gyventojų priešišumą projektams, kurie aktyviai kišasi į jų tarpusavio santykius, galėtų paaiškinti būtent šis skirtumas tarp susitaikymo supratimų („kam man taikytis, jeigu aš su niekuo nesusipykau“ tipo logika⁴²⁰). Taigi jų paramą užsitikrinti būtų

⁴²⁰ Autorės interviu su T. Mandić, RTV Prijedor redaktore, Prijedoras, 2013-07-03.

paprasčiau, jei tarptautinės susitaikymą skatinančios iniciatyvos akcentuotų tuos projekto aspektus, kurie vietos gyventojams atrodo reikalingiausi ir svarbiausi.

1 priedas

Asmenų, kuriems išduoti arešto orderiai už nusikaltimus Prijedoro savivaldybėje, sąrašas: Predragas Banovičius, Radoslavas Brdjaninas, Radovanas Karadžićius, Momčilo Krajišnikas, Slobodanas Miloševićius, Ratko Mladičius, Darko Mrdja, Biljana Plavšić, Milomiras Stakičius, Duško Tadičius, Momiras Taličius, Mićo Stanišićius, Stojanas Župljaninas, Miroslavas Kvočka, Dragoljubas Prcačas, Mlado Radičius, Zoranas Zigičius, Milojica Kosas, Zdravko Govedarica, Grubanas (vardas nežinomas), Predragas Kostičius, Nedjeljko Paspaljus, Milan Pavličius, Milutinas Popovičius, Draženko Predojevičius, Željko Savičius, Mirko Babičius, Nikica Janjičius, Dragomiras Šaponja, Nenadas Banovičius, Duško Sikirica, Damiras Došen, Draganas Kolundžija, Nedjeljko Timaracas, Goranas Lajičius ir Draganas Konas.

2 priedas

Klausimų informantams pavyzdžiai (vertimas į lietuvių kalbą)

Klausimai NVO, piliečių asociacijų, aukų ir karo veteranų bei religinių organizacijų atstovams:

1. Kada įkurta jūsų organizacija, koks jos tikslas, pagrindinės veiklos?
2. Ar jūsų organizacija yra multietninė? Ar manote, kad multietniškumas svarbus siekiant įgyvendinti jos tikslus? Ar bendradarbiaujate su kitomis multietninėmis ar monoetninėmis organizacijomis?
3. Ar galite pateikti kitų Prijedore veikiančių multietinių organizacijų pavyzdžių? Ar tokių dauguma?
4. Ar manote, kad dalyvavimas bendrose veiklose padeda griauti stereotipus tarp grupių, skatina pasitikėjimą, empatiją? Kodėl? Galbūt organizacijų ar asociacijų veikloje dalyvauja tik tie, kurie jau yra labiau pasitikintys ir mažiau linkę stereotipizuoti?
5. Su kokiomis pagrindinėmis problemomis susiduria jūsų atstovaujama grupė (pvz., pabėgėliai, sugrįžę į Prijedorą, aukos ir jų artimieji, karo veteranai, kt.)? Kaip į jų poreikius reaguoja miesto administracija?
6. Kaip manote, kas yra susitaikymas? Kaip apibrėžtumėte susitaikiusią visuomenę? Ar Prijedoras susitaikęs miestas? Kodėl?
7. Kas labiausiai prisidėjo arba trukdė susitaikymui mieste? Ką dar būtų galima padaryti?
8. Kaip apibūdintumėte tarptautinius santykius Prijedore? Ar pamenate, kada jie pradėjo taisyti? Kodėl?
9. Ar vis dar pasitaiko etninės arba religinės neapykantos nusikaltimų ar išpuolių? Ar savo mieste jaučiatės saugūs? Ar pasitikite teisėsaugos institucijų darbu?
10. Kaip vertinate Hagos tribunolo veiklą? Ar jis prisidėjo prie susitaikymo? Kodėl?

Klausimai žurnalistams:

1. Kaip manote, kas yra susitaikymas? Kaip apibrėžtumėte susitaikiusią visuomenę? Ar Prijedoras – susitaikęs miestas? Kodėl? Jei ne, ko reikėtų, kad miestas iš tiesų susitaikytų?
2. Papasakokite apie tarptautinius santykius mieste. Ar jie gerėja? Ar atsimentate, kada jie pradėjo taisyti? Kodėl?
3. Kas labiausiai prisidėjo arba trukdė susitaikymui mieste?
4. Kaip vertinate politinio elito vaidmenį šiame procese? Ar jo retorika švelnėjo? Kada pradėjote tai pastebėti? Gal galite paaiškinti to priežastis?
5. Ar jūs dalyvaujate etninių grupių ribas peržengiančių asociacijų veikloje? Ar galite pateikti tokių organizacijų pavyzdžių? Ar Prijedore jų daug? Kada ir dėl kokių priežasčių jos pradėjo kurtis?
6. Ar pasitikite teisėsauga? Ar manote, kad valdžios institucijos diskriminuoja etniniu pagrindu?
7. Kaip vertinate tarptautinės bendruomenės poveikį susitaikymui? Ar spaudimas buvo jaučiamas? Pateikite pavyzdžių.
8. Ar vis dar pasitaiko etninės arba religinės neapykantos nusikaltimų ar išpuolių? Ar apie juos rašoma spaudoje? Ar jie sprendžiami? Ar savo mieste jaučiatės saugūs?
9. Ar manote, jog TBTBJ padėjo susitaikymui? Kodėl? Ar spauda apie jį rašo? Kokiame kontekste?

Klausimai politinių partijų nariams, savivaldybės tarnautojams, politikams:

1. Gal galite trumpai papasakoti apie institucijos, kurioje dirbate (esate išrinktas), veiklą? Kuo ji gali pasitarnauti susitaikymui? Ar susitaikymas laikomas prioritetu? Ar galite pateikti iniciatyvų arba vykdytos politikos pavyzdžių?
2. Kokia yra jūsų institucijos darbuotojų etninė sudėtis? Ar manote, kad tai yra problema?
3. Kaip jūs apibrėžtumėte susitaikymą? Ar Prijedoras yra susitaikęs miestas? Kodėl? Kokie pagrindiniai veikėjai prisideda arba trukdo susitaikymui? Pateikite pavyzdžių.

4. Papasakokite apie tarptninius santykius mieste. Ar jie gerėja? Ar atsimenate, kaip jie pradėjo taisytis? Kodėl?
5. Kaip vertinate tarptautinės bendruomenės poveikį susitaikymui? Ar buvo jaučiamas spaudimas? Pateikite pavyzdžių.
6. Ar manote, jog TBTBJ padėjo susitaikymui? Kodėl? Ar visuomenėje egzistuoja sutarimas, kad už karo nusikaltimus reikia bausti? O tarp politikų?
7. Kaip vertinate politinių partijų vaidmenį susitaikymo procese? Ar etninė skirtis visuomenėje vis dar svarbi?
8. Ar politinė retorika švelnėja? Kada tai pradėjo keistis? Kodėl?
9. Ar piliečiai pasitiki valdžios institucijomis? Ar čia egzistuoja diskriminacija etniniu pagrindu? Kaip galima kurti pasitikėjimą institucijomis? Kaip tai daroma? Pateikite pavyzdžių.

Klausimai Prijedoro Saugumo forumo nariams:

1. Gal galite plačiau papasakoti, kada ir kodėl buvo įkurtas šis Saugumo forumas? Kokie jo tikslai? Kas dalyvauja jo veikloje? Kaip jo sudėtis keitėsi metams bėgant? Kodėl? Kokiam sektoriui jūs pats atstovaujate?
2. Kokio tipo klausimai buvo nagrinėjami forume? Kaip jie keitėsi metams bėgant? Kokie pagrindiniai saugumo iššūkiai dabar ir anksčiau?
3. Ar forumas nagrinėja klausimus, susijusius su tarptninais santykiais? Ar galite pakomentuoti plačiau? Ar tai laikoma saugumo problema? Jei ne, kada tai nustojo kelti grėsmę saugumui? Kodėl?
4. Forumas bendradarbiauja ir su miesto policija – ar galite pakomentuoti, kokie šių institucijų santykiai? Kaip keitėsi policijos pareigos po karo? Ar reforma buvo sėkminga? Ar piliečiai pasitiki policija? Galbūt yra atlikta tyrimų?
5. Ką Saugumo forumas gali padaryti ir yra padaręs dėl susitaikymo? Ar šis klausimas iš viso įtraukiamas į darbotvarkę?
6. Kaip jūs apibrėžtumėte susitaikymą? Ar Prijedoras yra susitaikęs miestas? Kodėl? Kokie pagrindiniai veikėjai prisideda arba trukdo susitaikymui? Pateikite pavyzdžių.
7. Papasakokite apie tarptninius santykius mieste. Ar jie gerėja? Ar atsimenate, kaip jie pradėjo taisytis? Kodėl?

8. Kaip vertinate tarptautinės bendruomenės poveikį susitaikymui? Ar buvo jaučiamas spaudimas? Pateikite pavyzdžių.
9. Ar manote, jog TBTBJ padėjo susitaikymui? Kodėl? Ar visuomenėje egzistuoja sutarimas, kad už karo nusikaltimus reikia bausti?

Klausimai tarptautinės bendruomenės atstovams

1. Ar jūsų organizacija turi darbinį susitaikymo apibrėžimą? Koks jis? Jei neturi – kodėl?
2. Kaip manote, kokie pagrindiniai vietiniai veikėjai prisidėjo prie susitaikymo Prijedore? Kokie trukdė?
3. Ar Prijedoras yra susitaikęs miestas? Kodėl? Kokie pagrindiniai iššūkiai tobulėjimui?
4. Kaip jūs apibūdintumėte dabartinius tarptautinius santykius RS? Kada jie pradėjo taisytis? Kodėl? Ar jie nuosekliai gerėja?
5. Ar jūsų organizacija fiksuoja etnine ar rasine neapykanta grįstus nusikaltimus? Galbūt turite duomenų apie pasitikėjimą vietos valdžia, policija, teismais?
6. Koks yra vietos politikų vaidmuo susitaikymo procese? Ar jų retorika pasikeitė po karo? Kada, kaip ir kodėl ji pradėjo keistis?
7. Kokį poveikį turėjo aukštų pareigūnų pašalinimas iš politinės arenos (pvz., Simo Drljačos, Milomiro Stakičiaus)? Ar tai būtų įvykę be TBTBJ? Be tarptautinės bendruomenės spaudimo?
8. Kaip vertintumėt savo organizacijos poveikį susitaikymui? Pateikite pavyzdžių.
9. Kokį poveikį RS turėjo tai, kad OHR nustojo naudotis Bonos galiomis?
10. Ką dar tarptautinė bendruomenė gali padaryti dėl susitaikymo BiH?

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. 10 Years ESBO Mission to Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 2006
<http://www.ESBObih.org/documents/ESBO_bih_doc_2011030815040118eng.pdf> [žiūrėta 2015-01-19].
2. Abu-Nimer, M. (ed.), *Reconciliation, Justice, and Coexistence: Theory and Practice*, Oxford: Lexington Books, 2001.
3. Akhavan, P., „Beyond Impunity: Can International Criminal Justice Prevent Future Atrocities?“, *The American Journal of International Law* 95(7), 2001, p. 7–31.
4. Artz, D. E., „Views on the Ground: The Local Perception of International Criminal Tribunals in the Former Yugoslavia and Sierra Leone“, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 603(1), 2006, p. 226–239.
5. Augenbraun, E.; K. Feld, I. Guest, S. Merrill, *Reconciling Ethnic Conflicts. A Case Study of Bosnia-Herzegovina and Croatia*, Center for Development Information and Evaluation, U.S. Agency for International Development, 1999
<http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNACA920.pdf> [žiūrėta 2014-10-07].
6. Ball, P.; E. Tabeau, P. Verwimp, *The Bosnian Book of Dead*, Households in Conflict Network, 2007.
7. Bank, R., *Cooperation with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia in the Production of Evidence*, Max Planck Yearbook of United Nations Law 4, 2000.
8. Bar-Siman-Tov, Y. (e.), *From Conflict Resolution to Reconciliation*, Oxford: Oxford University Press, 2004.
9. Bar-Tal, D., „From Intractable Conflict through Conflict Resolution to Reconciliation: Psychological Analysis“, *Political Psychology* 21(2), 2000, p. 351–365.
10. Beach, D.; R. B. Pedersen, *Process-Tracing Methods, Foundations and Guidelines*, USA: University of Michigan Press, 2013.
11. Belloni, R., „Peacebuilding at the local level: Refugee return to Prijedor“, *International Peacekeeping* 12(3), 2005, p. 434–447.
12. Bennett, A.; A. L. „George, Process Tracing in Case Study Research“
[pranešimas skaitytas MacArthur Foundation Workshop on Case Study Methods, Belfer Center for Science and International Affairs, Harvard University, 1997-10-17–19] <<http://www.ciaonet.org/wps/bea03/>> [žiūrėta 2015-01-26].
13. Bennett, A.; J. T. Checkel, *Process Tracing: From Metaphor to Analytic Tool*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
14. Bennett, A., „Process Tracing: a Bayesian Perspective“, in: J. M. Box-Steffensmeier, H. E. Brady, D. Collier (ed.), *Oxford Handbook of Political Methodology* 1, Oxford: Oxford University Press, 2008, p. 702–721.
15. Bieber, F.; G. Aybet, „From Dayton to Brussels: The Impact of EU and NATO Conditionality on State Building in Bosnia & Herzegovina“, *Europe-Asia Studies* 63(10), 2011, p. 1911–1937.

16. Bloomfield, D., T. Barnes, L. Huyse (sud.), *Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook*, Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2003.
17. Boix, C.; S. C. Stokes (ed.), *The Oxford Handbooks of Political Science*, Oxford University Press, 2009.
18. Bosnia's Refugee Logjam Breaks: Is the International Community Ready, International Crisis Group Balkans Report 95, Sarajevo, 2000
<<http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/095%20%20Bosnias%20Refugee%20Logjam.pdf>> [žiūrėta 2015-01-27].
19. Bosnian War Crimes Suspect Arrested, BBC News, 1999-07-06
<<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/387315.stm>> [žiūrėta 2015-01-14].
20. Bridging the Gap between the ICTY and Communities in Bosnia and Herzegovina, Konferencijos medžiaga, Prijedoras, 2005-07-25
<http://www.icty.org/x/file/Outreach/Bridging_the_Gap/prijedor_en.pdf> [žiūrėta 2013-06-18].
21. Brante, T., „Consequences of Realism for Sociological Theory-Building“, *Journal for the Theory of Social Behavior* 31(2), p. 167–195.
22. Brounéus, K., *Reconciliation and Development, Dialogue on Globalization*, Occasional Papers, Berlin, 36, Friedrich-Ebert-Stiftung, November 2007.
23. Cartwright, N., *Nature's Capacities and Their Measurements*, Oxford: Oxford University Press, 1994.
24. Cassese, A., „Reflections on International Criminal Justice“, *The Modern Law Review* 61, 1998.
25. Chandler, D., *Bosnia: Faking Democracy After Dayton*, 2nd edition, London: Pluto Press, 2000.
26. Chapman, R. A., *Approaches to Studying Reconciliation. Presentation to the Conference on Empirical Approaches to Studying Truth Commissions*, Stellenbosch, South Africa, November 2002.
27. Chivvis, Ch. S., „Back to the Brink in Bosnia?“, *Survival: Global Politics and Strategy* 52(1), 2010, p. 97–110.
28. Christie, D. J.; R. V. Wagner, D. A. Winter (ed.), *Peace, Conflict, and Violence: Peace Psychology for the 21st Century*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 2001.
29. Clark, J. N., „From Negative to Positive Peace: The Case of Bosnia and Herzegovina“, *Journal of Human Rights* 8, 2009, p. 360–384.
30. Clark, J. N., „Judging the ICTY: Has it Achieved its Objectives?“, *Southeast European and Black Sea Studies* 9(1–2), 2009, p. 123–142.
31. Clark, J. N., „Reflections on trust and reconciliation: a case study of a central Bosnian village“, *The International Journal of Human Rights* 16(2), 2012, p. 239–256.
32. Corruption in Bosnia and Hercegovina: Bribery as Experience by the Population, UNODC.

33. Crocker, D. A., *Retribution and Reconciliation, Report from the Institute Philosophy and Public Policy* 20(1), 2000.
34. Colleta, N. J.; M. L. Cullen, *The Nexus between Violent Conflict, Social Capital and Social Cohesion: Case Studies from Cambodia and Rwanda, Social Capital Initiative*, Working paper 23, The World Bank, 2000.
35. Grupēs „Čuvari Omarske“ (liet. ‘Omarskos sergētojai’) profilis socialiniame tinkle „Facebook“ <<https://www.facebook.com/groups/336748579716975/>> [žiūrēta 2015-01-12].
36. Davor, M., „The role of opinion leaders in the dissemination of media messages during the pre-election period: The case of Bosnia and Herzegovina“, *CEU Political Science Journal* 2, 2011, p. 167–191.
37. De Brito A. B.; C. Gonzalez-Enriquez, P. Aguilar (ed.), *The Politics of Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies*, New York: Oxford University Press, 2001.
38. Dowling, J., *Facing the past in Prijedor: a case study of local transitional justice initiatives, University of Sarajevo, European Regional Master's Degree in Democracy and Human Rights in South East Europe*, Global Campus Awarded Theses 2012/2013, EIUC, Venice, 2014.
39. Du Toit, F., *Reconciliation and Transitional Justice: The Case of Rwanda's Gacaca Courts*, Occasional Paper 2, Institute for Justice and Reconciliation, 2011 <<http://www.ijr.org.za/publications/pdfs/IJR%20OP%202%20proof%202.pdf>> [žiūrēta 2015-01-22].
40. Duško Sikirica, Damir Došen, Dragan Fustar, Dragan Kulundžija, Nenad Banović, Predrag Banović, Nikica Janjić, Dušan Knežević, Dragan Kondić, Goran Lajić, Dragomir Šaponja, Nedjeljko Timarac pareikšti kaltinimai (IT-95-8-I) <<http://www.icty.org/x/cases/sikirica/ind/en/sik-ii950721e.htm>> [žiūrēta 2014-05-03].
41. Duško Tadić (IT-94-1-T) bylos nuosprendis, 1997-05-07 <<http://www.icty.org/x/cases/tadic/tjug/en/tad-ts70507JT2-e.pdf>> [žiūrēta 2013-06-18].
42. Džidić, D.; M. Ristić, „‘Danom bijelih traka’ protiv negiranja genocida“ (liet. ‘Baltojo kaspino diena’ prieš genocido neigimą), *Balkan Insight*, 2012-03-31 <<http://www.balkaninsight.com/rs/article/danom-bijelih-traka-protiv-negiranja-genocida>> [žiūrēta 2015-01-06].
43. Džihic, V.; A. Wieser, „Incentives for Democratisation? Effects of EU Conditionality on Democracy in Bosnia & Hercegovina“, *Europe-Asia Studies* 63(10), 2011, p. 1803–1825.
44. Eastmond, I. E.; A. H. Stefansson, „Beyond Reconciliation: Social Reconstruction after the Bosnian War“, *Focaal, Journal of Global and Historical Anthropology* 57, 2010, p. 3–16.
45. Elster, J., *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

46. European Commission, Bosnia and Herzegovina 2007 Progress Report, Commission Staff Working Document, COM (2007) 663, Brussels, 2007-11-06, p. 53
<http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2007/nov/bosnia_herzegovina_progress_reports_en.pdf> [žiūrėta 2015-02-25].
47. European Partnership with Bosnia and Herzegovina
<http://europa.eu/legislation_summaries/enlargement/western_balkans/r18012_en.ht> [žiūrėta 2015-02-25].
48. Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780, 1992
<http://www.icty.org/x/file/About/OTP/un_commission_of_experts_report1994_en.pdf> [žiūrėta 2013-06-18].
49. Final report of the United Nations Commission of Experts, Annex V, The Prijedor report, S/1994/674/Add.2 (Vol. I), 1994-12-28
<<http://www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/ANX/V.htm#I-VI>> [žiūrėta 2013-09-21].
50. Fischer, M.; L. Petrović-Ziemer (ed.), *Dealing with the Past in the Western Balkans: Initiatives for Peacebuilding and Transitional Justice in Bosnia-Herzegovina, Serbia and Croatia*, Berghof Report 18, Berlin: Berghof Foundation, 2013.
51. Fletcher, L. E.; H. M. Weinstein, „Violence and Social Repair: Rethinking the Contribution of Justice to Reconciliation“, *Human Rights Quarterly* 24(3), 2002, p. 573–639.
52. Freeman, M., *Bosnia and Herzegovina: Selected Developments in Transitional Justice*, Case Study Series, International Center for Transitional Justice, 2004, <<https://ictj.org/sites/default/files/ICTJ-FormerYugoslavia-Bosnia-Developments-2004-English.pdf>>, [žiūrėta 2015.01.14].
53. Galtung, J., *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*, Oslo: SAGE Publications, 1996.
54. Grupės „Genocidui Prijedore – 20 metų“ profilis socialiniame tinklame „Facebook“ <<https://www.facebook.com/groups/131461906931711/>> [žiūrėta 2015-01-12].
55. George, A.; T. McKeown, *Case Studies and Theories of Organizational Decision Making*, Advances in Information Processing in Organizations 2, 1985.
56. Gerring, J., „Causal Mechanisms: Yes, but...“, *Comparative Political Studies* 43(11), p. 1499–1526.
57. Gibney, M. (ed.), *The Age of Apology: Facing Up to the Past*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
58. Gibson, J. L.; A. Gouws, *Overcoming Intolerance in South Africa: Experiments in Democratic Persuasion*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
59. Gibson, J., „Overcoming Apartheid: Can Truth Reconcile a Divided Nation?“, New York: Russel Sage Foundation, 2004.
60. Goldstone, R. J., *For Humanity: Reflections of a War Crimes Investigator*, New Haven: Yale University Press, 2000.

61. Granovetter, M. S., „The Strength of Weak Ties“, *American Journal of Sociology* 78(6), 1973, p. 1360–1380.
62. Griffith, C., *Coming Home? Return and its Implications for Peacebuilding in Post-War Bosnia*, Peace Studies Conference, Grinnell College, 2012
<<http://digital.grinnell.edu/drupal7/islandora/object/grinnell%3A90>> [žiūrėta 2015-01-27].
63. Gušić, B., Interviu su Azra Pašalić, tuometine Prijedoru Tarybos prezidente, Prijedoras, 2012-06-23 <<https://bedrudingusic.wordpress.com/2012/06/23/prim-dr-azra-pasalic-predsjednica-skupstine-opstine-prijedor-u-prijedoru-se-desio-ratni-zlocin-i-to-stravican-ratni-zlocin/>> [žiūrėta 2015-01-20].
64. Hagan, J., *Justice in the Balkans. Prosecuting War Crimes in the Hague Tribunal*, Chicago: Chicago University Press, 2003.
65. Haider, H., „(Re)Imagining Coexistence: Striving for Sustainable Return, Reintegration and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina“, *International Journal of Transitional Justice* 3, 2009, p. 91–113.
66. Håkansson, P.; S. Hargreaves, *Trust in Transition - Generalised trust in Bosnia and Herzegovina*, Balkan Analysis Group, Sarajevo, 2004
<<http://www.balkansanalysis.org/reports/trust-in-transition.pdf>> [žiūrėta 2013-10-20].
67. Hayner, P. B., *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*, New York: Taylor & Francis, 2010.
68. Hedstrom, P.; R. Swedberg (ed.), *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
69. Hoogenboom, D. A.; S. Vieille, „Rebuilding Social Fabric in Failed States: Examining Transitional Justice in Bosnia“, *Human Rights Review* 11, 2010, p. 183–198.
70. Human Rights Watch/Helsinki Report, *The Unindicted: Reaping the Rewards of Ethnic Cleansing* 9(1), New York: Human Rights Watch, 1997
<www.hrw.org/reports/1997/bosnia/> [žiūrėta 2013-10-01].
71. International Crisis Group, *War Criminals in Bosnia's Republika Srpska: Who Are The People In Your Neighborhood?*, ICG Balkans Report No. 103, 2000
<[http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/Bosnia %2039.pdf](http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/Bosnia%2039.pdf)> [žiūrėta 2015-01-14].
72. Ito, A., „Return to Prijedor: Politics and UNHCR“, *Forced Migration Review* 10, 2001.
73. Judah, T., „The Fog of Justice“, *New York Review of Books*, 2004.
74. Kamatali, J. M., „The Challenge of Linking International Criminal Justice and National Reconciliation: the Case of the ICTR“, *Leiden Journal of International Law* 16(1), 2003 p. 115–133.
75. Kay S., „Bangladesh War Crimes Tribunal: A Wolf in Sheep's Clothing“ [paskaita renginyje „Supranational Criminal Law Lecture Series“], Asser Instituut, Haga, 2010-11-03 (mano užrašai).

76. Keohane, R. O.; R. Grant, „Accountability and abuses of power in world politics“, *American Political Science Review* 99(1), 2005.
77. Kim, J., *Balkan Cooperation on War Crimes Issues*, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, The Library of Congress, Washington, 2008.
78. King, G.; R. O. Keohane, S. Verba, *Designing Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*, Princeton: Princeton University Press, 1994.
79. Knack, S.; P. Keefer, „Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation“, *The Quarterly Journal of Economics*, 1997.
80. Langholtz, H. J.; C. E. Stout (ed.), *The Psychology of Diplomacy*, Westport: Praeger Publishers, 2004.
81. Lefko-Everett, K.; A. Nyoka, L. Tiscornia, *South Africa Reconciliation Barometer Survey: 2011 Report*, Institute for Justice and Reconciliation, 2011.
82. Little, A., „Disjunctured Narratives: Rethinking Reconciliation and Conflict Transformation“, *International Political Science Review*, 2011, p. 82–98.
83. Long, J. W., P. Brecke, *War and Reconciliation: Reason and Emotion in Conflict Resolution*, Cambridge, London: The MIT Press, 2003.
84. Macdonald, D. B., *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian victim-centered propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester: Manchester University Press, 2001.
85. „Marko Pavić negira genocid u Prijedoru“ (liet. ‘Marko Pavić neigia genocidą Prijedore’), Institute for Research of Genocide, Canada
<<http://instituteforgenocide.org/?p=2512&lang=bs#>> [žiūrėta 2015-01-06].
86. Maynard, K. A., *Healing Communities in Conflict: International Assistance in Complex Emergencies*, New York: Columbia University Press, 1999.
87. Meernik, J. D.; A. Nichols, K. L. King, „The Impact of International Tribunals and Domestic Trials on Peace and Human Rights after Civil War“, *International Studies Perspectives* 11, 2010, p. 309–334.
88. Meernik, J., „Justice and Peace? How the International Criminal Tribunal Affects Societal Peace in Bosnia“, *Journal of Peace Research* 42(3), 2005, p. 271–289.
89. Minority Return or Mass Relocation? International Crisis Group, Bosnia Project-Report No. 33, 1998.
90. Moratti, M. [Pranešimas skaitytas regioniniame seminare „Crossing the Dividing Line“], Prijedoras, Republika Srpska, Bosnija ir Hercegovina, 2003-12-14
<http://www.symbiosis.org.gr/files/Prijedor_CD.L.pdf> [žiūrėta 2015-01-27].
91. Moratti, M., *The Return Process in Prijedor: Experience of a Human Rights Officer*, Migration Citizenship Education, 2004
<<http://migrationeducation.de/16.1.html?&rid=175&cHash=7716e96fd03d9a32b4422c9e5734e530>> [žiūrėta 2015-01-20].
92. Murphy, C., *A Moral Theory of Political Reconciliation*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
93. Naarden, G. L., „Nonprosecutorial Sanctions for Grave Violations of International Humanitarian Law: Wartime Conduct of Bosnian Police Officials“, *The American Journal of International Law* 97(2), 2003, p. 342–352.

94. Nalepa, M., *Why do the return? Evaluating the Impact of ICTY Justice on Reconciliation*, Houston, 2007
<http://www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/OCV_Nalepa.pdf> [žiūrėta 2014-10-06].
95. M. Nalepa, *Skeletons in the Closet: Transitional Justice in Post-Communist Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
96. Nettelfield, L. J., *Courting Democracy in Bosnia and Hercegovina*, New York: Cambridge University Press, 2010.
97. O'Loughlin, J., „Inter-ethnic friendships in post-war Bosnia-Herzegovina: Sociodemographic and place influences“, *Ethnicities* 10(1), 2010 p. 26–53.
98. Orentlicher, D. F., *That Someone Guilty Be Puished: The Impact of ICTY in Bosnia*, Open Society Justice Initiative, International Center for Transitional Justice, New York: Open Society Institute, 2010.
99. Osiel, M. J., *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law*, New Brunswick: Transaction Publishers, 2000.
100. Parsons, C., *How to Map Arguments in Political Science*, Oxford: Oxford University Press, 2007.
101. „Pavića i politiku negiranja genocida zaustaviti glasovima i jedinstvom povratnika u RS“ (liet. ‘Pavičius ir jo genocido neigimo politika tildo vienybės siekiančiųjų balsą ir stabdo sugrįžimus į RS’), *Oslobodjenje*, 2013-06-02
<<http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/pavica-i-politiku-negiranja-genocida-zaustaviti-glasovima-i-jedinstvom-povratnika-u-rs>> [žiūrėta 2015-01-06].
102. Peskin, V., „Beyond Victor’s Justice? The Challenge of Prosecuting the Winners at the International Criminal Tribunals for the Former Yugoslavia and Rwanda“, *Journal of Human Rights* 4, 2005, pp. 213–231.
103. Peskin, V., *International Justice in Rwanda and the Balkans: Virtual Trials and the Struggle for State Cooperation*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
104. Pickering, P. M., „Generating Social Capital for Bridging Ethnic Divisions in the Balkans: Case Studies of Two Bosniak Cities“, *Ethnic and Racial Studies* 29(1), 2006, p. 79–103.
105. Piliečių iniciatyvinės grupės „Jer me se tiče“ (liet. ‘Nes man rūpi’) profilis socialiniame tinkle „Facebook“ <<https://www.facebook.com/jermesetice>> [žiūrėta 2015-01-15].
106. Prager, C. A. L.; T. Govier (ed.), *Dilemmas of Reconciliation: Cases and Concepts: Cases and Concepts*, Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2003.
107. Prašo, M., *Demographic Consequences of the 1992–95 War*, Mostar: Most93, 1996.
108. Profile of Internal Displacement: Bosnai and Herzegovina. Compilation of the information available in the Global IDP database of the Norwegian Refugee Council, Global IDP Database, 2003.
109. Putnam, R. D., *Bowling alone: the collapse and revival of American community*, New York: Simon and Schuster, 2000.

110. Putnam, R. D., *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press, 1993.
111. Renner, J., „Hegemonizing Transitional Justice: A Laclauian Approach to Reconciliation“ [pranešimas skaitytas Oxfordo Pereinamojo laikotarpio teisingumo studijų centro konferencijoje „Taking Stock of Transitional Justice“], 2009-06-26
<http://www.csls.ox.ac.uk/documents/OTJRCConferenceProgramme_18.6.09_.pdf> [žiūrėta 2013-06-15].
112. Report of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, A/49/342, S/1994/1007, 1994-08-29
<http://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_1994_en.pdf> [žiūrėta 2014-04-08].
113. Report of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, A/50/365, S/1995/728, 1995-08-23 <http://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_1995_en.pdf> [žiūrėta 2014-04-11].
114. Report of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, A/51/292, S/1996/665, 1996-08-16
<http://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_1996_en.pdf> [žiūrėta 2014-04-11].
115. Report of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, A/52/375, S/1997/729, 1997-09-18
<http://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_1997_en.pdf> [žiūrėta 2014-04-11].
116. Report of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, A/53/219, S/1998/737, 1998-08-10
<http://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_1998_en.pdf> [žiūrėta 2014-04-11].
117. Report of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, A/54/187, S/1999/846, 1999-08-25
<http://www.icty.org/x/file/About/Reports%20and%20Publications/AnnualReports/annual_report_1999_en.pdf> [žiūrėta 2014-04-11].

118. Returnee Monitoring Study Minority Returnees to the Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina, UNHCR Sarajevo, June 2000.
119. Reydam, L., „The ICTR Ten Years On: Back to the Nuremberg Paradigm?“, *Journal of International Criminal Justice* 3(4), 2005, p. 977–988.
120. Rigby, A., *Justice and Reconciliation: after the violence*, Lynne Rienner: Boulder, Colorado, 2001.
121. Rights-Based Municipal Assessment And Planning Project (RMAP): Municipality Of Prijedor, Republika Srpska, Bosnia And Herzegovina, Ministry for Human Rights and Refugees, UNDP ir UNOHCHR, 2003–2004.
122. Rotberg, R. E.; D. R. Thompson (ed.), *Truth vs. Justice: The morality of truth commissions*, Princeton: Princeton University Press, 2000.
123. Rothstein, B.; D. Eek, *Exploring the Causal Relationship between Vertical and Horizontal Trust*, QOG Working Paper Series, 4, 2005.
124. Rothstein, B., *Just Institutions Matter: The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
125. Rothstein, B., „Trust, Social Dilemmas and Collective Memories“, *Journal of Theoretical Politics* 12(4), October, 2000.
126. Rotter, J. B., „Interpersonal Trust, Trustworthiness, and Gullibility“, *American Psychologist* 35(1), 1980.
127. Salmon, W. C., *Scientific Explanation and the Causal Structure of the World*, Princeton: Princeton University Press, 1984.
128. Salomon, G.; B. Nevo (ed.), *Peace education: The concept, principles, and practices around the world*, New York: Psychology Press, 2002.
129. Selimović, J. M., „Perpetrators and Victims: Local Responses to the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia“, *Focaal, Journal of Global and Historical Anthropology* 57, 2010, p. 50–61.
130. Sikkink, K.; C. B. Walling, „The Impact of Human Rights Trials in Latin America“, *Journal of Peace Research* 44(4), 2007, p. 427–445.
131. Sikkink, K.; H. Kim, „Explaining the Deterrence Effect of Human Rights Prosecutions for Transitional Countries“, *International Studies Quarterly* 54(4), 2010.
132. Skaar, E., „Reconciliation in a Transitional Justice Perspective“, *Transitional Justice Review* 1(1), 2012, p. 54–103.
133. Staub, E., „Reconciliation after Genocide, Mass Killing, or Intractable Conflict: Understanding the Roots of Violence, Psychological Recovery, and Steps toward a General Theory“, *Political Psychology* 27(6), 2006, p. 867–894.
134. Stefansson, A. H., „Coffee after cleansing? Co-existence, co-operation, and communication in post-conflict Bosnia and Herzegovina“, *Focaal* 57, 2010.
135. Stolle, D., „Bowling together, bowling alone: the development of generalized trust in voluntary associations“, *Political Psychology* 19, 1998.
136. „Stop Genocide Denial“ profilis socialiniame tinkle „Facebook“
<https://www.facebook.com/StopGenocideDenial?ref=br_tf> [žiūrėta 2015-01-12].

137. Tannenwald, N., „The Nuclear Taboo: The United States and the Normative Basis of Nuclear Non-Use“, *International Organization* 53(3), 1999, p. 433–468.
138. Teitel, R. G., „Transitional Justice Genealogy“, *Harvard Human Rights Journal* 16, 2003, p. 69–94.
139. Teitel, R. G., *Transitional Justice*, Oxford: Oxford University Press, 2002.
140. Tepić, J., *Do memory initiatives have a role in addressing cultures of silence that perpetuate impunity in Bosnia and Herzegovina?* Perspectives Series: Research Report, Impunity Watch, 2012
<http://www.impunitywatch.org/docs/BiH_Mem_Research_Report_English.pdf> [žiūrēta 2015-01-13].
141. The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Hercegovina, 1995-11-30
<http://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_951121_DaytonAgreement.pdf> [žiūrēta 2015-01-16].
142. Theidon, K., „Editorial Note“, *International Journal of Transitional Justice* 3(3), 2009, p. 1–6.
143. Tilly, Ch., „Mechanisms in Political Processes“, *Annual Review of Political Science* 4, 2001, p. 21–41.
144. Toal, G., „‘Republika Srpska will have a referendum’: the rhetorical politics of Milorad Dodik“, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 41(1), 2013, p. 166–204.
145. Toal, G.; J. O’Loughlin, „After Ethnic Cleansing: Return Outcomes in Bosnia-Herzegovina a Decade Beyond War“, *Annals of the Association of American Geographers* 99(5), 2009, p. 1045–1053.
146. Top Bosnian Serb Official Arrested, BBC News, 2000-04-03
<<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/699623.stm>> [žiūrēta 2015-01-14].
147. UN SC, Resolution 827, S/RES/827, 1993-05-25
<http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_827_1993_en.pdf> [žiūrēta 2014-03-11].
148. USCR Country Report Bosnia and Herzegovina: Statistics on refugees and other uprooted people, US Committee for Refugees and Immigrants
<<http://reliefweb.int/report/bosnia-and-herzegovina/uscr-country-report-bosnia-and-herzegovina-statistics-refugees-and>>, [žiūrēta 2015-01-22].
149. Uslaner, E. M., *The Moral Foundation of Trust*, New York: Cambridge University Press, 2002.
150. Van Evera, S., *Guide to Methods for Students of Political Science*, New York: Cornell University Press, 1997.
151. Waldner, D., „Process tracing and causal mechanisms“, in: H. Kincaid (ed.), *The Oxford Handbook of Philosophy of Social Science*, Oxford: Oxford University Press, 2012, p. 65–68.
152. Warren, M. E., *Democracy and Trust*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

153. Weiner, E. (ed.), *The Handbook of Interethnic Coexistence*, New York: The Continuum Publishing Company, 1998.
154. Weinstein, H. M.; E. Stover (ed.), *My Neighbor, My Enemy: Justice and Community in the Aftermath of Mass Atrocity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
155. Whittaker, D. J., *Conflict and Reconciliation in Contemporary World*, London, New York: Routledge, 2002.
156. Wilson, R. A., *The Politics of Truth and Reconciliation in South Africa: Legitimising the Post-Apartheid State*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
157. Woehrel, S., *Bosnia and Herzegovina: Current Issues and U.S. Policy*, Congressional Research Service, 2013 <<http://fas.org/sgp/crs/row/R40479.pdf>> [žiūrėta 2014-10-11.].
158. „Zahtjev da se gradonačelnik Prijedora izvini“ (liet. ‘Reikalaujama, jog Prijedora meras atsiprašytų’), *Aljazeera Balkans*, 2013-06-01 <<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/zahtjev-da-se-gradonacelnik-prijedora-izvini>> [žiūrėta 2015-01-06].

Archyvinė medžiaga:

159. Aukštojo atstovo Bosnijai ir Hercegovinai Tarnybos priimtų sprendimų archyvas <<http://www.ohr.int/decisions/archive.asp>> [žiūrėta 2013-10-19].
160. Jungtinių Tautų Saugumo Tarybos rezoliucijų archyvas (skirtų BiH) <<http://www.ohr.int/other-doc/un-res-bih/archive.asp?sa=on>> [žiūrėta 2014-01-22].
161. *Kozarski Vjesnik*, visi 1996–2014 m. sausio, balandžio, gegužės, birželio ir lapkričio mėnesių numeriai, Prijedora RTV archyvas, Prijedoras, BiH.
162. Prijedora Saugumo Forumo posėdžių protokolų ir ataskaitų archyvas <<http://www.prijedorgrad.org/fileViewLat.aspx?fileTypeCode=8>> [žiūrėta 2015-01-10].
163. Prijedora Savivaldybėje registruotų NVO duomenų archyvas, <<http://prijedorgrad.org/fileDocumentVeiwLat.aspx?fileCode=21>> [žiūrėta 2015-01-22].
164. Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusiąjai Jugoslavijai pranešimų spaudai archyvas <<http://www.icty.org/action/pressarchive/233>> [žiūrėta 2014-09-05].
165. Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusiąjai Jugoslavijai bylų žemėlapis su bylų informacija <<http://www.icty.org/sid/10913>> [žiūrėta 2014-09-05].
166. Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusiąjai Jugoslavijai pareikštų kaltinimų, bylų ir nuosprendžių ir kitų su bylomis susijusių dokumentų archyvas <<http://www.icty.org/action/cases/4>> [žiūrėta 2014-09-05].
167. Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusiąjai Jugoslavijai veiklos viešinimo programos archyvas (angl. *Outreach Program*)

- <<http://www.icty.org/sections/Outreach/OutreachActivitiesArchive>> [žiūrėta 2013-09-27].
168. Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusiąjai Jugoslavijai aukščiausiųjų pareigūnų pasisakymų ir viešų kalbų archyvas
<<http://www.icty.org/sections/Press/StatementsandSpeechesoftheICTY>> [žiūrėta 2014-09-25].

Savivaldybių statistika:

169. Bratunaco miesto savivaldybės oficiali interneto svetainė
<<http://opstinabratunac.com/>> [žiūrėta 2013-09-26].
170. Fočos miesto savivaldybės oficiali interneto svetainė
<<http://www.opstinafoca.rs.ba/>> [žiūrėta 2013-09-15].
171. Prijedorio miesto savivaldybės oficiali interneto svetainė
<<http://www.prijedorgrad.org/>> [žiūrėta 2013-09-28].
172. Respublikinė mažų ir vidutinių įmonių vystymosi agentūra <<http://www.rars-msp.org/>> [žiūrėta 2013-09-25].
173. Raudonojo Kryžiaus Banja Lukoje oficiali interneto svetainė
<<http://crvenikrstbanjaluka.org/>> [žiūrėta 2015-01-19].
174. Sanski Mosto miesto savivaldybės oficiali interneto svetainė
<<http://www.sanskimost.gov.ba/>> [žiūrėta 2013-09-15].
175. Srebrenicos miesto savivaldybės oficiali interneto svetainė
<<http://www.srebrenica.gov.ba/>> [žiūrėta 2013-09-25].
176. Zvorniko miesto savivaldybės oficiali interneto svetainė <www.opstina-zvornik.org> [žiūrėta 2013-06-20].

Interviu:

177. Alijagić, A., diasporos organizacijos NAŠA PERSPEKTIVA vadovas, Prijedoras, 2013-08-28.
178. Azra Novkinić, A., nevyriausybinių organizacijų HEMBARINE direktorė, Prijedoras, 2013-08-01.
179. Babić, L., Socialinių reikalų skyriaus vedėja Prijedorio savivaldybėje, Prijedoras, 2013-08-06.
180. Badnjević, E., Socialdemokratų partijos (serb. Socialdemokratska partija BiH) Prijedorio skyriaus Tarybos prezidentas, Prijedoras, 2013-07-26.
181. Bajagilović, M., OHR praktikantas, Banja Luka, 2013-08-01.
182. Barović, B., ES ir ES specialiojo atstovo delegacijos Bosnijoje ir Hercegovinoje regioninio (Banja Lukos) skyriaus pareigūnė, Banja Luka, 2013-08-01.
183. Blagojević, D., tyrimų instituto FOPER (angl. *Western Balkan Forest Policy, Economics and Governance Education and Research*) projektų vadovas, Prijedoras, 2013-08-05.

184. Blažević, E., organizacijos OPTIMISTI'2004 KOZARAC vadovas, Kozaracas, 2013-07-31.
185. Bogun, M., IPC *Kozarski Vjesnik* žurnalistas, Prijedoras, 2012-07-04.
186. Bojanić, S., ESBO teisininkas, Banja Luka, 2013-08-01.
187. Bratić, S., Demokratinės akcijos partijos (bosn. *Stranka Demokratske Akcije*) Prijedora skyriaus Tarybos prezidentas, Bosanski Novi, 2013-08-02.
188. Cehajić-Clancy, S. Balkanų instituto konfliktų sprendimui, atsakomybei ir susitaikymui direktorė, Sarajevo mokslo ir technologijų mokyklos docentė, Sarajevas, 2012-05-24.
189. Cero, M., Nanseno dialogo centro Sarajeve vykdomasis direktorius, Sarajevas, 2012-05-27.
190. Delkić, M., Islamo bendruomenės atstovė Prijedora Saugum forume, Prijedoras, 2014-02-11.
191. Dešančić-Siljković, OHR Banja Luka regioninio padalinio politikos skyriaus pareigūnė, Banja Luka, 2013-08-01.
192. Djenadije, D., buvęs Prijedora Saugumo forumo prezidentas, miesto administracijos atstovas, Prijedoras, 2014-02-13.
193. Dragojević, D., Demokratų partijos (serb. *Demokratska Partija*) atstovas Prijedora miesto Taryboje, partijos narys, Prijedoras, 2013-07-24.
194. Efendić, A., Sarajevo universiteto Ekonomikos ir verslo mokyklos prodekanas, docentas, Sarajevas, 2012-05-26.
195. Egić, R., nevyriausybinių organizacijos DOM MLADOSTI vadovas, 2015-01-11.
196. Gajić, A., nevyriausybinių organizacijos Nanseno dialogo centras savanorė, Prijedoras, 2013-07-10.
197. Golać, M., OHR Banja Luka regioninio padalinio politikos skyriaus pareigūnas, Banja Luka, 2013-08-01.
198. Grabež, D., Prijedora Savivaldybės Tarybos vice prezidentas, Prijedoras, 2014-02-13.
199. Hodžić, E., žmogaus teisių aktyvistas, vienas iš piliečių iniciatyvos *Jer me se tiče* įkūrėjų, Prijedoras, 2013-07-30.
200. Hromadžić, A., Sirakūzų universitetas, Niujorkas, antropologė, Sarajevas, 2012-05-26.
201. Indjić, Z., Prijedora II policijos nuovados vadas, Prijedora Saugumo forumo narys, Prijedoras, 2014-02-17.
202. Jahić, N. žmogaus teisių aktyvistas, Youth Initiative for Human Rights, Prijedoras, 2013-07-29.
203. Jakupović, S., Prijedora Savivaldybės Tarybos prezidentas, Prijedoras 2013-07-11.
204. Kajtez, D., Prijedora II policijos nuovada, policijos pajėgų atstovas Prijedora Saugumo forume, Prijedoras, 2014-02-10.
205. Karabašić, A., nevyriausybinių organizacijos IZVOR darbuotoja, Prijedoras, 2013-07-02.

206. Karajica, R., Prijedora saugumo formo narė, nevyriausybinių organizacijos NADA vadovė, Prijedoras, 2014-02-17.
207. Karlica, Z., Žuvusių karo veteranų artimųjų ir dingusių civilių organizacijos Prijedore prezidentė, Prijedoras, 2013-07-11.
208. Knezević, N., RTV Prijedor žurnalistas, Prijedoras, 2013-07-05.
209. Komljenović, M., nevyriausybinių organizacijos ALTRUIST vadovas, Prijedoras, 2013-07-31.
210. Krčmar, M., laikraščio *Kozarski Vjesnik* žurnalistas, Prijedoras, 2013-07-05.
211. Kunić, M., Demokratinio progreso partijos (serb. *Partija Demokratskog Progres*) atstovė Prijedora miesto Taryboje, Prijedoras, 2013-07-25.
212. Ličina, I., ESBO žmogaus teisių pareigūnas, Banja Luka, 2013-08-01.
213. Maletić, R., stačiatikių kunigas, Crkva Svete Trojice Prijedore, Prijedoras, 2013-07-12.
214. Mandić, T., RTV Prijedor redaktorė, Prijedoras, 2013-07-03.
215. Marić, M., nevyriausybinių organizacijos DON prezidentė, Prijedoras, 2013-08-08.
216. Marinović, S., IPC *Kozarski Vjesnik* žurnalistė, Prijedoras, 2012-07-05.
217. Marković, M., sporto draugijos GLIDE PRIJEDOR atstovas, Prijedoras, 2013-07-27.
218. Miljević, S., nevyriausybinių organizacijos ALD Prijedor atstovė, Prijedoras, 2013-07-25.
219. Moratti, M., buvęs ESBO žmogaus teisių pareigūnas Prijedore, 2014-02-20.
220. Mujagić, E., nevyriausybinių organizacijos SRCER DO MIRA įkūrėja, Kozaracas, 2013-02-18.
221. Mujagić, S., buvęs Omarskos ir Majačos koncentracijos stovyklų kalinys, vienas iš Genocido aukų ir liudininkų asociacijos aktyvistų, Kozaracas, 2013-08-09.
222. Munjiza, S., Prijedora Saugumo forumo prezidentė, Branko Čopić mokyklos direktorė, Prijedoras, 2014-02-20.
223. Murselović, M., Partijos už BiH (bosn. *Stranka za BiH*) partijos vadovas, kandidatas į RS prezidentus 2006 m., vienas iš Bošniakų bendruomenės lyderių, TBTHJ liudininkas, buvęs miesto vice-meras, ilgametis miesto tarybos narys, Prijedoras, 2013-07-26.
224. Musić, S., buvusių koncentracijos stovyklų kalinių draugijos PRIJEDOR'92 sekretorius, Prijedoras, 2013-07-15.
225. Nikolić, D., pradinių klasių mokytoja, Prijedoras, 2013-08-11.
226. Nikolić, R., darbininkas, Prijedoras, 2013-08-11.
227. Panić, K. nacionalinės naujienų agentūros SRNA žurnalistė Prijedore, Prijedoras, 2013-07-26.
228. Pašalić, A., buvusi Prijedora Savivaldybės Tarybos prezidentė, Prijedoras, 2013-08-12.
229. Pervanić, K., buvęs Omarskos koncentracijos stovyklos kalinys, knygos *The Killing Days* autorius, nevyriausybinių organizacijos MOST MIRA įkūrėjas, Prijedoras, 2013-09-12.

230. Radić, B., nacionalinės naujienų tarnybos ONASA žurnalistė Prijedore, Prijedoras, 2013-07-26.
231. Radosević, U., IPC *Kozarski Vjesnik* žurnalistė, Prijedoras, 2012-07-04.
232. Ramulić, E., nevyriausybinių organizacijų IZVOR vadovas, Prijedoras, 2013-06-26.
233. Rečević, R., laikraščio *Kozarski Vjesnik* vyr. redaktorius, žurnalistas, Prijedoras, 2012-07-04.
234. Redžić, O., Imamas, Carsijska džamija Prijedore, Prijedoras, 2013-07-08.
235. Rodić, M., Karo veteranų ir invalidų apsaugos departamento vadovas, Prijedoras, 2013-07-21.
236. Sovilj, D., IPC *Kozarski Vjesnik* žurnalistė, vakaro žinių laidos, „Prijedoras šiandien“ programos redaktorė, Prijedoras, 2012-07-03.
237. Stojanović, M., katalikų kunigas, Prijedoras, 2013-07-12.
238. Stupar, S., draugijos RODA pirmininkas, Prijedoras, 2013-07-29.
239. Šormaz, Ž., Serbų demokratų partijos (serb. *Srpska Demokratska Stranka*) partijos Prijedora skyriaus atstovas, Prijedoras, 2013-08-06.
240. Tadić, R., RTV Prijedor technikė, Prijedoras, 2013-06-05.
241. Timarac, A., humanitarinės draugijos ČISTO SRCE savanoris, Prijedoras, 2013-07-10.
242. Timarać, T., nevyriausybinių organizacijų Nanseno dialogo centras savanorė, Prijedoras, 2013-07-10.
243. Trifković, R., ESBO spaudos tarnybos atstovė, Banja Luka, 2013-08-01.
244. Vujašin, M., humanitarinės draugijos ČISTO SRCE savanorių koordinatorius, Prijedoras, 2013-07-10.
245. Vukmir-Vujaković, D., buvusi Prijedora Saugumo forumo prezidentė, sveikatos sektoriaus atstovė, Prijedoras, 2014-02-14.
246. Zorić, G., žmogaus tiesių aktyvistas, piliečių asociacijos KVART narys, vienas iš pilietinės iniciatyvos Jer me se tiče įkūrėjų, Prijedoras, 2013-07-26.